

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

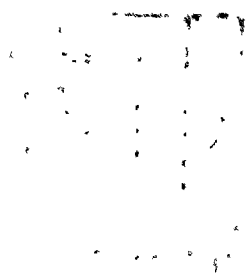
<http://hdl.handle.net/2066/107336>

Please be advised that this information was generated on 2018-07-08 and may be subject to change.

WOORDSPELING BIJ PLAUTUS

DOOR

J. M. G. M. BRINKHOFF

1935

UITGEVERIJ J. J. BERKHOUT, NIJMEGEN

WOORDSPELING BIJ PLAUTUS

N.V. CENTRALE DRUKKERIJ, NIJMEGEN

WOORDSPELING BIJ PLAUTUS

PROEFSCHRIFT TER VERKRIJGING VAN DEN
GRAAD VAN DOCTOR IN DE LETTEREN EN WIJSBE-
GEERTE AAN DE R.K. UNIVERSITEIT TE NIJMEGEN
OP GEZAG VAN DEN RECTOR MAGNIFICUS DR.
F. VAN WELIE, HOOGLEERAAR IN DE FACULTEIT
DER GODGELEERDHEID TEGEN DE BEDENKINGEN
VAN DE FACULTEIT DER LETTEREN EN WIJSBE-
GEERTE IN HET OPENBAAR TE VERDEDIGEN
OP DONDERDAG 14 NOVEMBER 1935
'S NAMIDDAGS OM 4 UUR

DOOR

JOHANNES MICHAEL GERARDUS MARIA
BRINKHOFF

GEBOREN TE NIJMEGEN

1935

UITGEVERIJ J. J. BERKHOUT - NIJMEGEN

Het vignet op de titelpagina is ontworpen door Lou Manche naar een foto-reproductie van een komisch masker, afkomstig van een grafmonument en zich bevindend in het Ἐθνικὸν ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον te Athene (No. 3373).

Aan de nagedachtenis van mijn moeder

Nu ik door de voltooiing van dit proefschrift mijn academische loopbaan afsluit, denk ik met groote dankbaarheid terug aan de jaren, waarin ik mijn wetenschappelijke vorming mocht ontvangen aan de Nijmeegsche Alma Mater.

En wanneer ik dan hier uiting wil geven aan mijn gevoelens van erkentelijkheid, acht ik het een duren plicht, mij allereerst te richten tot U, hooggeleerde Schrijnen, mijn hooggeschatte promotor. Aan U dank ik mijn interesse en liefde voor de taalwetenschap en volkskunde. Uw voortdurende leiding en steun zijn voor mij een prikkel geweest, den weg, dien Gij mij gewezen hadt, te voleinden. Steeds hebt Gij Uw tijd ruimschoots voor mij beschikbaar gesteld en de ontwikkeling van mijn proefschrift in alle stadia gevolgd. Voor al deze blijken van stimuleerende belangstelling, leiding en medeleven ben ik U meer dank verschuldigd, dan ik hier uitspreken kan.

Ook U, hooggeleerde Slijpen, ben ik ten zeerste erkentelijk en dan denk ik vooral aan Uw heldere en scherpzinnige interpretatie van Latijnsche schrijvers. Uw fijne opmerkingsgave heeft mij veel verborgen schoonheid geopenbaard, terwijl Uw critische zin steeds voor oppervlakkigheid wist te hoeden.

Met niet minder groote erkentelijkheid richt ik mij tot U, hooggeleerde Drerup. Het is voor mij een voorrecht geweest, Uw colleges te hebben mogen volgen, die getuigen van zulk een diep inzicht in de Grieksche cultuur.

Veel dank ben ik verschuldigd aan U, hooggeleerde De Waele, die niet alleen binnen de muren van de collegezaal een veilige gids waart door het vaak zoo duistere gebied der archaeologie, maar mij ook als een kundige Cicerone hebt rondgeleid door Noviomagus Batavorum, Germania Romana en nog kort geleden door het wonder-schoone Hellas, waar Gij onvermoeid de machtige overblijfselen van een grootsch verleden hebt getoond en verklaard.

U, hooggeleerde Sormani en Steffes dank ik voor de leiding, die

Gij mij gegeven hebt bij mijn studie van de oude wijsbegeerte en godsdienstgeschiedenis.

Steeds was het voor mij een geestelijk genot, Uw colleges, hooggeleerde Hoogveld en Brom, te mogen volgen, waardoor Gij mij de onvergankelijke wetten van wijsgeerig denken en aesthetica hebt verstaanbaar gemaakt.

Tot slot wil ik nog allen danken, die mijn arbeid aanmerkelijk verlichtten, in het bijzonder Dr. Thywissen, rector aan het R.K. Gymnasium te Maastricht, die steeds in zoo ruime mate tijd voor mijn studie beschikbaar stelde, Mej. Dr. Mohrmann, die mij eenige waardevolle gegevens verstrekke en lector Doyle Davidson en mijn collega Visser, die de Engelsche samenvatting verzorgden.

Mijn dankwoord zou onvolledig zijn, wanneer ik hier de ambtenaren van de Universiteits-bibliotheken, van de Buma-bibliotheek te Leeuwarden en de bibliotheek van het Britsch museum te Londen onvermeld liet, die door hun behulpzaamheid mijn taak zeer vergemakkelijkt hebben.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

- Ammendola, G.* Plauto il Persa, testo, introduzione e commento, Lanciano 1922.
- Austin, J.* The significant name in Terence (University of Illinois studies in language and literature, vol. VII), Illinois 1921.
- Blümlein, C.* Das Wortspiel *libet — licet*, Hum. Gymn. 40, p. 220.
- Brix-Niemeyer*, Ausgewählte Komödien des T. Maccius Plautus :
- I. *Trinummus*⁶, bearb. von F. Conrad, Leipzig u. Berlin 1931 (B.N.C.)
 - II. *Captivi*⁷, bearb. von O. Köhler, Leipzig u. Berlin 1930 (B.N.K.)
 - III. *Menaechmi*⁸, bearb. von F. Conrad, Leipzig u. Berlin 1929 (B.N.C.)
 - IV. *Miles gloriosus*⁴, bearb. von O. Köhler, Leipzig u. Berlin 1916 (B.N.K.)
- Cauer, P.* Wort- und Gedankenspiele in den Oden des Horaz, Kiel u. Leipzig 1892.
- Eckhardt, E.* Über Wortspiele, Germ. Rom. Monatschrift 1, p. 674 v.v.
- Enk, P.* Plauti Mercator, cum prolegomenis, notis criticis, commentario exegetico I-II, Lugduni Batavorum 1932.
- Ernout, A.* Plaute Théâtre, tome I: *Amphitryon — l'Asinaire — l'Aululaire*, Paris 1932.
- Fennell, C. T.* Macci Plauti Stichus, edited with introduction and notes, Cambridge 1916.
- Frank, T.* Two notes on Plautus, American Journ. of philol. 53, 3, p. 243 v.v.
- Fränkel, E.* Plautinisches im Plautus (Philologische Untersuchungen, herausgegeben von A. Kiessling und U. v. Wilamowitz-Moellendorf, 28es Heft), Berlin 1922.
- Goldberger, W.* Kraftausdrücke im Vulgairlatein, Glotta 18, p. 8 v.v.; Glotta 20, p. 101 v. v.
- Götz, G.-Schöll, F. T.* Macci comoediae, fasc. 7, Lipsae 1906-1928 (G.S.).
- Gray, J. T.* Macci Plauti Epidicus, with an introduction and notes, Cambridge 1893.
- T. Macci Plauti Asinaria, with an introduction and notes, Cambridge 1894.
- Gurlitt, L.* Die Komödien des Plautus, 4 Bnd., Berlin 1920-1922.
- Plautinische Studien, Philol. 72 (N. F. 26), p. 230 v. v.
- Haffter, H.* Untersuchungen zur altlateinischen Dichtersprache (Problemata, Forschungen zur klassischen Philologie, Heft 10), Berlin 1934.
- Holst, H.* Die Wortspiele in Ciceros Reden (Symbolae Osloenses, fasc. suppl. I), Oslo 1925.
- Holzinger, C.* De verborum lusu apud Aristophanem (Jahresbericht über das Gymnasium der k.k. Theresianischen Akademie in Wien für das Schuljahr 1875-1876), Vindobonae 1876.
- Keseling, P.* Erlaubt ist, was gefällt, Hum. Gymn. 40, p. 43.
- Nochmals das Wortspiel *libet — licet*, Hum. Gymn. 42, p. 40 v.
- König, E.* De nominibus propriis, quae sunt apud Plautum et Terentium (Jahresbericht über das städtische katholische Gymnasium zu Patschkau für das Schuljahr 1875-1876), Patschkau 1876.

- Lejay, P.* Plaute, publié par L. Pichard, Paris 1925.
- Leo, F.* Plautinische Forschungen zur Kritik und Geschichte der Komödie², Berlin 1912.
- Lindsay, W. T.* Macci Plauti comoediae, tomi 2, Oxonii 1903.
- Lodge, G.* Lexicon Plautinum, vol. 2, Lipsiae 1904-1933.
- Lorenz, A.* Ausgewählte Komödien des T. Maccus Plautus :
 II. Mostellaria², Berlin 1883.
 III. Miles gloriosus², Berlin 1886.
 IV. Pseudolus, Berlin 1876.
- M'Cosh, J.* Plauti Bacchides, edited with introduction, commentary and critical notes, London 1896.
- Mendelsohn, C.* Studies in the word-play in Plautus (Publications of the university of Pennsylvania, series in philology and literature, vol. XII, no. 2), Philadelphia 1907.
- Naudet, J.* Théâtre de Plaute, traduction nouvelle accompagnée de notes, 4 tomes, Paris (zonder jaartal).
- Nixon, P.* Plautus with an English translation, 4 vol., London 1921-1932.
- Norden, E.* Die antike Kunstprosa, 2 Bnd., Leipzig 1915-1918.
- Palmer, A.* The Amphitruo of Plautus, edited with introduction and notes, London 1906.
- Paulhan, E.* La psychologie du calembour, Revue des deux mondes 142, p. 862 v. v.
- Räbel, O.* De usu adnominatiois apud Romanorum poetas comicos, Halis Sax. 1882.
- Ritschl, F.-Löwe, G., Götz, G.-Schöll, F. T.* Macci Plauti comoediae, tomi 4, Lipsiae 1881-1890.
- Schmidt, K.* Die griechischen Personennamen bei Plautus, Hermes 37, pp. 173 v. v., 353 v. v., 608 v. v.
- Schrijnen, Jos.* Handleiding bij de studie der vergelijkende Indogermaansche taalwetenschap², Leiden 1924.
 Nederlandsche volkskunde², 2 dln., Zutphen 1933.
- Sonnenschein, E.* T. Macci Plauti Rudens, edited with critical and explanatory notes, Oxford 1891.
- Thomas, E.* T. Macci Plauti Aulularia, Oxford 1913.
- Wölfflin, E.* Der Reim im Lateinischen, Archiv für lat. Lexicogr. u. Gramm. p. 350 v. v.
 Zur Alliteration und zum Reime, Archiv 3, p. 443 v. v.
 Das Wortspiel im Lateinischen, Sitzungsber. der kgl. bayr. Akad. der Wissensch., philos., philol. u. hist. Classe, München 1887, 2, p. 187 v. v.
- Wurth, L.* Das Wortspiel bei Shakespeare (Wiener Beiträge zur englischen Philologie, Band 1), Wien u. Leipzig 1895.

N.B. Geciteerd wordt volgens de editie van Lindsay; is aan een andere lezing de voorkeur gegeven, dan wordt dit ter plaatse aangeduid door vermelding van codex of afwijkende editie (cf. de afkortingen in de literatuurlijst).

INLEIDING

INLEIDING

I. OORSPRONKELIJKHEID VAN DE WOORDSPELING BIJ PLAUTUS

■

De grootste eeretitel, dien Plautus zich als blijspeldichter heeft verworven, is zijn meesterschap over de taal. Hij is de schepper van een geheel eigen en oorspronkelijken stijl, in het bijzonder in zijn *cantica*; maar ook op de volkstaal, zooals die in de dialogen tusschen vrijen en slaven uit zijn tijd tot uiting komt, weet hij zijn eigen stempel te drukken.

Hij is van zijn Grieksche voorbeelden, wat het gegeven betreft, afhankelijk, maar zijn taal toont duidelijk, dat de uitwerking zelfstandig is geschied. Een vertaler van Grieksche blijspelen in den eigenlijken zin van het woord kan hij dan ook moeilijk genoemd worden.

Zijn oorspronkelijkheid krijgt wel heel bijzonder gelegenheid tot uiting te komen in de woordspeling, die hem, den blijspeldichter, tevens de mogelijkheid biedt, de taal direct in dienst te stellen van de *vis comica*.

Een woordspeling is immers altijd gebonden aan de taal, waarin zij optreedt. Haar fundamenteele waarde ontleent zij aan het spel van woord en beteekenis: het gesproken woord en de gedachte beteekenis worden tegen elkaar uitgewisseld. Deze beide elementen nu in hun onderlinge afhankelijkheid raken het wezen van de taal. Zoo ergens, dan moest Plautus op dit terrein, dat hij zoo herhaaldelijk en met voorliefde betreedt, oorspronkelijk zijn. Zelfs al wilde hij zich zoo letterlijk mogelijk aan den Griekschen oertekst houden, dan nog zou hij verplicht zijn geweest, eventueele woordspelingen door nieuwe Latijnsche te vervangen, om in zijn eigen taal door deze herschepping tot het effect te geraken, dat de woordspelingen in den grondtekst wisten te bereiken.

Er zijn natuurlijk enkele gevallen denkbaar, dat een woordspeling vertaald kan worden. De mogelijkheid kan zich voordoen, dat een woord een parallel verloopende beteekenisontwikkeling heeft in de beide talen. Maar deze kansen zijn gering. En nog veel geringer worden de kansen, wanneer de woordspeling afhankelijk is van een kleine wijziging in het woordbeeld. Een vertaalde woordspeling blijft dus een hooge uitzondering en wij mogen daarom als regel opstellen, dat de woordspeling een zelfstandige schepping is in de taal, waarin zij optreedt.

Een woordspeling van Plautus is dus zuiver Plautijnsch en het kan dan ook slechts bevreemding verwekken, dat E. Fränkel in zijn „Plautinisches im Plautus“, een scherpzinnig onderzoek naar het eigene van Plautus in zijn bewerking van Grieksche blijspelen, geen afzonderlijk hoofdstuk aan dit Plautijnsch verschijnsel bij uitstek wijdt ¹⁾).

Het hier volgende onderzoek naar de woordspeling bij Plautus zal duidelijk aantonen, hoe deze oude tooneeldichter woordspelingen in de rijkste verscheidenheid heeft gevormd en hoe in zijn blijspelen alle typen vertegenwoordigd zijn, die in de verschillende literatuursoorten voorkomen en nog dagelijks in de collectieve volkstaal het fundament van talloze grappen en kwinkslagen uitmaken.

II. BEGRIPSBEPALING EN DEFINITIE VAN WOORD- SPELING — ONJUISTE OPVATTINGEN

■

Vóór en na Plautus is de woordspeling in de Grieksche en Romeinsche literatuur herhaaldelijk, zij het niet steeds zoo intens als bij onzen blijspeldichter, toegepast. Voor een nadere beschouwing hiervan zij verwezen naar E. Wölfflin ²⁾, E. Norden ³⁾ en H. Holst ⁴⁾. Vooral de oude redenaars maakten van woordspeling een dankbaar gebruik. Woordspelingen waren al sedert Gorgias door de τέχνη ῥητορική als klankfiguren voorgeschreven. Practisch werd dus toe-

¹⁾ cf. Sachregister, s.v. Wortwitz.

²⁾ E. Wölfflin, Der Reim im Lateinischen, Archiv 1, p. 350 v.v., passim.

³⁾ E. Norden, Die antike Kunstprosa I-II, passim.

⁴⁾ H. Holst, Die Wortspiele, p. 6 v.v.

gepast, wat de rhetorici en grammatici theoretisch in hun werken uiteenzetten. Als stijlfiguur immers (σχήμα λέξεως) had de woordspeling zich een vaste plaats in de rhetorische kunst veroverd.

Wanneer wij nu echter meenen, dat de woordspeling, gezien haar traditie, ook scherp gedefinieerd is, dan stellen de oude theoretici ons teleur. Vele rhetoren, vanaf Gorgias, bespreken de woordspeling, maar steeds vanuit formeel standpunt met verwaarloozing van het karakteristieke, dat woordspeling tot woordspeling stempelt.

Holst gaat uitvoerig de begripsbepaling na van de woordspeling bij Aristoteles, Auctor ad Herennium, Cicero en Quintilianus en zegt: „Aristoteles hat ebensowenig wie andre Rhetoren des Altertums, in seiner Rhetorik einen Terminus, der den ganzen Begriff Wortspiel deckt" ⁵⁾). Bijna uitsluitend de formeele zijde van de woordspeling wordt belicht; de vorm, waarin zij kan optreden, wordt uitvoerig besproken ⁶⁾, maar een antwoord op de vraag, wat woordspeling is, wordt nergens afdoende gegeven. Ook Holst zelf geeft geen definitie. Cauer, die de woordspeling bij Horatius behandelt, wil zich door een definitie geen beperking opleggen: „Dagegen habe ich mich bemüht, keine Gattung des Wortspieles wegzulassen, auch den Begriff selber über die Grenzen einer strengen Definition ausgedehnt" ⁷⁾). Maar juist het ontbreken van een definitie is dan ook oorzaak, dat een zuiver en scherp omlijnd inzicht in het wezen ontbreekt, en het verklaart de talloze onjuistheden op gebied van woordspelingen bij commentatoren van Plautus en in beschouwende werken over woordspelingen in het algemeen. Al te vaak staart men zich blind op de formeele zijde, terwijl de essentie van de woordspeling totaal buiten spel blijft. Tot een scherper begripsbepaling van de woordspeling komen Eckhardt ⁸⁾ en Paulhan ⁹⁾. Maar toch lijkt mij ook hun definitie niet afdoende, omdat zij een belangrijken factor buiten beschouwing laten: *het linguistisch element*.

Een helder inzicht in het wezen van de woordspeling wordt dán pas verkregen, wanneer men — om de terminologie van F. de Saussure

⁵⁾ H. Holst, Die Wortspiele, p. 21.

⁶⁾ cf. naast Holst o.a. O. Räbel, De usu adnominatiois, p. 5 v.v. en C. Holzinger, De verborum lusu, p. 30, A. 3.

⁷⁾ P. Cauer, Wort- und Gedankenspiele, p. 4.

⁸⁾ E. Eckhardt, Über Wortspiele, G. R. M. 1, p. 677.

⁹⁾ F. Paulhan, La psychologie du calembour, Revue des deux mondes 142, p. 864.

te gebruiken — „*langue*” en „*parole*” scherp onderscheidt. Wat P. Bogatyrev en R. Jakobson¹⁰⁾ zeggen van de taal in het algemeen, kan ook ten volle op de woordspeling in het bijzonder worden toegepast: „Neben dem individuellen partikulären Sprechakt — nach der Terminologie von F. de Saussure '*parole*' — kennt die moderne Sprachwissenschaft noch die '*langue*', d.h. 'eine Gesamtheit von Konventionen, die von einer bestimmten Gemeinschaft angenommen wurden, um das Verstehen der Parole zu sichern'. In dieses traditionelle, ausserpersönliche System kann der eine oder der andere Sprechende persönliche Änderungen hineinragen, die aber nur als individuelle Abweichungen von der *langue* und nur mit Rücksicht auf die letztere interpretiert werden können”.

Wij mogen dus zeggen, dat de woordspeling in wezen tot de *langue* behoort, dat zij wortelt in de collectieve taal, in zoover nl. de woordvormen en hun beteekenissen in de collectieve taal aanwezig zijn. Is de woordspeling aldus aan de taal gebonden en vormt zij een collectieven kunstvorm van de taal¹¹⁾, dan zal elke individuele woordspeling moeten steunen op den bodem van de levende taal als de *parole* op de *langue*. Verlaat zij deze basis door het scheppen van eigen woorden of beteekenissen, dan resorteert de woordkunst uitsluitend tot het domein van de kunsttaal, en kan men niet meer van een eigenlijke woordspeling spreken¹²⁾.

Woordspeling is dus het gebruiken van een enkel woord, of van meerdere geheel of gedeeltelijk gelijkkluidende aan de collectieve taal ontleende woorden, die door zinsverband of opvallende plaatsing een ongewone en verrassende combinatie van gedachten, begrippen of beteekenissen opleveren, welke dezen woorden in de collectieve taal eigen zijn.

Uit deze definitie blijkt, dat twee groote groepen van woordspelingen kunnen onderscheiden worden, alnaargelang met een enkel of meerdere woorden wordt gespeeld. In het eerste geval heeft het enkele woord een meerzinnige betekenis en spreken wij van „ambiguum”;

¹⁰⁾ P. Bogatyrev-R. Jakobson, *Die Folklore als eine besondere Form des Schaffens*, *Donum natalicium* Schrijnen, Nijmegen-Utrecht 1929, p. 900 v.

¹¹⁾ cf. Jos. Schrijnen, *Handleiding*, p. 146.

¹²⁾ cf. Jos. Schrijnen, *De Latijnsche omgangstaal*, *Neophilologus* 19, p. 227; *Charakteristik des altchristlichen Latein* (*Latinitas Christianorum primaeva fasc. I*), Nijmegen 1932, p. 35.

in het laatste geval hebben meerdere woorden, die geheel of gedeeltelijk gelijkkluidend zijn, verschillende beteekenis en spreken wij van „paronomasia” of „adnominatio”.

Niet altijd is de scheidingslijn tusschen paronomasia en ambiguum scherp te trekken en het onderscheid is vaak meer formeel dan essentieel. „Dass Ambiguum und Paronomasie psychologisch einander verwandt sind, haben auch die Altertumsrhetoren gesehen”, noteert Holst¹³⁾. C. Mendelsohn behandelt bij zijn onderzoek naar de woordspelingen bij Plautus uitsluitend de naamspelingen (The name-play) en de ambigua (The use of single words in a double meaning)¹⁴⁾, maar geeft meerdere malen voorbeelden van woordspelingen, die formeel onder de paronomasia moeten gerangschikt worden¹⁵⁾.

Het werk van Mendelsohn bevat dus geen volledige studie over Plautijnsche woordspeling. Het zou een aanvulling kunnen zijn van Räbel, wanneer deze weer niet de woordspelingen behandelde in zoverre zij adnominatioes zijn, en dus niet te uitsluitend den nadruk legde op het adnominatio-verschijnsel, zooals hij dat bij de Romeinsche blijspeldichters onderzoekt.

Bovendien maakt bovenstaande definitie een hernieuwd onderzoek van Plautus' woordspelingen noodzakelijk, dat niet zelden tot geheel andere resultaten zal leiden dan door voornoemde auteurs verkregen werd.

Een analyse van onze definitie zal een scherpe grenslijn trekken tusschen echte en vermeende woordspeling.

1. Het woord, waarmede gespeeld wordt, moet ontleend zijn aan de collectieve taal.

Plautus is als iedere taalkunstenaar ook taalschepper; zooals Lejay zegt: „Plaute a créé des mots. Il est un des grands artisans du langage avec Homère et Rabelais. Sans avoir une richesse comparable à la leur, son vocabulaire fourmille de termes qui ne reviennent qu'une fois, d' ἄπαιξις εἰρημέναι, comme dans Homère”¹⁶⁾. Als scheppend taalkunstenaar nu smeedt hij dikwijls humoristische nieuwvormingen, die niet tot de langue maar slechts tot de parole behooren en daarom

¹³⁾ H. Holst, Die Wortspiele, p. 41 v.

¹⁴⁾ C. Mendelsohn, Word-play, pp. 8 en 78.

¹⁵⁾ cf. l.c. p. 112, A. 56; p. 116; p. 131, A. 88; p. 136, A. 98 etc.

¹⁶⁾ P. Lejay, Plaute, p. 235.

kunsttaal zijn en slechts als woordspelingen naar den vorm kunnen aanvaard worden. Wanneer Plautus in Poe. 991 Milphio laat zeggen: *nullus me est hodie Poenus Poenior*, dan is hier enkel sprake van een geestige analogievorming met louter klankspeling, te vergelijken met Tri. 988: *ergo ipsusne es? : : ipsissimus*. Dezelfde analogie verleidt Plautus ook tot het scheppen van nieuwe composita en verba als b.v. in Cap. 766 v.: *exauspicavi ex vinculis: nunc intellego redauspicandum esse in catenas denuo*. Onjuist is dus de opmerking in den commentaar van B. N. K.: „redauspicandum ist nur hier wegen des Wortspiels mit *exauspicavi* gebildet“. Daarentegen staat een woordspeling naast een klankspeling in Mi. 33 v. (C): *auribus perhaurienda sunt, ne dentes dentiant*. Omdat hier *perhaurienda* speelt met *auribus*, terwijl beide woorden uit de collectieve taal stammen, is een woordspeling aanwezig; maar *dentiant* is een Plautijnsch neologisme, een analogievorming naar *dentes*, vormelijk door de voorafgaande woordspeling geïnspireerd.

Ook Shakespeare kent deze nieuwvormingen. Het zijn de „komische Ableitungen“, waarover Wurth spreekt en die hij als „Mittelstufen“ beschouwt, „welche neben dem Klangspiel noch ein leises Sinnspiel zeigen“¹⁷⁾. Met de voorbeelden van Plautus kunnen wij goed vergelijken Hml. III, 2, 15 v.: out-herod Herod, en All's IV, 3, 305: out-villained villany¹⁸⁾.

De **eigennamen** vormen een afzonderlijk gebied, waar Plautus ook dikwijls geheel zelfstandig scheppend te werk gaat. Enkele treffende voorbeelden zijn Cap. 285: *Thensaurochrysonicochrysidēs* en Mi. 14: *Bumbomachides Clutomestoridysarchides*¹⁹⁾. Deze komische super-composita herinneren aan scheppingen van Aristophanes. Ik noem slechts als een der sterkste voorbeelden de eindelooze aaneenschakeling in Eccl. 1169: *λεπαδοτεμαχοσελαχογαλεοκρανιολειψανοδριμυποτριμματοσιλφιοπαραομελιτοκατακεχυμενοκιχλεπικοσσυφοφαττοπεριστεραλεκτρονονοπτεγεφαλοκιγλοπελειολαγωοσιραιοβαφητραγανοπτερύγων*. Al zijn de deelen van deze composita afkomstig uit de gemeenschapstaal, het woord in zijn geheel is een product van den individueelen geest van den dichter, levert dus geen woordspeling op en behoort tot de kunsttaal.

¹⁷⁾ L. Wurth, Das Wortspiel, p. 144.

¹⁸⁾ l.c. p. 145.

¹⁹⁾ F. Leo, Plautinische Forschungen, p. 109 v.

Nu behandelt Mendelsohn boven geciteerd voorbeeld uit Cap. 285 onder de „tell-tale names”²⁰⁾, waartoe dit woord inderdaad behoort, maar hij stelt het zoo op één lijn met al de sprekende namen van *dramatis personae* uit de blijspelen van Plautus.

Men zou kunnen opmerken, dat de meeste eigennamen door Plautus zelf gesmeed zijn²¹⁾, maar vergeet dan, dat wij twee groepen van eigennamen duidelijk kunnen onderscheiden: 1. De namen van de *dramatis personae*. 2. De gelegheidsnamen, die in de blijspelen terloops voorkomen.

De eerste groep bevat namen, die, al zijn ze door Plautus voor het meerendeel gevormd, in hun structuur aan namen uit de Grieksche en Latijnsche gemeenschapstaal zijn aangepast en de toehoorders als normale eigennamen in de ooren klinken. Wordt nu met de beteekenis van deze namen gespeeld, die immers ook als Grieksche namen „redend” zijn, dan is ook sprake van een woordspeling. Maar de namen uit de tweede groep worden, juist omdat ze voor een enkele gelegenheid gesmeed zijn en daarna in het blijspel niet meer terugkeeren, door de toehoorders niet als legitieme eigennamen beschouwd en daarom is hier van werkelijke woordspeling geen sprake. Mogelijk blijft natuurlijk, dat zoo'n occasioneel optredende naam geen nieuwvorming van Plautus is, maar een heel gebruikelijk praenomen, nomen of cognomen, b.v. *Quintus* in Am. 305 of *Postumus* in Au. 164. Dan treedt weer woordspeling op, omdat deze eigennamen tot de langue behooren.

Mendelsohn wijdt nog een afzonderlijke bespreking aan „those names which are assumed by a *dramatis persona*, or applied to them by other characters”²²⁾. En iedere willekeurige naam of scheldnaam is voor hem een woordspeling, zonder dat hij zich ervan rekenschap geeft of die naam werkelijk in de gemeenschapstaal als eigenaam erkend is.

Een afzonderlijke bespreking verdient nog een groep woorden, die eenzelfde differentieering vereischen als de zoogenaamde „redende Namen”. Het zijn de *personificationes*, woorden, die een levenloos

²⁰⁾ C. Mendelsohn, Word-play, p. 71.

²¹⁾ cf. E. König, De nominibus propriis, quae sunt apud Plautum et Terentium, p. 5 v.; F. Leo, Plautinische Forschungen, p. 111; K. Schmidt, Die griechischen Personennamen bei Plautus, Hermes 37, pp. 173 v.v., 353 v.v., 608 v.v.

²²⁾ C. Mendelsohn, Word-play, p. 29.

ding of begrip als levend voorstellen. Bij deze categorie zal altijd het ambiguum-verschijnsel optreden: immers door een enkel woord wordt het begrip of de zaak en de levende persoon voorgesteld. Toch zijn de meeste personificationes geen woordspelingen. Om ook hier de kwestie zoo zuiver mogelijk te stellen, zijn wij verplicht het *langue*-en *parole*-element weer goed van elkaar te scheiden. Talloos zijn de Romeinsche godheden, die hun naam en ontstaan te danken hebben aan abstracties als *Victoria*, *Concordia*, *Fides*, *Fortuna*. De namen van deze godheden zijn in de collectieve taal geheel opgegaan. Wanneer nu duidelijk blijkt, dat Plautus bewust met deze namen speelt en met de zaken, die zij oorspronkelijk beteekenden, dan is er woordspeling. Maar aanhoudend ontmoeten wij bij Plautus ook de zoogenaamde poëtische personificatio, wanneer hij nl. levenlooze dingen als levende wezens voorstelt en laat aanspreken²³). Wanneer Plautus ledematen als voeten (*statin an non?* Ps. 1246), rug (*nil moror negotiosum mihi esse tergum*. Mi. 447) etc. als levende wezens behandelt, dan is hier iedere gedachte aan woordspeling afwezig, omdat deze personificatio zuiver subjectief is en daarom niet tot de *langue* behoort.

Nauw verwant met de personificatio is de *μετωνυμία*. Dit verschijnsel is eigenlijk niets anders dan een omkeering van de personificatio: aan een zaak, die in nauwe betrekking staat tot een godheid, wordt de naam van die godheid gegeven. Bij de *μετωνυμία* is dus de naam van de godheid primair en die van de overeenkomstig benoemde zaak secundair; bij de personificatio is de zaak primair en de godheid secundair. De *μετωνυμία* levert doorgaans geen bijdrage tot woordspeling, omdat dit verschijnsel tot de kunsttaal behoort. Bij verzen van Vergilius als: *furit inmissis Vulcanus habenis transtra per et remos et pictas abiecte puppis* (Aen. V, 662 v.) of *nec dulcis natos Veneris nec praemia noris?* (Aen. IV, 33) kan men moeilijk aan een woordspeling denken. Maar leest men Am. 341: *quo ambulas tu qui Vulcanum in cornu conclusum geris?*, dan dringt zich de gedachte aan een woordspeling weer heel sterk op den voorgrond, omdat hier bewust met de dubbele beteekenis van een woord gespeeld wordt

²³) cf. E. Fränkel, *Plautinisches im Plautus*, p. 101: Die Belebung des Unbelebten; F. Goldmann, *Über die poetische Personifikationen bei Plautus: Personifikationen menschlicher Körperteile, sinnlicher und seelischer Kräfte, abstrakter Begriffe*, Halle 1887.

en de gedachte aan een μετωνυμία totaal verbleekt.

2. De betekenis van het woord, waarmede gespeeld wordt, moet door de gemeenschap aanvaard zijn.

Talloos zijn de woorden in alle talen, die meer dan één betekenis bezitten. Door betekenisverandering, waarbij de oude betekenis naast de nieuwe blijft voortbestaan en door het samenvallen van woorden van verschillende oorsprong, treedt het verschijnsel der polysemie op²⁴). Er is bijna geen woord of het is polyseem²⁵), dat wil zeggen, heeft gelijktijdig meerdere betekenissen, die allen door de gemeenschap erkend en aanvaard zijn.

Maar nu kan aan een woord uitsluitend door een enkeling, dichter of prozaschrijver, een nieuwe betekenis worden verleend: dan treedt weer het moment van de parole, de individuele taal op. Slechts dan, wanneer de nieuwe betekenis door de gemeenschap aanvaard is en ingeburgerd in de collectieve taal, houdt die betekenis op subjectief te zijn en uitsluitend tot de parole te behoren. Duidelijk wordt dit door het overdrachtelijk gebruik van woorden geïllustreerd. Menig woord heeft in de collectieve taal een overdrachtelijke betekenis als poot, hals, hoofd etc. Deze woorden kunnen dus, als ambiguüm gebruikt, tegelijkertijd de oorspronkelijke en overdrachtelijke betekenis in herinnering roepen, omdat beide betekenissen in de gemeenschapstaal algemeen aanvaard zijn. Wil Plautus nu beide betekenissen door het enkele woord weergeven, dan ontstaat een woordspeling. In Ps. 296 wordt van de bankiers gezegd: *postquam hercle isti a mensa surgunt sati' poti viri*; hier heeft *mensa* de dubbele betekenis van „tafel” en „geld- of wisselbank”.

Maar daarnaast kan aan een woord door een spreker een overdrachtelijke betekenis gehecht worden, die dit woord in de gemeenschapstaal niet bezit. In dat geval kan dus weer niet van woordspeling gesproken worden. Een duidelijk voorbeeld levert Cap. 123 v.: *avi' me ferae consimilem faciam, ut praedicas. :: ita ut dicis: nam si faxis, te in caveam dabo*. Mendelsohn teekent hierbij aan: „caveam, 'cage, bird-cage', and 'prison'. Possibly even a third meaning, 'pit of the theatre', was indicated by a gesture of Hegio's, implying that he was

²⁴) J. Vendryes, *Le langage. Introduction linguistique à l'histoire*, Paris 1921, p. 232.

²⁵) Jos. Schrijnen, *Handleiding*, p. 170.

whisking the slave off the stage" ²⁶). Twee mogelijke verklaringen staan hier naast elkaar, maar slechts een van beiden levert een woordspeling op. Wordt op de gevangenis gezinspeeld, dan is slechts sprake van een subjectieve metaphoor, maar niet van een woordspeling door ambiguum, die wél verkregen wordt, wanneer *cavea* beteekent „een rang in het theater". Dit laatste, maar niet „gevangenis", kan *cavea* in de collectieve taal beteekenen.

Met dit onderscheid tusschen, wat ik korthedshalve zou willen noemen, subjectieve en objectieve metaphoor, houdt Mendelsohn nergens rekening en neemt daardoor vele woordspelingen bij Plautus aan, die feitelijk niet aanwezig zijn ²⁷). Een ander voorbeeld, waaruit blijkt, in welke mate een scherpe distinctie bij hem ontbreekt, is Tru. 656 v.: *fuit edepol Mars meo periratus patri, nam oves illius hau longe apsunt a lupis*, met de verklaring: „*ovis* and *lupis* are used in their literal meanings, 'the wolves will soon get the sheep'; besides this, *oves* means the money received for the sheep, and *lupis* signifies courtesans" ²⁸). Hier staan weer een subjectieve metaphoor en een woordspeling naast elkaar. Het groote verschil is juist in „means" en „signifies" gelegen: met *oves* wordt alleen bedoeld het geld, ontvangen voor de schapen, maar *lupa* beteekent in de collectieve taal ook „publieke vrouw".

Holzinger maakt zich aan dezelfde fout schuldig, wanneer hij een afzonderlijke groep woordspelingen inleidt met de woorden: „in quo quidem ea continentur vocabula, quae Aristophanes alio sensu ab aliis usurpata ad eas res applicat, ad quas secundum loquendi normam usu sacratam non solent pertinere" ²⁹). Hij constateert dus bij deze groep woordspelingen een bewuste afwijking van de collectieve taal! Bij zijn bepaling van woordspeling laat hij zich uitsluitend door het *ridiculum* leiden ³⁰). Eerst op p. 12 van zijn werk worden de eigenlijke woordspelingen behandeld; wat daaraan voorafgaat zijn voorbeelden van geestige metaphoren, komische nieuwvormingen en plotselinge wendingen, die den lachlust opwekken. Maar bij dit alles is geen sprake

²⁶) C. Mendelsohn, Word-play, p. 87.

²⁷) l.c., p. 84: *saturam* (Am. 667); p. 84: *cenaculo* (Am. 863); p. 95 v.: *symbolae* (Ep. 125); p. 99: *relicuom* (Cap. 16) etc.

²⁸) l.c., p. 113.

²⁹) C. Holzinger, De verborum lusu, p. 8.

³⁰) cf. l.c. p. 3.

van *lusus verborum* in den eigenlijken zin van het woord.

Holst bespreekt, aan de hand van Aristoteles, „die Wortspiele, die zugleich eine Metapher enthalten”³¹⁾. Maar beiden onthouden zich hierbij van verdere distinctie.

Cauer, die eveneens het begrip woordspeling zeer ruim neemt, zooals boven reeds is aangetoond, accepteert ook de metaphoor zonder meer als woordspeling: „Mit dem Austausch zwischen übertragener und sinnlicher Bedeutung treibt er [Horatius] auch sonst gern sein Spiel”³²⁾; hoewel hij het onderscheid tusschen subjectieve en objectieve metaphoor wél ziet, zooals blijkt uit de toelichting bij de vergelijking van twee voorbeelden: „aber der Fall unterscheidet sich von den oben (unter 2) besprochenen dadurch, dass dort an eine geläufige übertragene Bedeutung erinnert, hier für den Augenblick mit witzigem Einfall eine solche geschaffen wird”³³⁾. Daar Cauer nergens aangeeft, wat hij onder gedachten- en wat onder woordspeling verstaat, hoewel de titel „Wort- und Gedankenspiele in den Oden des Horaz” zulks zou doen verwachten, is ook moeilijk vast te stellen, of hij de metaphoor, waaraan hij een afzonderlijke beschouwing wijdt³⁴⁾, als een woord- dan wel als een gedachtenspel opvat. Een gedachtenspel bevatten zijn voorbeelden in ieder geval.

3. De woordspeling moet uit het zinsverband blijken.

Ieder woord, zonder samenhang geuit, kan een reeks van verwante en soms uiteenlopende gedachten oproepen. Het zelfstandige woord is een ambiguum; een blik in het woordenboek op een willekeurige bladzijde is voldoende, om hiervan te overtuigen. Door het zinsverband echter wordt het aantal beteekenissen van een woord beperkt, gewoonlijk tot één. Is een woordspeling bedoeld, moet dus het woord nóg een of meerdere beteekenissen suggereeren, dan moet het zinsverband ook dit weer mogelijk maken. Voor het geschreven woord is het zinsverband het eenig en uitsluitend criterium. Bij het gesproken woord is het aantal mogelijkheden, die kunnen leiden tot het realiseeren van een woordspeling door ambiguum, veel grooter: een gebaar, een bepaalde intonatie, stemverheffing, accent etc. kunnen

³¹⁾ H. Holst, *Die Wortspiele*, p. 23.

³²⁾ P. Cauer, *Wort- und Gedankenspiele*, p. 6 v.

³³⁾ l.c. p. 8.

³⁴⁾ l.c. p. 20, II.

dubbelzinnigheden verwekken, die, geschreven, onopgemerkt zouden blijven.

Nu kunnen wij ook voor Plautus deze mogelijkheden wel aanvaarden, maar erkennen tevens, dat alle bewijsmateriaal om een ambiguum, buiten het zinsverband om, vast te stellen, ontbreekt door afwezigheid van regie-aanwijzing of speltoelichting. Gurlitt in zijn Plautusvertalingen³⁵⁾ is echter een geheel andere meening toegedaan. In de overtuiging, dat Plautus tot nu toe, vaak tengevolge van een volgens hem onvergeeflijke preutschheid, niet eerlijk en waar vertaald is, opent hij een klopjacht op woorden, die naast hun door het zinsverband onschuldige beteekenis nog een voor den goeden verstaander obscene bijbeteekenis zouden hebben. En met onvermoeiden speurzinnigheid doorsnuffelt hij alle blijspelen, teekent nauwkeurig woorden en uitdrukkingen aan, die voor obscene dubbelzinnigheid vatbaar zijn en reconstrueert regie-aanwijzingen, die moeten bewijzen, dat hij gelijk heeft. Enkele van zijn hartstochtelijke uitlatingen laat ik hier volgen ter demonstratie, hoe aprioristisch Gurlitt bij zijn onderzoek te werk gaat: „Ohne sexuelle Irrungen kann die Komödie überhaupt nicht bestehen“ — „Wir werden nie zu viele Obszönitäten in Plautus aufdecken können“ — „Ein um seine Erotik gebrachter Plautus ist kein Plautus mehr“³⁶⁾. Gewapend met deze a priori's weet Gurlitt het aantal ambigua bij Plautus aanmerkelijk uit te breiden. Een groot deel hiervan, ook al kon de juistheid worden vastgesteld, zou voor mijn onderzoek toch nog buiten beschouwing blijven, omdat dit onder de categorie „subjectieve metaphoor“ valt. Hiertoe behooren vooral de gevarieerde genitalia-benamingen³⁷⁾, waarvan moeilijk vast te stellen is, of zij allen aan de collectieve taal eigen waren. Gesteld ook, dat de gissingen van Gurlitt in deze juist zijn, dan nog zou men deze ambigua niet met volle zekerheid onder de woordspelingen kunnen rangschikken. Maar er blijven tal van ambigua over, die werkelijke woordspelingen konden zijn, als Gurlitt bij machte was, buiten zijn subjectieve verklaringen meer betrouwbare gronden aan te voeren.

Wel moeten nog talrijke woordspelingen in de blijspelen van Plautus verborgen zijn. Met name ben ik er van overtuigd, dat talloze woord-

³⁵⁾ L. Gurlitt, Die Komödien des Plautus.

³⁶⁾ I.c. Einleitung I, pp. 42, 60, 34.

³⁷⁾ cf. W. Goldberger, Kraftausdrücke im Vulgairlatein, Glotta 18, p. 42.

spelingen ons ontgaan, omdat nu eenmaal zelfs de beste Latinist de taal van Plautus niet zoo kan doorvoelen als de minst ontwikkelde Latijn, die haar hoorde klinken in den mond van den acteur, begeleid en onderlijnd door gesties en spel. Zoo staan ons dan ook veel minder middelen ter beschikking om woordspeling aan te voelen, dan den contemporainen toeschouwer van het Plautus-tooneel. Maar eigenmachtig nieuwe mogelijkheden scheppen, zooals Gurlitt doet, leidt tot volslagen subjectivisme en dus in de meeste gevallen tot onwaarheid. De weinig critische zin van Gurlitt blijkt wel uit de volgende voorbeelden: *asta* in As. 703, Ep. 63, Tri. 1059 klinkt als *hasta*³⁸⁾ (*membrum virile*); *oculus* in Per. 794, Ps. 510, Poe. 694 bevat *culus*; *mālum* in As. 310, Au. 801, St. 262, Tri. 1062 etc. wordt als *mālum* gehoord³⁹⁾ e.d.

De opvattingen van Gurlitt zijn dan ook hevig aangevallen en fel becritiseerd. Zoo schrijft A. Funck: „Bei so weitgehender Annahme von doppelsinniger Verwendung alltäglicher und unentbehrlicher Wörter läuft man Gefahr, sie überhaupt zu entwerten und die Grenze zwischen ursprünglicher und zotiger Auffassung so zu verwischen, dass man nirgends mehr recht sicher geht“⁴⁰⁾.

Niet minder afwijzend is het oordeel van E. Fränkel: „... dass vor dem Auge eines geschulten Interpreten so gut wie alle Gurlittschen Entdeckungen auf diesem Gebiet in Nichts zerflattern“⁴¹⁾.

Dat Gurlitt enkele malen juist oordeelt, blijft niet uitgesloten en zal ter plaatse vermeld worden.

Ook hier mag wel even de aandacht gevestigd worden op zijn eveneens van gebrekkig onderscheidingsvermogen getuigend stellingnemen tegenover het Christendom. Zijn geheele inleiding tot het eerste deel vloeit over van haat en verbittering tegen een godsdienst, die, volgens hem, den domper gezet heeft op alle erotische dartelheid van de heidensche oudheid en daarom een open oog daarvoor bij de interpretatie van Plautus mist. Men leze slechts de eerste regels van het hoofdstuk over: „Die Götter und Priester bei Plautus“⁴²⁾, om tevens ook op te merken, hoe die haat en verbittering gebaseerd zijn op een

³⁸⁾ cf. L. Gurlitt, *Plautinische Studien*, *Philologus* 72 (N. F. 26), p. 226.

³⁹⁾ cf. de aanmerkingen ter plaatse.

⁴⁰⁾ recensie in *Philologische Wochenschrift* 43, no. 18, kol. 411 v.v.

⁴¹⁾ recensie in *Deutsche Literaturzeitung* 43, no. 50-52, kol. 1114 v.v.

⁴²⁾ L. Gurlitt, *Die Komödien des Plautus* I, p. 77.

ontstellende onwetendheid omtrent den geest van het Christendom, waar hij zich uit in banaliteiten als: „Der Gott der Juden und Christen kann nicht lachen und verträgt keinen Spass“. — „Hat Jesus überhaupt einmal gelacht? Ich wüsste keine Stelle des neuen Testamentes, die es verbürgte"⁴³⁾.

Om mij niet al te ver te wagen op een terrein, dat buiten het bestek van dit boek valt, wil ik in deze volstaan met een woord, dat de geniale Chesterton geschreven heeft in zijn meesterwerk „Orthodoxy": „It is said that Paganism is a religion of joy and Christianity of sorrow; it would be just as easy to prove that Paganism is pure sorrow and Christianity pure joy. Such conflicts mean nothing and lead nowhere. Everything human must have in it both joy and sorrow; the only matter of interest is the manner in which the two things are balanced or divided. And the really interesting thing is this, that the pagan was (in the main) happier and happier as he approached the earth, but sadder and sadder as he approached the heavens". En iets verder zegt Chesterton van het Christendom: „by its creed joy becomes something gigantic and sadness something special and small". Tot slot volg dan nog deze schitterende antithese: „Joy, which was the small publicity of the pagan, is the gigantic secret of the Christian"⁴⁴⁾.

4. De gedachtenspelning moet in de woordspeling tot uiting komen. Zooals reeds is aangetoond kan de subjectieve metaphoor wel een gedachten-, maar geen woordspeling veroorzaken, omdat het woord zelf niet rechtstreeks in het spel betrokken is.

Iedere woordspeling bevat, zooals de definitie aangeeft, tevens een gedachtenspelning: met woorden en gedachten, door die woorden uitgedrukt, moet gespeeld worden; niet met woorden alleen, want in dat geval is louter klankspeling aanwezig; maar ook niet met gedachten alleen, want dan zou juist dat element ontbreken, waaraan de woordspeling haar naam te danken heeft. „Einmal kann ein Überwiegen des Sinsspiels, ein andresmal ein Überwiegen des Klangspiels vorliegen" zegt Wurth⁴⁵⁾, maar geen van beiden kan uitsluitend optreden, en dan nog den naam van woordspeling verdienen.

⁴³⁾ l.c. p. 78.

⁴⁴⁾ G. Chesterton, *Orthodoxy*, London 1934, pp. 292 v., 295, 296.

⁴⁵⁾ L. Wurth, *Das Wortspiel*, p. 15.

Boven is reeds opgemerkt, hoe Cauer, zonder eenige nadere ontleding van en dus distinctie tusschen beide begrippen, de woord- en gedachtenspeling bij Horatius onderzoekt.

Mendelsohn noteert talrijke gedachtenspelingsen als woordspelingen. Een duidelijk voorbeeld, dat wel heel helder laat zien, hoe beide spelingsen voor hem volkomen gelijkwaardig zijn, biedt Au. 755 v.: *ergo quia sum tangere ausus, haud causificor quin eam ego habeam potissimum* zegt Lyconides in de scène, waar Euclides spreekt over zijn pot met goudstukken en Lyconides meent, dat hem de onteering van Euclides' dochter verweten wordt. Mendelsohn noteert hierbij: „In *tangere* and *eam* we have the same play again, since Euclio understands these words in the senses in which he himself uses *illam* and *attactam*” (cf. Au. 754) ⁴⁶). Hier plaatst Mendelsohn een woordspeling naast een gedachtenspeling; *tangere* is een ambiguum en kan naast zijn gewone beteekenis ook nog een obscene bijbeteekenis hebben, maar *eam* heeft slechts één beteekenis, is hier dus dubbelzinnig gebruikt door de toepassing en niet krachtens de beteekenis: *tangere* veroorzaakt een woordspeling, *eam* slechts een gedachtenspeling. Meerdere dergelijke voorbeelden, waarin verwarring van deze twee verschillende begrippen optreedt, vinden wij bij Mendelsohn terug ⁴⁷).

Eenmaal de gedachtenspeling als woordspeling aanvaard, had M. het aantal gedachtenspelingsen nog aanmerkelijk kunnen uitbreiden: want gedachtenspelingsen zijn in blijspelen bijna even talrijk als woordspelingen en dus maakte Plautus ook van dit middel, om den lach te laten klinken, zeker graag gebruik. In Mi. 1319 zegt Pleusicles, die als schipper vermomd zijn geliefde komt afhalen, tot haar: *sapis*, omdat zij zoo uitnemend haar rol weet te spelen. Maar Pyrgopolinices hoort in dit woord alleen een uitroep van bewondering wegens haar verstandige houding. Een soortgelijke gedachtendubbelzinnigheid bevat Mi. 1337: *fio miser*, gezegd door Palaestrio, die bang is, dat de heele vertooning zal doorzien worden, terwijl Pyrgopolinices weer bij deze woorden denkt aan de zwaarte van het naderend afscheid.

Wurth behandelt ook enkele gedachtenspelingsen uit Shakespeare, die groote overeenkomst vertoonen met boven vermeld voorbeeld van

⁴⁶) C. Mendelsohn, Word-play, p. 135.

⁴⁷) Voorbeelden van gedachten-ambiguum bij Mendelsohn zijn nog: p. 81 *uxorem* (Am. 508); p. 85: *senex* (As. 942); p. 123: *ero* (Mer. 529) etc.

Mendelsohn; b.v. Ant. I, 2, 51, waar Iras tot Charmian zegt: „Go, you wild bedfellow, you cannot soothsay”. Wurth commentarieert: „hier ist es zweifelhaft, ob Iras meint, Charmian sei *i h r e* Bettgenossin, oder die einer andern Person”⁴⁸⁾.

Ook wijdt Wurth een afzonderlijke beschouwing aan een categorie, waarbij: „Der Doppelsinn entsteht durch die Wiederholung eines Pronomens, das sich jedesmal auf eine andere Person bezieht”⁴⁹⁾. Holst voegt aan zijn verzameling Ciceroniaansche woordspelingen ook enkele gedachtenspelingen toe, als *inventorem olei deum* (Verr. IV, 139), waarbij hij verklaart: „Bei i.o.d. denkt man gleichzeitig an die Bildsäule des Gottes Aristaos und das Öl der Ringkämpfer”, en *litteram* (Rosc. Am. 57) met de opmerking: „L., d.h. K., leitet die Gedanken auf das K, das einem Kalumniator zur Strafe — um ihn als solchen zu bezeichnen — in die Stirn eingebrannt wurde — und auf K als Abbréviation für Kalendae, die Zahlungsfrist”⁵⁰⁾.

5. Meerdere woorden moeten een verrassende combinatie van gedachten opleveren.

De voorafgaande opmerkingen hadden vooral betrekking op woordspeling, die door ambiguum ontstaat. De nu volgende gedachten richten zich uitsluitend tot den tweeden vorm, waarin woordspeling kan optreden: de paronomasia. Het noodzakelijke materiaal voor woordspeling door paronomasia vormen twee woorden, die geheel of gedeeltelijk aan elkaar gelijk zijn.

Allereerst dringt zich de vraag op: Wat verstaat men onder gedeeltelijke gelijkheid?

Plautus is rijk aan de meest gevarieerde klankspelingen. Wij vinden in zijn werken alle typen vertegenwoordigd, die leiden van alliteratie over assonantie en eindrijm tot volkomen klankgelijkheid. Eenige voorbeelden kunnen aantonen, hoeveel schakeeringen denkbaar zijn (alleen de betreffende woorden worden weergegeven).

Am. 180: *vero verna verbero*

Am. 326: *volucrem vocem*

Am. 1062: *strepitus crepitus sonitus tonitrus*

Ba. 916: *forte fortuna foret* (cf. Mi. 287)

⁴⁸⁾ L. Wurth, Das Wortspiel, p. 50.

⁴⁹⁾ I.c. p. 76.

⁵⁰⁾ H. Holst, Die Wortspiele, p. 51, (16) en (17).

Ci. 201 : *perdite perduellis* ; idem : *laudem lauream*

Mi. 147 : *doctis dolis*

Mi. 287 : *forte fortuna* (cf. Ba. 916)

Mo. 44-5 : *vivis victibus*

Per. 30a : *pote pati*

Ps. 1225 : *praemium praedam*

Ru. 215 : *algor error pavor*

Ru. 1389 : *ergo erga*

Tru. 1 : *perparvam partem*

Tru. 2 : *amoenis moenibus*

Het zijn maar enkele voorbeelden, die met talloze andere vermeerderd kunnen worden en bewijzen, dat Plautus: „in dem Grade alle Arten des Wortspieles und alle Klangfiguren ausgenutzt [hat], dass man sich nicht wundern darf darunter auch eine ziemliche Anzahl strenger Reime zu finden" ⁵¹).

Alliteratie alleen echter vormt nog geen paronomasia, evenmin assonantie, gelijkheid van lettergrepen of eindrijm, wanneer deze afzonderlijk optreden. Men zou wel den algemeenen regel kunnen opstellen: wanneer het totaal der overeenkomsten tusschen twee woorden grooter is dan het totaal der verschillen, treedt paronomasia op. Terloops wil ik er hier op wijzen, dat de woordspelingsfactor dezen regel nog ruimer maakt. Want bij het optreden van dezen factor kan woordspeling door paronomasia veroorzaakt worden bij twee woorden, die niet voldoende klankovereenkomst vertoonen, om zonder dien factor het paronomasiaverschijnsel zonder meer te bezitten. De reden hiervan is, dat het woordspelingsmoment de overeenkomsten veel sterker op den voorgrond laat treden dan het paronomasiaverschijnsel alleen dit vermag te doen.

Woordspeling is dus niet inherent aan paronomasia ⁵²). Ik vat paronomasia op in den zin, dien Gorgias er al aan gaf: iedere vorm van verdubbeling, die een klankspeling veroorzaakt, waarbij dan woordspeling slechts als een nieuw element kan optreden. Hiermede stemt ook overeen de opvatting van Wurth: „Wird dieser Gleichklang beabsichtigt, so führt er zur Figur der Paronomasie, und diese, wenn

⁵¹) E. Wölfflin, *Der Reim im Lateinischen*, Archiv 1, p. 355; cf. O. Lorenz, *Pseudolus*, Einleitung, p. 37.

⁵²) cf. daarentegen H. Holst, *Die Wortspiele*, p. 41.

sie sich mit einem witzigen Sinnspeil verbindet, zur Parechese und zum Wortspiel" ⁵³). Ook Wölfflin verklaart, dat bij Plautus paronomasia nog niet hetzelfde als woordspeling is: „Die sorgfältige Pflege der verwandten Klang-Figuren hat dem Wortspiele mehr geschadet als genützt; die Paronomasie erschien dadurch nur als Schwester der Allitteration und des Reimes, und darum decken sich die beiden Begriffe, Paronomasie und Wortspiel nicht genau" ⁵⁴). De verklaring evenwel, die Wölfflin daarbij geeft, lijkt mij niet juist; paronomasia zonder meer is een klankfiguur en als zoodanig verwant aan alliteratie en rijm. Niet om haar uiterlijke overeenkomst met deze laatste, maar wegens het ontbreken van het woordspelingsmoment kunnen woordspeling en paronomasia elkaar niet volkomen dekken.

Een aandachtig beschouwen van boven vermelde woordenparen bij Plautus zal de overtuiging geven, dat bij deze geheele of gedeeltelijke klankovereenkomst in meerdere gevallen paronomasia aanwezig is, maar toch nergens van woordspeling kan gesproken worden. Zij bevatten wel het materiaal voor woordspeling, maar zijn niet voor dit doel aangewend. Enkel omdat Plautus en zijn gehoor zich amuseeren met een opeenhooping van woorden, die steeds dezelfde klanken met kleine afwijkingen doen hooren, worden deze asyndetisch of polysyndetisch naast elkaar geplaatst: „*quae sola sonorum similitudine aures commovent*" ⁵⁵). Uitsluitend een klankspeling is bereikt, waarbij alle woordspeling ontbreekt.

De factor nu, die alle klankspelingen van meerdere woorden tot woordspelingen door paronomasia maakt, is de gedachterspeling. Ook Wurth legt den nadruk op het samengaan van beide momenten: „Ferner muss betont werden, dass nicht jedes auf Gleichklang beruhende Sprachkunstwerk auch ein Wortspiel (in unserem Sinne) ist. Wir haben daher zu scheiden zwischen Klangspielen ohne Sinnspeil und solchen mit einem Sinnspeil" ⁵⁶).

Wanneer Paulhan daarentegen zegt: „Remarquons aussi que de l'alliteration à l'assonance, de l'assonance à la rime faible, de la rime faible à la rime riche, on va se rapprochant du calembour" ⁵⁷), ver-

⁵³) L. Wurth, *Das Wortspiel*, p. 109.

⁵⁴) E. Wölfflin, *Das Wortspiel im Lateinischen*, p. 207.

⁵⁵) O. Räbel, *De usu adnominationis*, p. 13.

⁵⁶) L. Wurth, *Das Wortspiel*, p. 106.

⁵⁷) F. Paulhan, *La psychologie du calembour*, p. 884.

waarloost hij het eigenlijke woordspelingsmoment. In de verschillende stadia, die hij opsomt, kan woordspeling optreden: niet de woordspeling, maar haar meerdere of mindere geslaagdheid is afhankelijk van de grootere of geringere klankovereenkomst.

Waaruit blijkt nu, dat gedachtenspeling aanwezig is? Meerdere woorden moeten een ongewone en verrassende combinatie van gedachten opleveren. Misleidend is evenwel de voorstelling van Wölfflin: „Das Wortspiel ist undenkbar ohne eine Antithese und eine Überraschung; das Spiel ist ein Widerspiel zwischen zwei Worten, die äusserlich fast gleich aussehen und doch Entgegengesetztes bezeichnen" ⁵⁸⁾. Hij verwacht hier immers begrips-antithese met antithetische woordplaatsing in den zin. Eenige voorbeelden uit Plautus maken dit onmiddellijk duidelijk, Ba. 55: *magis in lectum tuom quam lectum metuo*; Ba. 943: *atque hic equos non in arcam, verum in arcam faciet impetum*; Mer. 356: *hoccine est amare? arare mavelim quam sic amare*.

Wij vinden hier dus woordparen, „die äusserlich fast gleich aussehen", maar waarvan wij toch moeilijk kunnen zeggen, dat zij „Entgegengesetztes bezeichnen". Welke tegenstelling zouden de woorden *in lectum* — *lectum*, *arcem* — *arcam*, *arare* — *amare* bevatten, al voeren zij telkens tot een verschillend beteekenissysteem? Maar wél heeft Plautus door een antithetische woordplaatsing de woorden zoo opvallend mogelijk tegen elkaar uitgespeeld. Ook hier weer blijft de nadruk vallen op de ongewone en verrassende combinatie. Antithetische woordplaatsing doet alleen deze combinatie het best tot haar recht komen.

Steeds moeten wij bij de bestudeering van paronomasia als woordspeling onderzoeken, of de ongewone en verrassende gedachtencombinatie aanwezig is, dan wel, of ons alleen de uiterlijke klankovereenkomst treft. Wurth verdeelt daarom ook zorgvuldig: „Die Laut- oder Klangspiele (puns, punnings) in „Die mit einem Sinnspiel verbundenen Lautspiele (eigentliche Wortspiele)" en in „Uneigentliche Wortspiele (rein musikalische Lautspiele)" ⁵⁹⁾.

Dat dit onderscheid niet voldoende in het oog is gehouden, toont Mendelsohn duidelijk bij de bespreking van Cu. 546: *quos tu mihi*

⁵⁸⁾ E. Wölfflin, *Das Wortspiel im Lateinischen*, p. 190.

⁵⁹⁾ L. Wurth, *Das Wortspiel*, pp. 108, 109 en 137.

lucos liberos, quos Summanos somnias?, waar hij zegt: „A play that depends upon sound only [in dat geval geen woordspeling!], one that lies on the indefinable border between alliteration and word-play”⁶⁰).

Een bijzondere vorm van paronomasia, als uitsluitend klankfiguur en dus zonder woordspeling, is de *figura etymologica*. Kort en duidelijk verklaart Holst: „Sie ist nämlich nur eine grammatische Figur, die keine antithetische Pointe [Holst huldigt de opvatting van Wölfflin] hat, nur die schwächere Betonung, die in der Wiederholung von Grundbegriffen liegt”⁶¹).

Wurth wil de *figura etymologica* niet geheel en al van woordspeling uitsluiten en behandelt haar bij de „Mittelstufen”, omdat ook zij nog „ein leises Sinnspiel” kan vertoonen⁶²).

Daar de *figura etymologica* in de oud-Latijnsche dichtertaal herhaaldelijk optreedt⁶³), ook weer om het klankeffect, is voorzichtigheid geboden, wanneer in deze figuur naar woordspeling gezocht wordt. Een duidelijk voorbeeld is Cap. 774: *ita hic me amoenitate amoena amoenus oneravit dies*, waarbij B. N. K. aantekenen: „Bemerkenswertes Wortspiel”. Maar even weinig denken wij hierbij aan woordspeling als in de Nederlandsche vertaling van J. van Wageningen: „Deze heerlijke dag heeft mij met heerlijke heerlijkheid overladen”⁶⁴). Nauwkeuriger is Lorenz, die in dergelijke voorbeelden alleen „Assonanz” opmerkt en vervolgt: „Man sieht, dass hier überall die assonirenden Wörter grammatisch durchaus nicht zusammengehören und für den Sinn des betreffenden Satzes ohne Belang sind”⁶⁵).

Op enkele typen, die uiterlijk sterke overeenkomst vertoonen met een *figura etymologica*, maar toch een woordspeling bevatten, zal ter plaatse de aandacht worden gevestigd.

Tenslotte blijft nog een groep ter bespreking over, waarbij ook weer te weinig aandacht is geschonken aan het woordspelingsmoment. Het

⁶⁰) C. Mendelsohn, *Word-play*, p. 42.

⁶¹) H. Holst, *Die Wortspiele*, p. 39.

⁶²) L. Wurth, *Das Wortspiel*, p. 144.

⁶³) cf. H. Haffter, *Untersuchungen zur altlateinischen Dichtersprache*, p. 10: *Figurae etymologicae und Verwandtes*.

⁶⁴) J. v. Wageningen-F. Müller, *Latijnsch woordenboek*⁴, s.v. *amoenus*.

⁶⁵) O. Lorenz, *Pseudolus*, *Einleitung*, p. 40, 4.

zijn de samengestelde woorden, die een gemeenschappelijk simplex vertoonen, maar een verschillende praepositie bezitten. Nu worden deze verschijnselen van paronomasia geregeld gerangschikt onder de woordspelingen, juist omdat te veel het accent gelegd is op de antithese.

Zoo behandelt Holst: *Composita mit denselben Stammwörtern, aber mit verschiedenen Formpartikeln* en „*Simplicia und Composita mit demselben Stammwort*”⁶⁶). Hij verklaart: „Hier liegt die Antithese in den Formpartikeln”⁶⁷). Maar dat is juist niet voldoende. De beteekenis van het gemeenschappelijk simplex blijft bij deze paronomasia meermalen volkomen hetzelfde; slechts de praeposities, die in uiterlijken vorm heel sterk van elkaar afwijken, vormen dan tezamen met het simplex gewoonlijk een werkelijke begripsantithese met antithetische woordplaatsing, en het effect is aldus uitsluitend een krachtige tegenstelling, die aan de redevoeringen van Cicero een grootere argumentatiekracht verleent. Voorbeelden uit Cicero als: *ut absentes adessemus* (Mil. 97), *non emissus ex urbe, sed immissus in urbem* (Cat. I, 27)⁶⁸) kunnen moeilijk tot de woordspeling gerekend worden.

Soortgelijke voorbeelden zijn ook bij Plautus legio; met enkelen daarvan kunnen wij volstaan, Ci. 219: *modo quod suasit, <id> dissuadet*; Cu. 219: *valetudo decrescit, ad crescit labor*; Mer. 856: *eundem ex confidente actutum diffidentem denuo*, etc.

Woordspeling kan bij dit type optreden, maar slechts dan, wanneer door het verschil van praepositie ook de beteekenis van het simplex zelf aanmerkelijk gewijzigd wordt. Dan vertoont zich weer die verrassende combinatie van gedachten in uiterlijke klankovereenkomst, die ons van woordspeling overtuigt. Aan de gestelde eischen voldoen bij Plautus St. 685: *lepide accipimur quom hoc recipimur in loco* en Mo. 998 v.: *a foro in cedo domum. :: numquid processit ad forum hodie novi?* om slechts enkele voorbeelden te noemen. Holst zelf noteert tusschen bovenvermelde voorbeelden ook eenige werkelijke woordspelingen, die hij echter met de eersten op één lijn stelt. Zeer mooi en illustreerend is Cat. II, 15: *Sed cum sint homines qui illum. cum profectus sit, eiectum esse dicant, idem, si interfectus*

⁶⁶) H. Holst, Die Wortspiele, resp. p. 63 v.v. en p. 70 v.v.

⁶⁷) l.c. p. 63.

⁶⁸) l.c. resp. p. 67, (88) en p. 65, (77).

eset, quid dicerent? ⁶⁹). De pointe werkt hier nog krachtiger, omdat het gemeenschappelijk element *-fectus* slechts schijnbaar het gemeenschappelijk simplex is; *profectus* is immers niet afgeleid van *proficio* als *interfectus* van *interficio*, maar van *proficiscor*. Hier is dus weer geen sprake van een antithese, maar van een verrassende, ongewone combinatie, waarbij antithetische woordplaatsing als een begeleidend verschijnsel optreedt, om de woordspeling nog nadrukkelijker te releveeren.

Ook Rābel maakt de vermelde distinctie niet, want hij zegt slechts: „Atque in comicorum versibus non raro inveniuntur voces, quarum significationes praepositionibus praemissis distinguuntur” ⁷⁰).

Wölfflin volstaat met het volgende: „Bei zusammengesetzten Verben wird nicht selten der erste aus einer Praeposition bestehende Teil mit einer anderen vertauscht, welche dem Worte einen wesentlich verschiedenen Sinn gibt” ⁷¹). De geciteerde voorbeelden, zoowel bij Rābel als bij Wölfflin, bewijzen duidelijk, dat met bedoeld dieper onderscheid geen rekening is gehouden. Bij het onderzoek van de Plautijnsche woordspeling van dit type wil ik evenwel dit criterium tot zijn recht laten komen.

III. KARAKTER VAN DE PLAUTIJSCHЕ WOORD- SPELING — PLAUTUS EN CICERO

Het onderzoek naar de woordspelingen bij Plautus moge al om verschillende, boven opgesomde redenen, wat betreft het aantal voorbeelden, niet volledig zijn, in ieder geval geeft het een vrij duidelijk beeld van de hoofdtypen, waarin de woordspeling bij Plautus kan optreden. En wanneer wij nu dit geheel overzien, valt ons onmiddellijk hun bonte afwisseling en rijke verscheidenheid op. Zelfs in de verschillende klassen, waarin meerdere voorbeelden met een gemeenschappelijk hoofdkenmerk zijn ondergebracht, zou men weer differenties kunnen opmerken, zoodat bijna geen Plautijnsche woordspeling aan de andere gelijk is. Deze groote rijkdom toont wel heel duidelijk, hoe Plautus, ook in zijn woordspeling, de volkspsyche fijn heeft aangevoeld, die zich niet aan bepaalde en beperkende voorschriften

⁶⁹) I.c. p. 66, (80).

⁷⁰) O. Rābel, *De usu adnominationis*, p. 44.

⁷¹) E. Wölfflin, *Das Wortspiel im Lateinischen*, p. 202.

onderwerpt, maar voor haar drang tot humor in de meest grillige vormen bevrediging zoekt.

Plautus heeft de woordspeling in dienst gesteld van een *vis comica*, zooals deze onder het volk leeft. Hij heeft niet alleen de omgangstaal uit zijn tijd zorgvuldig beluisterd, maar daarnaast ook zijn bijzondere aandacht besteed aan de volksluim, zooals deze in de woordspeling tot uiting komt. Daarom zullen zij, die bij Plautus een verrijnden, geraffineerden humor zoeken, doorgaans teleurgesteld worden. Zijn woordspelingen zijn plastisch, ruig en neigen vaak naar het triviale; vindt hij een pointe bijzonder geslaagd, dan kunnen wij van herhaling verzekerd zijn. Hij speelt met woorden op het tooneel, zooals de volkstaal dit in het dagelijksche leven doet. Juist daarom speelt hij zoo graag met de polysemie van een woord, vooral wanneer een van de beteekenissen obsceen of erotisch getint is; daarom ook springt hij zoo graag van de letterlijke naar de overdrachtelijke betekenis over en omgekeerd. Op deze verschijnselen immers zijn de woordspelingen uit het dagelijksch leven voor een groot deel gebaseerd. Vergelijken wij hiermede Cicero's woordspelingen, zooals Holst deze verzameld heeft, dan zien wij naast groote formeele overeenkomst toch ook belangrijke verschillen in toepassing, bepaald door de intentie, die beide auteurs tot het gebruik maken van een woordspeling voert. De blijspeldichter wil amuseeren, de redenaar betoogen. Bij beiden heeft het woordenspel een verrassend effect, zooals de definitie verlangt. Maar bij Plautus werkt deze verrassing op de lachspieren, bij Cicero is zij meer cerebraal van aard. Volgens de bindende regels van de *ars rhetorica* neemt hij de woordspeling dan ook stylistisch in den periodebouw op, die in den vorm van een paronomasia een streng antithetische woordplaatsing verlangt: Cicero argumenteert, Plautus amuseert.

Dit vrijer en meer ongedwongen gebruik maken van woordspelingen door Plautus gaat hand in hand met de meest grillige klankspelingen en wel in die mate, dat vaak moeilijk te beslissen valt, of enkel klankspeling aanwezig is of dat ook nog een gedachtenspel optreedt. De vreugde, die Plautus beleeft aan de klankweelde van een reeks geheel of gedeeltelijk gelijkkluidende woorden, verlegt meermalen het accent van woorspeling naar klankspeling. Cicero daarentegen is door strakkere banden gebonden. Juist omdat hij zich allereerst tot het intellect richt en de woordspeling in dienst van de argumentatie stelt,

geeft hij zich niet over aan een spelen met klanken, dat hem van zijn hoofddoel zou doen afwijken. Hij maakt slechts in zooverre van klankspeling gebruik, als deze voor zijn doel dienstig is: door treffende klankovereenkomst, geaccentueerd door een opvallende woordplaatsing, de differentiatie in gedachten, die nauw met zijn betoog samenhangen, zoo scherp mogelijk te belichten.

Plautus blijft de tooneeldichter, die niet vanaf het spreekgestoelte doceert, maar met de taal van zijn acteurs zich midden onder de toeschouwers begeeft. Hun leven en streven, hun lachen en schreien wil hij uitbeelden. En omdat de lach in het blijspel moet overheerschen, grijpt hij naar het meest effectieve middel, waarover de volksluim beschikt: de woordspeling. En zooals zijn taal wel de individueele uiting is van een kunstenaarsziel, maar het contact met de volkstaal niet verliest, zoo bewaart ook zijn woordspeling den stempel van deze echte volkskunst.

IV. INDEELING VAN DE WOORDSPELINGEN

Het spreekt van zelf, dat de woordspelingen van Plautus in al haar bonte variaties en meest grillige vormen zich niet laat rijgen in het keurslijf van een beredeneerd systeem.

Maar ondanks haar kleurige verscheidenheid vallen ons bij de woordspelingen toch verschillende formeele overeenstemmingen op, die een rubricering wettigen. Een formeele indeeling zal dan ook het meest aannemelijk en tevens het meest practisch zijn⁷²⁾.

Natuurlijk is elke woordspeling eerst aan boven door mij opgestelde regels getoetst, alvorens in het formeele systeem ingelijfd te worden. De indeeling van Holst, toegepast op de woordspelingen van Cicero, lijkt mij in groote lijnen ook voor mijn doel het meest geschikt. Waar ik zijn indeeling te gedetailleerd vond, ben ik afgeweken.

Het verschillend karakter van Plautus' en Cicero's werken dwong mij echter ook tot vele aanvullingen. Zoo is voor de verschillende woordspelingstypen een onderverdeeling in woordspelingen, die optreden in monoloog en dialoog, noodzakelijk bij Plautus, maar heeft geen zin bij Cicero.

Meerdere aanvullingen en wijzigingen, die het eigen karakter van de Plautijnsche woordspeling vereischt, worden ter plaatse besproken.

⁷²⁾ cf. L. Wurth, Das Wortspiel, p. 9.

I. WOORDSPELING DOOR AMBIGUUM	33
A. <i>Etymologisch ambiguum</i>	35
1. in monoloog	35
polysemie	35
scheld- en streelwoorden	50
twijfelachtige gevallen	52
vaste uitdrukkingen en zegswijzen	56
grammaticale en syntactische woordspeling	59
2. in dialoog	60
polysemie	60
woordspeling door aanvulling (Ergänzungsspiel)	67
vaste uitdrukkingen en zegswijzen	69
argutiae	70
grammaticale en syntactische woordspeling	73
B. <i>Niet-etymologisch ambiguum</i>	76
1. in monoloog	76
polysemie	76
dubieuze plaatsen	78
2. in dialoog	79
polysemie	79
C. <i>Schijn-ambiguum</i>	80
1. in monoloog	80
2. in dialoog	86
II. WOORDSPELING DOOR PARONOMASIA	89
A. <i>Etymologische paronomasia</i>	89
a. hetzelfde woord	89
1. in monoloog	90
polysemie	90
scheldwoorden	96
vaste uitdrukkingen en zegswijzen	97
grammaticale en syntactische woordspeling	100
2. in dialoog	105
polysemie	105
streeelwoorden	112
vaste uitdrukkingen en zegswijzen	113

argutiae	113
grammaticale en syntactische woordspeling	115
b. verschillende afleiding	119
1. in monoloog	120
2. in dialoog	122
c. hetzelfde simplex	124
α. simplex en compositum	125
1. in monoloog	125
in engeren zin	125
in ruimeren zin	126
2. in dialoog	128
in engeren zin	128
in ruimeren zin	129
β. composita met gemeenschappelijk simplex	130
1. in monoloog	130
in engeren zin	130
in ruimeren zin	131
2. in dialoog	131
in engeren zin	131
in ruimeren zin	132
<i>B. Niet-etymologische paronomasia</i>	132
a. hetzelfde woord	132
1. in monoloog	132
polysemie	132
2. in dialoog	134
polysemie	134
b. klankspelingen	134
α. alliteratie, assonantie en eindrijm	135
1. in monoloog	135
2. in dialoog	141
β. alliteratie en assonantie	143
in monoloog	143
γ. assonantie en eindrijm	144
1. in monoloog	144

2. in dialoog	147
δ. klankspeling met afwijkende beginsyllabe	147
1. in monoloog	148
2. in dialoog	148
ε. klankspeling door uitbreiding in het woordbegin	148
1. in monoloog	149
2. in dialoog	152
ζ. klankspeling door uitbreiding in het wordeinde	152
1. in monoloog	152
2. in dialoog	155
Aanhangsel: Punisch-Latijnsche woordspelingen	156
 III. NAAMSPELING	 161
A. <i>Woordspeling met den geheelen naam</i>	163
a. etymologisch ambiguum	164
1. in monoloog	164
Grieksche naamspeling	164
Grieksch-Latijnsche naamspeling	165
Latijnsche naamspeling	167
2. in dialoog	169
Grieksche naamspeling	169
Latijnsche naamspeling	169
b. etymologische paronomasia	169
1. in monoloog	169
Grieksche naamspeling	169
Grieksch-Latijnsche naamspeling	170
Latijnsche naamspeling	171
2. in dialoog	172
Grieksche naamspeling	172
Grieksch-Latijnsche naamspeling	172
Latijnsche naamspeling	172
c. niet-etymologisch ambiguum	173
in monoloog	173

d. niet-etymologische paronomasia	175
1. in monoloog	175
2. in dialoog	176
<i>B. Woordspeling met den geheelen naam door wijziging in het woordbeeld</i>	177
a. schijn-ambiguüm	177
in monoloog	177
b. paronomasia	178
1. in monoloog	178
2. in dialoog	181
<i>C. Woordspeling met een deel van den naam</i>	181
paronomasia	181
1. in monoloog	182
2. in dialoog	183
Aanhangsel: Personificationes	183
a. ambiguüm	184
b. paronomasia	185

I. WOORDSPELING DOOR AMBIGUUM

I. WOORDSPELING DOOR AMBIGUUM

De woordspeling, die bereikt wordt door het gebruiken van een enkel woord in meerzinnige beteekenis, past Plautus in zijn blijspelen wel het meest toe. Al houden wij rekening met het feit, dat het opspeuren van een woordspeling door ambiguüm de meeste accuratesse verbonden met scherp en critischen zin vereischt, dan nog is het aantal onbetwistbare woordspelingen van dit genre bijzonder groot.

Dat de dubbelzinnige woorden veelal in betrekking staan tot het sexueele en erotische leven, is bij een blijspeldichter als Plautus wel verklaarbaar. Al schakelen wij bij dit onderzoek alle „phallische Phantasien” uit, die Fränkel terecht aan Gurlitt verwijt¹⁾, dan nog blijft genoeg over om te bewijzen, dat Plautus zijn hoorders niet zelden de meest onbeschaamde dubbelzinnigheden opdringt.

Zooals in de inleiding reeds is aangegeven, zijn voor het vaststellen van een ambiguüm twee vereischten noodzakelijk:

1. dat het woord tot de collectieve taal behoort en daar de twee bedoelde beteekenissen bezit.
2. dat die twee of meerdere beteekenissen door het zinsverband worden aangeduid.

Een enkel woord heeft dus meerdere beteekenissen. Steeds is één domineerende beteekenis aanwezig, die onmiddellijk door het zinsverband verklaard wordt. De tweede beteekenis daarentegen wordt gesuggereerd, is dus secundair, maar het ontdekken en aanvoelen hiervan stelt zekere eischen aan het intellect van den toehoorder. De verhouding nu der beteekenissen ten opzichte van het woord maakt een verdeeling der ambigua in drie groepen noodzakelijk.

A. Allereerst kan blijken, dat het woord, waarmede de secundaire beteekenis wordt uitgedrukt, etymologisch volkomen gelijk is aan het

¹⁾ E. Fränkel, *Socrates* 8, p. 18 v.v.; cf. *Inleiding*, p. 15.

woord, dat de primaire beteekenis weergeeft. Dan is de dubbelzinnigheid ontstaan, doordat Plautus profiteert van de polysemie van een en hetzelfde woord.

B. Vervolgens is mogelijk, dat alle etymologische samenhang ontbreekt tusschen het woord met de primaire en dat met de secundaire beteekenis. In dit geval zal de woordspeling doorgaans krachtiger werken, omdat een enkel woord twee beteekenissen omvat, die eigenlijk toekomen aan twee totaal verschillende woorden, die met elkaar slechts klank, kwantiteit en graphisch beeld gemeen hebben. In het eerste geval wordt slechts een tweede beteekenis, maar hier naast de tweede beteekenis ook nog een tweede woord gesuggereerd. Nu zal het meermalen voorkomen, dat noch Plautus, noch de toehoorder zich dit onderscheid realiseert. Hoogstwaarschijnlijk zullen zij b.v. bij *ius* in zijn dubbele beteekenis van „recht” en „vleeschap” de etymologische verwantschap (idg. **iēue*) niet aanvoelen. Maar omdat in den regel de beteekenissen het verst uiteenloopen, wanneer de etymologische samenhang ontbreekt, kunnen wij onze indeeling in etymologisch en niet-etymologisch ambiguüm toch handhaven en is zij ten volle verantwoord. Wanneer evenwel de etymologische verwantschap tusschen het woord met de primaire en dat met de secundaire beteekenis aanvechtbaar is of niet met voldoende zekerheid vaststaat, noem ik het ambiguüm toch niet-etymologisch, omdat het effect van deze woordspeling volkomen gelijk is aan dat van het niet-etymologisch ambiguüm.

C. Tenslotte onderscheiden wij nog een derde groep van *ambigua*, waarbij niet alleen de secundaire beteekenis een woord eigen is, dat geen etymologische verwantschap vertoont met het woord, dat de primaire beteekenis uitdrukt; maar het gesuggereerde woord wijkt bovendien nog in klank en schrijfwijze eenigermate daarvan af. Van een eigenlijk ambiguüm kan niet meer gesproken worden: de gedachte wordt opgewekt aan een ander woord, dat én in vorm én in beteekenis verschilt van het uitgesproken woord, waarvan het slechts de ondertoon vormt. Ik heb daarom aan dit verschijnsel den naam gegeven van „schijn-ambiguüm”.

Bij deze laatste groep is het gevaar van subjectieve interpretatie wel het allergrootst en zullen ons, ook in verhouding tot de andere groepen, veel meer woordspelingen ontgaan, omdat op het levende Plautus-tooneel door bepaalde woorden toespelingen kunnen gemaakt

zijn op andere woorden, die de geboren Latijn ook buiten het zinsverband terstond wist te bevatten.

Het effect van een ambiguum kan geheel verschillend zijn. Een speler kan in het blijspel een ambiguum plaatsen, uitsluitend bestemd voor het auditorium; maar ook kan een woord pas ambiguum worden, wanneer in het gesprek een tweede speler door gewild of ongewild verkeerd begrijpen aan een woord een andere beteekenis hecht als de eerste, ook weer gewild of ongewild, eraan wenscht te geven. Men zou hier kunnen spreken van externe en interne ambigua, die een onderscheid in monoloog en dialoog noodzakelijk maken²⁾.

De onderverdeeling van Holst in *adjectiva*, *praepositiones* en *verba*³⁾ acht ik niet van wezenlijk belang voor de typeering van een ambiguum; dit onderscheid zal ik dus verwaarloozen.

A. ETYMOLOGISCH AMBIGUUM

1. IN MONOLOOG

De woordspelingen, die hier volgen, berusten dus uitsluitend op de polysemie van een enkel woord. De meerzinnigheid, in den regel dubbelzinnigheid, wordt duidelijk gemaakt door het zinsverband.

acies kan beteekenen „scherpte van geest” en „legerschaar” in Mi. 1028:

ad eam rem habeo omnem a c i e m, tibi uti dudum demonstravi.

Een duidelijke verklaring geeft v. 1025 v.: *quo pacto hoc Ilium appelli velis, id fero ad te consilium*; de beeldspraak wordt dus voortgezet in *aciem*.

Met de dubbele beteekenis van *ala* „vleugel” en „oksel” wordt geestig gespeeld in Poe. 871:

sine pinnis volare hau facilest : meae ala e pinnas non habent.

Van eenige der talloze beteekenissen, die *animus* kan hebben, maakt Plautus meermalen een dankbaar gebruik, zoo in Mi. 1347:

a n i m u s hanc modo hic reliquerat.

Wordt *animus* als „beheersching” opgevat, dan drukt de geheele zin

²⁾ cf. Inleiding, p. 26.

³⁾ H. Holst, *Die Wortspiele*, p. 53 v.v.

uit, dat *Philocomasium* buiten zinnen is van liefde, nu zij in de armen van *Pleusicles* rust. Maar de stompzinnige *Pyrgopolinices* kan *animus* ook enkel opvatten als „bewustzijn” en verstaan, dat het meisje haar bewustzijn verloren heeft.

Andere woordspelingen met *animus* als in Ba. 713 en Ps. 32 zullen later nog besproken worden (pp. 106 en 112).

De parasiet *Curculio* zegt van de *Graeci palliati* in Cu. 292v.:

*quos semper videas bibentes esse in thermipolio,
ubi quid surrupuere: operto capitulo calidum bibunt*

Naudet⁴⁾ vestigt de aandacht op het ambiguüm *calidum*, dat betrekking kan hebben op „les boissons chaudes” en vervolgens als adjectivum ook kan beteekenen: „subit, prompt, qui se fait ou se prend à l’instant.”

Of in Cap. 123v. een woordspeling aanwezig is en van welke factoren dat afhangt, is reeds in de inleiding (p. 11 v.) besproken; een ambiguüm kan dus aanwezig zijn, wanneer *cavea* naast de beteekenis „kooi” ook nog die van „rang in het theater” kan hebben.

De pejoratieve beteekenisontwikkeling van *comminiscor* „zich in herinnering brengen, verzinnen, liegen” is ook bij Plautus terug te vinden in ambiguümvorm Tri. 912, wanneer *Charmides* den *sycophant* naar den naam van zijn opdrachtgever vraagt, dien deze voorgeeft te kennen, maar zich zoogenaamd niet kan herinneren; *Charmides* vraagt dan op dubbelzinnige wijze:

iam recommendatu's nomen?

Een soortgelijk voorbeeld biedt Ep. 281:

quid ego iam nisi te commentum nimis astute intellego?

Minder evident is het ambiguüm in Mo. 662 en 668:

*age comminiscere ergo.
quid igitur? iam commentu's?*

waar Mendelsohn geen twijfel aanwezig acht⁵⁾.

Een obscene bijbeteekenis heeft *comprimere* in As. 292; *Leonida* wil zijn tong het zwijgen opleggen, waarop *Libanus* uitroept:

edepol hominem infelicem, qui patronam comprimat.

⁴⁾ commentaar bij v. 301.

⁵⁾ C. Mendelsohn, Word-play, p. 82 v.

Dezelfde woordspelingen komen voor in Tru. 262 en Ru. 1073 (p. 106). Van dezelfde geaardheid is de bijbeteekenis, die *consuetus* kan hebben As. 703 :

asta igitur, ut consuetus es puer olim.

Hiermede kan vergeleken worden Cap. 867 :

tuo arbitrato, facile patior. :: credo: consuetu's puer.

Het ambiguum *patior* (cf. Petronius, Sat. 87) lokt een tweede dubbelzinnigheid uit van hetzelfde genre. Het krachtige en verontwaardigde antwoord in v. 868 : *Iuppiter te dique perdant* geeft voldoende aan, dat de woordspeling verstaan is. Uitsluitend *in malam partem* is *consuescere* gebruikt in Am. 1122 en Ci. 87.

Herhaaldelijk kan Plautus een woord zonder bijbeteekenis gebruiken en dat zelfde woord plotseling tot ambiguum maken, zooals duidelijk blijkt uit Poe. 609a v. :

quid est? :: fores hae fecerunt magnum flagitium modo. ::

quid <id> est flagiti? :: crepuerunt clare.

Nu heeft *crepare* de beteekenis gekregen van *pedere*. Telkens wanneer op het Plautus-tooneel een deur geopend wordt, duidt *crepare* het geluid aan, dat daarmede gepaard gaat. Slechts in het geciteerde vers treedt een minder nette bijbeteekenis op, waarop weer, evenals in Cap. 868, gereageerd wordt met een krachtige verwensching *di te perduint*.

cubare geeft meerdere malen aanleiding tot dubbelzinnigheid met zijn beide beteekenissen van „aanliggen aan tafel” en „liggen in bed”, b.v. As. 936v. :

ecastor cenabis hodie, ut dignu's, magnum malum. ::

male cubandum est: iudicatum me uxor abducit domum.

Niet veel wijkt hiervan af Mo. 700v. :

res parata mala in vesperum huic seni.

nam et cenandum et cubandum st ei male.

Mogelijk is ook Cas. 109v. dubbelzinnig :

quando ego eam mecum rus uxorem abduxero,

ruri incubabo usque in praefectura mea.

Door het scheldwoord *cuculus* krijgt *cubare* nog de speciale beteekenis „op het nest blijven zitten” in As. 923 :

at etiam cubat cuculus. surge, amator, i domum.

Door een zelfcorrectie verandert plotseling de beteekenis van figuurlijk in letterlijk, Cas. 37v. :

*est ei quidam servos qui in morbo cubat,
immo hercle vero in lecto, ne quid mentiar*

Gelasimus, in Stichus, beklaagt zich over de nieuwsgierigheid van de menschen, die bij een openbaren verkoop graag willen weten, wat de reden daarvan mag zijn en hij zegt v. 198v. :

*sed curiosi sunt hic complures mali,
alienas res qui curant studio maxumo*

Uit v. 202 v. blijkt voldoende, dat *curiosus* beteekent „nieuwsgierig”, maar Plautus geeft eerst zelf een verklaring in v. 199, die duidelijk genoeg aantoon, dat dit woord ook in zijn meest oorspronkelijke beteekenis moet worden verstaan, die is „bezorgd”.

In Au. 280v. spreekt Strobilus over een verdeling van de inkoop voor den maaltijd. Anthrax zegt hierop, v. 283 :

mequidem hercle, dicam <pro>palam non divides

De erotische beteekenis, die *dividere* hier suggereert (cf. Petronius, Sat. 11), wordt nog eens onderstreept door Congrio (v. 285v.), waarna Strobilus verzekert, dat hij hierop niet wilde zinspelen (v. 287v.).

Dubbelzinnig is *dormire*, dat naast de letterlijke ook nog de overdrachtelijke beteekenis heeft van „doodsslaap” in onze taal, Am. 297v. :

*credo misericors est: nunc propterea quod me meus erus
fecit ut vigilarem, hic pugnus faciet hodie ut dormiam.*

Hetzelfde ambiguüm ontmoeten wij nog in Am. 313 v. (p. 61).

Op een ambiguüm van *ducere*, dat niet alleen letterlijk kan verstaan worden, maar verbonden met *uxorem* ook „huwen” beteekent, wijst Mendelsohn⁶⁾ in Cas. 610v. :

*quid nunc? missurruſne es ad me uxorem tuam? ::
ducas, easque in maxumam malam crucem*

⁶⁾ C. Mendelsohn, Word-play, p. 89.

In Poe. 210 v. v. vergelijkt Adelphasium de vrouwen met schepen, want bij beiden speelt *exornare* een groote rol:

*negoti sibi qui volet vim parare,
navem et mulierem, haec duo comparato.
nam nullae magis res duae plus negoti
habent, forte si occeperis exornare,
neque umquam sat istae duae res ornantur
neque is ulla ornandi satis satietas est.*

ornare, *exornare* is een speciale scheepsterm „optuigen”, maar daarnaast komt ook aanhoudend de beteekenis voor van „versieren” en „opschikken” vooral van de vrouw, heel bijzonder in dit blijspel, cf. v.v. 214, 215, 220, 229, 283, 284, 285, 297, 299, 301. Als tooneelterm voor het aankleeden van den *histrio* vinden wij *ornare* o.a. in Poe. 123. De dubbelzinnigheid kan men in het Nederlandsch adequaat vertalen door „optuigen”.

Al komt van een woord alleen nog maar de overdrachtelijke beteekenis in de collectieve taal voor, dan kan toch vaak de oorspronkelijke beteekenis gesuggereerd worden en een woordspeling ontstaan. De samenstellende deelen bezitten immers een erkende beteekenis en de hoorder reconstrueert zelf wat de spreker bedoelt. Een goed voorbeeld hiervan is Per. 847v.:

*ei! natis pervellit. ::
licet: iam diu saepe sunt expunctae.*

De gedachte aan de etymologie van het woord wordt opgewekt („uitsteken”), terwijl toch *expungere* alleen nog maar de beteekenis „van de lijst schrappen” heeft overgehouden⁷⁾.

Zoo ook beteekent *vorsutus* enkel „slim, gevat”; maar zijn oorspronkelijke beteekenis wordt mede aangeduid in Ep. 371:

vorsutior es quam rota figularis.

Georges teekent aan: „eigentlich nur in dem Gleichnis *vorsutior es quam rota figularis*”⁸⁾.

Door een analogische nieuwvorming wijst Plautus op de Grieksche

⁷⁾ cf. Naudet, commentaar bij v. 834.

⁸⁾ K. Georges-H. Georges, Ausführliches lateinisch-deutsches Handwörterbuch⁸, s.v. *versutus*.

etymologie van het leenwoord *sycophanta* in Cu. 463 :

halophantam an sycophantam magis esse dicam nescio.

Op de oorspronkelijke beteekenis van het eerste deel van dit compositum, verloren gegaan in de verruimde beteekenis van het geheele woord „aanklager”, wordt hier duidelijk gezinspeeld door de tegenstelling *halo—syco*.

Letterlijk en figuurlijk gebruikt is *exuviae* in Men. 196 :

sustine hoc, Penicule: exuvias facere quas vovi volo.

Heel duidelijk wordt dit nog gedemonstreerd door Men. 191 (p. 130 v.). In Tru. 929 is *ferrum* een ambiguum :

auro, hau ferro deterrere potest <hunc> ne amem,
Stratophanes.

In verband met v. 927 immers wordt hier „zwaard” bedoeld, in tegenstelling met *aurum* beteekent het echter ook „ijzer”.

Een *furca* is een houten blok, waarin de hals van misdadige slaven gesloten werd, maar de eerste beteekenis is „vork, gaffel”. Door een vergelijking blijkt, dat beide beteekenissen in één woord worden weergegeven Cas. 437v. :

sine modo rus veniat: ego remittam ad te virum
cum furca in urbem tamquam carbonarium.

Slaven liepen herhaaldelijk van hun meesters weg, waardoor zij den naam kregen van *fugitivi*; hun deserteeren werd *fugere* genoemd en Plautus zag hierin een geschikt ambiguum, zooals blijkt uit As. 380 :

quin tuom officium facis ac fugis?

Diezelfde beteekenissen van „hard loopen” en „wegloopen” keeren terug in Mo. 862 :

exercent sese ad cursuram, fugiunt

en wederom in Ba. 760 en Poe. 427 (p. 62).

Door een vergelijkende toevoeging blijkt, dat *grandis* in Au. 214 ambiguum is :

aetatem meam scis? :: scio esse grandem, item ut pecuniam.

Wanneer de slaaf Sosia Mercurius in zijn eigen gedaante ontwaart,

roept hij verbaasd uit, Am. 458v.:

*nam hicquidem omnem imaginem meam, quae antehac
fuerat, possidet.
vivo fit, quod numquam quisquam mortuo faciet mihi.*

De dubbele beteekenis van *imago* „gedaante” en „doodenmasker” werkt nog humoristischer bij de gedachte, dat de spreker zelf als slaaf het *ius imaginum* mist.

In Tri. 350 heeft *inmunis* de beteekenis van „die niets geeft” en „die geen staatsdiensten verricht”, naargelang men denkt aan *munia* of *munera*:

minu', pater; sed civi in muni scin quid cantari solet?

vraagt Lysiteles op zijn beurt, als zijn vader hem gevraagd heeft, of men door het steunen van een verarmden vriend wel rijker wordt en tevens wijst hij op zijn plicht als staatsburger⁹⁾.

Letterlijk en figuurlijk is *litteratus* gezegd van een „geletterde” *urna* in Ru. 478:

nam haec litterata est, eapse cantat quonia sit.

en minder duidelijk uitgedrukt, maar toch heel waarschijnlijk in Cas. 401:

si hic litteratus me sinat.

waar een weggeloopten slaaf, die dus gebrandmerkt is, *litteratus* genoemd wordt. Ook kan hiermede nog vergeleken worden Poe. 836 v. (p. 121).

ludi is een ambiguum voor „spot” en „spelen”, speciaal „lijkspelen” Mo. 427v.:

*ludos ego hodie vivo praesenti hic seni
faciam, quod credo mortuo numquam fore.*

In de toepassing van de tweede beteekenis worden wij sterk herinnerd aan Am. 458 v. (zie boven).

Het ambiguum *lupa* „wolvin” en *meretrix* in Tru. 656v. is reeds besproken (cf. p. 12).

⁹⁾ cf. B. N. C., commentaar bij v. 350.

madidus beteekent „nat” en tevens „dronken” in Au. 573v.:

*ego te hodie reddam madidum, si vivo, probe,
tibi quoi decretum est bibere aquam.*

Deze dubbele beteekenis heeft *madeo* ook in Mo. 395:

ei mihi! quom istaec blanda dicta quo eveniant madeo metu.

Vanaf v. 319 tot v. 331 is slechts sprake geweest van *madeo* in den zin van „dronken zijn”. Hierop reflecteert in geciteerd vers *madeo metu*, mogelijk ook nog zoo uitgesproken, dat de toehoorder verwachtte *madeo me-ro*. Het ambiguum is ook nog mogelijk in Am. 1001:

faciam ut sit madidus sobrius.

waar de onverwachte toevoeging *sobrius* door het tegengestelde begrip aan *madidus* de tweede beteekenis „dronken” geeft.

In de slaventaal beteekent *malum* bijna uitsluitend „pak slaag”, maar het behoudt tegelijk zijn gewone beteekenis „ongeluk, ellende”, die het in de gemeenschapstaal bezit, Am. 26 v.:

*etenim ille quoius huc iussu venio, Iuppiter
non minu' quam vostrum quivis formidat malum*

Eenzelfde woordspeling biedt Mer. 716v.:

*num quid delinquent rustici? :: ecaster minus
quam urbani et multo minu' mali quaerunt sibi.*

en ook nog Am. 563v., waar Amphitruo tot zijn slaaf Sosia zegt:

*malum quod tibi di dabunt, atque ego hodie
dabo.*

De woorden van Sosia, die hierop volgen, mogen dan ook zoo letterlijk mogelijk verstaan worden, v. 564: *istuc tibist in manu: nam tuos sum*. Over Ps. 296., dat het ambiguum *mensa* bevat, is reeds gesproken in de inleiding (p. 11).

Naast zijn letterlijke beteekenis heeft *mollis* een obscene bijbeteekenis in Au. 422:

ita fustibus sum mollior magi' quam ullu' cinaedus.

Het deminutivum *molliculus*, opgenomen in een reeks liefkoozende

woorden, krijgt door een vergelijking zijn concrete beteekenis terug in Poe. 367 :

meum mel, meum cor, mea colustra, meu' molliculus caseus

Met obscene bijbeteekenis is *morigerus* gebruikt Cap.966 :

bene morigerus fuit puer, nunc non decet.

eveneens in Cas. 463 :

ut tibi morigerus hodie, ut voluptati fui!

mutuus beteekent „wederkeurig” en „geleend” Cu. 47v. :

*ego autem cum illa facere nolo mutuom. ::
quid ita? :: quia proprium facio : amo pariter simul.*

Na een interpellatie van den niet-verstaander, wordt ter verduidelijking *proprium* tegenover *mutuom* geplaatst.

Door een beeldspraak in Cu. 689v. krijgt *nervus* „boei” zijn tweede beteekenis „pees, koord” :

*quia ego ex te hodie faciam pilum catapultarium
atque ita te nervo torquebo, itidem ut catapultae solent.*

waarop de bedreigde eveneens met een woordspeling antwoordt (cf. p. 76).

Een ander ambiguum van *nervus* biedt Poe. 1269 :

condamus alter alterum ergo in nervom brachchiale.

De toevoeging *brachchiale* moet plotseling de dubbelzinnigheid van het reeds uitgesproken woord te voorschijn roepen : naast „boei” komt nu „spier” te staan.

Een synoniem van *morigerus* (zie boven), ook in zijn dubbelzinnige beteekenis, is *opsequens* Cu. 258 :

facit hoc quod pauci, ut sit magistro opsequens

Op dezelfde wijze gebruikt, keert het woord terug in Cas. 449 :

ut tibi ego inventus sum opsequens.

De eerste beteekenis van *orare* is „spreken”, waaruit zich die van „verzoeken” heeft ontwikkeld. Deze ontwikkeling demonstreert *orator*

als ambiguüm in Poe. 384 :

impias, ere, te : oratorem verberas.

Milphio noemt zich niet alleen een persoon, die iets verzoekt, maar ook een „spreker, gezant”. Agorastocles vergrijpt zich dus niet alleen aan een verzoekend persoon, maar, wat nog veel erger is, aan een gezant¹⁰).

Dezelfde woordspeling keert terug in Poe. 358 :

sed vide sis, ne tu oratorem hunc pugnis pectas postea.

minder opvallend in Mi. 1072 :

quomq' me oratricem hau sprevisi sistique exorare ex te.

en in Mo. 1126v. :

*nunc ego de sodalitate solus sum orator datus,
qui a patre eiius conciliarem pacem.*

Voor St. 494 v.v. cf. p. 109.

In Mer. 166 kan *pendeo*, dat met *animi* beteekent „in het onzekere verkeer”, zonder deze toevoeging ook letterlijk verstaan worden :

opsecro, dissolve iam me; nimi' diu animi pendeo;

dan is *dissolve* ook een ambiguüm „bevrijden van touwen en twijfel”. In de schipperstaal beteekent *pulvinar* de „stut”, waarop het schip op de helling steunt, maar Plautus vergeet daarbij niet zijn letterlijke beteekenis Cas. 557 :

ibo intro, ut subducam navim rusum in pulvinaria.

Ook hier weer, evenals in Poe. 210 v.v., (cf. p. 39), wordt de vrouw met een schip vergeleken.

Een misleidend woord is *res* met zijn talrijke beteekenissen, waarvan Plautus voor zijn woordspelingen graag gebruik maakt, cf. Ep. 116v. :

*nam quid te igitur retulit
beneficum esse oratione, si ad rem auxilium emortuom est?*

¹⁰) Deze is immers krachtens het *ius belli et pacis* onschendbaar.

Hier beteekent *res* „de onderhavige kwestie” en „geld”, cf. Cu. 600, Mo. 653 (p. 64).

respicere is evenals Ned. „omzien naar” een ambiguum Poe. 409:

respexit. idem edepol Venerem credo facturam tibi.

Dezelfde woordspeling in dialoog biedt Cap. 834 (p. 64).

Uit Poe. 80 v. v. blijkt, dat *revortor*, in Poe. 79 overdrachtelijk bedoeld „tot zijn onderwerp terugkeeren”:

revortor rusus denuo Carthaginem

nu letterlijk geïnterpreteerd wordt.

Naast zijn gewone beteekenis wordt *saltus* ook gebruikt als *pudendum muliebre* Cas. 476:

iam ego uno in saltu lepide apros capiam duos.

Het woord komt op dezelfde dubbelzinnige wijze voor in Cas. 922:

ubi illum saltum video opsaeptum, rogo ut altero sinat ire.

en ook nog in Cu. 56:

qui volt cubare, pandit saltum saviis.

Een Latijnsche brief vangt stereotiep aan met den groet *salutem*, gevolgd door den naam van den geadresseerde in den dativus. Plautus vergeet daarbij niet de andere beteekenissen van *salus*; in Ba. 1000 vraagt Chrysalus:

non priu' salutem scripsit?

wanneer Nicobulus een brief voorleest, die niet met den gebruikelijken groet aanvangt en op het ontkennend antwoord van Nicobulus laat hij volgen v. 1001v.v.: *non dabi', si sapias; verum si das maxume, ne ille alium gerulum quaerat, si sapiet, sibi: nam ego non laturus sum, si iubeas maxume*. Uit deze woorden blijkt duidelijk, dat *salus* nu „redding, behoud” beteekent. In Ps. 998v.v. wordt weer een brief voorgelezen en weer volgt hetzelfde ambiguum in v. 1005v.:

*manu salutem mittunt bene volentibus;
eadem malam rem mittunt male volentibus.*

Ook *manu* is in dezen samenhang dubbelzinnig „eigenhandig” en „met

gewapende vuist". Als woordspeling vinden wij *salus* ook nog in Ps. 41 v.v. en Ba. 731 v. (pp. 64 en 95).

In As. 756v.v. somt de parasiet de eischen op, die Diabolus stelt aan de *lena*, om zonder eenige mededinging alleen zijn geliefde te kunnen bezitten en hij vervolgt v. 771.v.v.:

*tecum una postea aequae potitetur:
aps ted accipiat, tibi propinet, tu bibas,
ne illa minus aut plus quam tu sapiat.*

Duidelijk spreekt de hatelijkheid van den parasiet uit *sapiat*, dat hier „smaken" en „wijs zijn" beteekent.

Dezelfde dubbelzinnigheid is van toepassing op een geslacht varken Mi. 586v.:

*sat edepol certo scio
occisam saepe sapere plus multo suum*

Weer wordt gespeeld met een beteekenis uit de groeptaal en een uit de collectieve taal in Mo. 1102v.:

*surgedum huc igitur: consulere quiddam est quod tecum volo.:
sic tamen hinc consilium dederō: nimio plus sapio sedens.*

sedeo beteekent immers in de ambtenarentaal „zitting houden".

In Ba. 1124 wordt van de Bacchides gezegd:

at pol nitent, haud sordidae videntur ambae.

Volgens Naudet¹¹⁾ is *sordidae* een „allusion à l'éclat des habits (*nitent*)" en beteekent tevens „de bas-lieu".

Vuile kleeding is een teken van rouw; zoo kan *squalor* in Ci. 113v. „vuilheid" en „rouw" beteekenen:

*sicine inmundā, opsecro,
ibis?: inmundas fortunas aequom est squalorem sequi.*

aquilus is een kleurnaam voor „donkerbruin"; wanneer dit woord tegenover *subvulturius* wordt geplaatst in Ru. 422, is de woordspeling met *aquila* duidelijk:

subvulturium — illud quidem, 'subaquilum' volui dicere

¹¹⁾ commentaar bij v. 1075.

Hier wordt van de veronderstelling uitgegaan, dat *aquilus* etymologisch verwant is met *aquila*, al zullen Plautus en zijn gehoor in dit geval wel niet aan verwantschap gedacht hebben. Maar volgens Sonnenschein is de afleiding onzeker¹²⁾. Walde-Hofmann evenwel verwijzen bij *aquila* naar *aquilus*: „*aquila* als Schwarzadler zu *aquilus*, kaum umgekehrt”.¹³⁾ De diernaam is immers afgeleid van de kleur, die het bewuste dier vertoont: een gewoon verschijnsel bij het tot stand komen der diernamen¹⁴⁾. *subvolturius* is door Plautus zelf gesmeed, om het ambiguüm *subaquilus* tot zijn recht te laten komen. Het behoort dus tot de categorie, die Fränkel noemt „komplementäre Wortwitze”.¹⁵⁾ Sonnenschein spreekt van opzettelijken *lapsus linguae*, om een grappige zelfcorrectie te kunnen laten volgen. Sexueele bijbeteekenis heeft *subigo*, Per. 192v.v.:

*scelu' tu pueri es atque ob istanc rem ego aliqui te peculiabo. :
scio fide hercle erili ut soleat inpudicitia opprobriari,
nec subigi queantur umquam ut pro ea fide habeant iudicem.*

Ammendola merkt op: „La frase è maliziosamente equivoca” en verwijst voor het ambiguüm *subigere* naar het soldatenliedje: *Gallias Caesar subigit, Nicomedes Caesarem*¹⁶⁾; cf. Suetonius, Caes. 49, 4 en Ausonius 142, 2. Deze woordspeling is merkwaardiger wijze aan de aandacht van Gurlitt ontsnapt. Ook *peculiabo* (v. 192) schijnt in *malam partem* gebruikt te zijn¹⁷⁾ en is in dat geval waarschijnlijk een subjectieve metafoor, dus geen woordspeling. „enkel” en „dobbelsesteen” worden beiden aangeduid door *talus* in As. 779v.:

*talos ne quouiquam homini admoveat nisi tibi.
cum iaciat, 'te' ne dicat; nomen nominet.*

Dezelfde woordspeling keert terug in Mi. 164 v. (p. 96).

Talrijk zijn de woordspelingen met *testis*, waarvan Cicero zegt: *verbum honestissimum in iudicio, alio loco non nimis*. (Ep. ad fam. IX, 22)

¹²⁾ E. Sonnenschein, Rudens, commentaar bij v. 423.

¹³⁾ A. Walde-J. B. Hofmann, Lateinisches etymologisches Wörterbuch³, s.v. *aquilus*.

¹⁴⁾ cf. J. Brands, Grieksche diernamen, Purmerend 1935, p. 11.

¹⁵⁾ E. Fränkel, Plautinisches im Plautus, p. 135, A. 1.

¹⁶⁾ G. Ammendola, Il Persa, commentaar bij v. 194; cf. W. Goldberger, Kraftausdrücke im Vulgärlatein, Glotta 20, p. 106.

¹⁷⁾ C. Mendelsohn, Word-play, p. 93.

Zoo heeft *testis* mede de tweede beteekenis in Am. 824 :

mihi quoque adsunt testes qui illud quod ego dicam adsentiant.

Duidelijk is ook de dubbelzinnigheid in Cu. 30v.v. :

semper curato ne sis intestabilis.:

quid istuc est verbi? :: caute ut incedas via :

quod amas amato testibus praesentibus.

waar *intestabilis* dezelfde dubbelzinnige beteekenis heeft als *testis*. Hetzelfde ambiguüm, gedeeltelijk in anderen vorm, keert in een dialoog van Miles viermaal terug, beginnend bij v. 1416 :

et si intestatus non abeo hinc, bene agitur pro noxia.

voortgezet in v.v. 1417, 1420v. en 1426.

Tenslotte vinden wij nog het ambiguüm *intestatus* in Cu. 622 :

Iuppiter te, † male † perdat, intestatus vivito.

Tru. 640 bevat een toespeling op het gebruik, bij de geboorte het kind te erkennen door het van den grond op te nemen¹⁸⁾ :

postquam filiolum peperit, animos sustulit.

Door het overdrachtelijk gebruik van *tollere* is *tollere animos* dus een geestige variant op *tollere natum* ; cf. Am. 501 : *quod erit natum tollito* en Tru. 399 : *si quod peperissem id non necarem ac tollerem.*

Door het ambiguüm *Boia* (cf. p. 176) krijgt *terere* de waarde van *futuere* (cf. Propertius 3, 11, 30 en Petronius 87) in Cap. 888v. :

et nunc Siculus non est, Boius est, Boiam terit :

liberorum quaerundorum caussa ei, credo, uxor datast.

Vaak komt bij Plautus *tondere* voor als ambiguüm van „scheren” en „afzetten” ; terwille van de woordspeling wordt dan de gedupeerde gewoonlijk met een schaap of ram vergeleken, zooals in Ba. 241v. :

adibo hunc, quem quidem ego hodie faciam hic arietem

Phrxi, itaque tondabo auro usque ad vivam cutem.

Verder in Mer. 526 :

eam sei curabis, perbonast, tondetur nimium scite.

¹⁸⁾ cf. E. Samter, Geburt, Hochzeit und Tod, Leipzig-Berlin 1911, p. 1 v.v.

Naast *tondere* vinden wij *attondere* in Ba. 1125 :

attonsa e hae quidem ambae usque sunt.

Bedoeld zijn hier twee oude mannen, die in v. 1121a met oves vergeleken zijn.

Cap. 268v. bevat hetzelfde ambiguum :

*sed utrum strictimne attonsurum dicam esse an per pectinem.
nescio*

Het woordspel is hier evident door v. 266 : *nunc senex est in tostrina, nunc iam cultros adtinet.*

Ook *detondere* levert het ambiguum „afzetten” en „afscheren” op, Ba. 1128 :

pol hodie altera iam bis detonsa certo est.

Hier is het de oude Nicobulus, die zich als een schaap heeft laten „scheren”.

Geen woordspeling schijnt Ba. 1095 te bevatten :

is me scelus auro usque attondit

maar merkwaardig is de overeenkomst van dit vers met Ba. 241v. en misschien is hier aan het guldenvlies-motief gedacht, gecombineerd met een naamspeling (*Chrysalus*, cf. p. 165).

Met Fränkel¹⁹⁾ neem ik aan, dat Plautus *attondere* met de overdrachtelijke beteekenis van „afzetten” in de omgangstaal aanwezig vond. Enk²⁰⁾ grondt zijn bezwaren hiertegen op het feit, dat het Gr. κελπειν over dezelfde twee beteekenissen beschikt, zoodat Plautus dan de geestigheid zou vertaald hebben. Deze conclusie is niet dwingend: beide woorden kunnen onafhankelijk van elkaar dezelfde beteekenisontwikkeling hebben doorgemaakt.

Evenals *tangere* en *attingere* in Au. 740 en 754 (cf. pp. 65 en 17) heeft ook *tractare* een soortgelijke bijbeteekenis, Ba. 201 v. :

*vide quaeso ne quis tractet illam indiligens;
scis tu ut confringi vas cito Samium solet*

en niet minder *attrectare* in Per. 227 :

ne me attrecta, subigitatrix. :: sin te amo?

¹⁹⁾ E. Fränkel, *Plautinisches im Plautus*, p. 74.

²⁰⁾ P. Enk, *Mercator II*, p. 112.

bovendien nog verduidelijkt door de toevoeging *subigitatrix* en de daarop volgende vraag *sin te amo?*

Naast zijn gewone beteekenis duidt *vagina* het *pudendum muliebre* aan in Ps. 1181 :

conveniebatne in vaginam tuam machaera militis?

machaera echter is een subjectieve metafoor en geen ambiguum; Mendelsohn daarentegen maakt geen onderscheid²¹⁾.

Arcturus eindigt zijn proloog in Ru. aldus, v. 82 :

valet, ut hostes vestri diffidant sibi.

waarin *valet* niet enkel een afscheidsgroet is, maar door zijn letterlijke beteekenis „sterk zijn” de daarop volgende woorden verklaart, die betrekking hebben op den Punischen oorlog.

Uit de toegevoegde adverbia blijkt, dat *valet* in Ep. 20 niet alleen de beteekenis heeft van „hij maakt het goed”, maar ook letterlijk verstaan wordt „hij is sterk” :

quid erilis noster filius? :: valet pugilice atque athletic.

Talrijk zijn de woordspelingen met *valere* in den vorm van *argutiae* (p. 71 v.).

varius is een ambiguum voor „verschillend” en „bont en blauw”. Mi. 215v. :

vigila, ne somno stude,

nisi quidem hic agitare mavis varius virgis vigilias.

De slaaf Pseudolus is vertoornd op zijn meester, die uitroept Ps. 473v.v.:

hercle, qui ut tu praedicas,

cavendumst mi aps te irato; atque alio tu modo

me verberare atque ego te soleo cogitas.

Hier beteekent *verberare* dus „geeselen” en „een terechtwijzing geven”.

Een afzonderlijke groep van ambigua vormen de **scheld- en streelwoorden**. Bij schelden neemt men graag zijn toevlucht tot benamingen uit de dierenwereld²²⁾. De diernaam wordt zóó uitsluitend tot scheld-

²¹⁾ C. Mendelsohn, Word-play, p. 113.

²²⁾ J. Hofmann, Lateinische Umgangssprache, p. 88.

woord, dat een geheel nieuwe gedachtenwereld wordt opgeroepen, waarbij de oorspronkelijke beteekenis van het woord als diernaam totaal verdwijnt (cf. Ned. : ezel, kalf, kat, uil etc.). Wordt deze echter bewust opgeroepen, dan ontstaat een woordspeling. Plautus biedt enkele voorbeelden hiervan, b.v. *cuculus* in As. 923 :

at etiam cubat cuculus. surge, amator, i domum.

De dubbele beteekenis van *cubare* (cf. p. 38) maakt, dat *cuculus* ook letterlijk verstaan wordt.

Ook *canis* leent zich voor een dergelijk ambiguüm Cas. 319v. :

*quam tu mi uxorem? quasi venator tu quidem es:
dies atque noctes cum cane aetatem exigis.*

Daar *canis* een volwaardig Latijnsch scheldwoord is, meen ik met Fränkel²³⁾, dat Leo²⁴⁾ ongelijk heeft, die spreekt van een mislukte vertaling.

Dan volgt nog *lumbricus* als scheldwoord-ambiguüm in Ba. 792 :

nunc ab transenna hic turdus lumbricum petit

Hiermede kunnen wij nog vergelijken Au. 628 :

<i> foras, lumbrice, qui sub terra erepsisti modo

Uit de handelstaal is overgenomen de uitdrukking *mala mers* voor „minderwaardige goederen” en deze is in de collectieve taal tot scheldwoord geworden. Een duidelijk voorbeeld hiervan is Per. 238. Maar als ambiguüm treedt *mala mers* op in Ru. 372v. :

*novi, Neptunus ita solet, quamvis fastidiosus
aedilis est: si quae in probae sunt merces, iactat omnis.*

waarop Ampelisca, die begrijpt, dat op haar gezinspeeld wordt, reageert met een krachtige verwensching in v. 374-5 : *vae capiti atque aetati tuae!*

Een gebruikelijk scheldwoord is tenslotte nog *lutum*, dat als ambiguüm voorkomt in Mi. 325 :

tum mihi sunt manus inquinatae. : : quidum? : : quia ludo l u t o.

²³⁾ E. Fränkel, *Plautinisches im Plautus*, p. 41.

²⁴⁾ F. Leo, *Plautinische Forschungen*, p. 105.

Ook enkele streeelwoorden worden tevens letterlijk verstaan. Zoo zegt Philocomasium, wanneer zij na een bezwijming weer tot bewustzijn komt Mi. 1344 :

sed quid hoc? quae res? quid video? lux, salve

lux is als streeelwoord tot haar minnaar Pleusicles gericht, maar zijn rivaal Pyrgopolinices behoeft niet achterdochtig te worden, want het meisje kan na haar bewusteloosheid ook het „daglicht” begroeten. Wanneer de parasiet Gelasimus zijn beschermheer *vitam meam* noemt in St. 372 :

*hem quid? Epignomum elocutu's? :: tuom virum. :: et
vitam meam.*

dan zal dat woord niet alleen als streeelwoord bedoeld zijn, maar daarnaast ook beteekenen „mijn levensonderhoud”.

Enkele twijfelachtige gevallen vinden hier nog een bespreking. In Mer. 225 treedt Demipho op; hij heeft een wonderlijken droom gehad en geeft daarvan een nauwkeurig relaas. Hij had zijn geit aan de goede zorgen van een aap toevertrouwd. Kort daarop kwam de aap zich over het gedrag van de geit bij hem beklagen v. 238v. : *dicit capram, quam dederam servandam sibi, suai uxoris dotem ambedisse oppido*, en Demipho vervolgt v. 240v. :

*mihi illud videri mirum ut una illaec capra
uxoris simiai dotem ambederit.*

Deze passage bespreekt Enk ²⁵⁾ naar aanleiding van de opvatting van Marx, die meent, dat deze droom gemaakt is naar het voorbeeld van een soortgelijken droom in Ru. 593v.v. Enk bestrijdt deze opvatting en grondt zijn bezwaren op *ambederit*. Dit werkwoord komt zelden voor en heeft dan nog doorgaans de beteekenis van *circumedere*. Plautus nu gebruikt dit ongewone woord, aldus Enk, omdat in het Grieksche voorbeeld moet gestaan hebben περιτρώγειν, dat niet alleen *arrodere*, maar ook *adimere* beteekent. Zoo zou dan dit droomverhaal onmiddellijk uit den Griekschen grondtekst overgenomen zijn. De hypothese van Enk lijkt mij onaanvaardbaar. Wij zouden moeten

²⁵⁾ P. Enk, Mercator, p. 9 v.v.; cf. A. Klotz, Philologische Wochenschrift 53, no. 19-20, kol. 525, die eveneens de opvatting van Enk bestrijdt.

veronderstellen, dat Plautus, die zich als woordkunstenaar zoo onafhankelijk toont, zich nu plotseling verplicht ziet, een woord letterlijk te vertalen, dat voor de toehoorders alleen maar verstaanbaar is, wanneer zij het oorspronkelijke Grieksche woord kennen. Meer voel ik voor de opvatting van Mendelsohn²⁶⁾, die onbekend met dit probleem een woordspeling ziet in *ambedere* „geheel opeten” en „met beiden opeten”. De laatste beteekenis treedt scherp naar voren, doordat zij uitgespeeld wordt tegen *unus* en ook hierop heeft dus de verbazing van Demipho betrekking.

Eveneens is in As. 790 misschien een ambiguum aanwezig. Met een van de eischen, die de parasiet voor Diabolus gesteld heeft: *postid lucerna si exstincta est, ne quid sui membri commoveat quicquam in tenebris* (v. 785v.) kan de laatste zich niet vereenigen. Hij antwoordt: *equidem illam moveri gestio* (v. 788). De parasiet begrijpt, v. 790:

scio, captiones metuis.

Wanneer *captiones* naast de gewone beteekenis „bedrog” ook nog letterlijk en erotisch verstaan wordt — en de geheele passage wijst in deze richting —, is de uiting van den parasiet sterk ironisch gekleurd.

In As. 870v. is de lezing van Lindsay:

ego censeo.

eum etiam hominem <aut> in senatu dare operam aut cluentibus

Naudet daarentegen leest: *ego censeo eum etiam* etc. en verklaart *censeo* als een ambiguum. Dan beteekent *censeo* zelfstandig „ik stem er mee in” en is met een afhankelijken zin een synoniem van *credo*²⁷⁾. Om de woordspeling de gewenschte uitwerking te geven, moet de spreker een enkel oogenblik na *censeo* pauseeren. Deze opvatting is zeer aannemelijk en maakt het teekenen, dat door G.S. aan het begin van v. 871 geplaatst wordt, overbodig.

In Mercator wil Charinus, reisvaardig, zijn verloren geliefde gaan opsporen. Zijn vriend Eutychus beweert, dat zij bij hem thuis is. Maar Charinus, overtuigd, dat hij toch misleid wordt, is in zijn verbeelding al op reis, doet Zacynthus aan en informeert bij een

²⁶⁾ C. Mendelsohn, Word-play, p. 117.

²⁷⁾ commentaar bij v. 847.

hospes naar zijn *amica*. Diens vreemde antwoord luidt v. 943 :

hospes respondit Zacynthi ficos fieri non malas.

Mogelijk is *ficus* een benaming voor het *pubendum muliebre* ²⁸⁾, evenals in het Grieksch οὔκον (cf. Aristophanes, Pax 1350) met deze beteekenis voorkomt. Aanvaarden wij deze beteekenis, dan komen ook de woorden van Eutyclus (v. 944) in een ander licht te staan : *nil mentitust*. Nu is ons ook het antwoord van den *hospes* duidelijk, onmiddellijk gevolgd door de tegenstelling in v. 944v. : *sed de amica se inaudivisse autumat hic Athenis esse*.

Een niet begrepen woordspeling gaf misschien aanleiding tot tekstvariatie in Poe. 586v. :

*hodie iuris coctiores non sunt qui litis creant
quam hi sunt qui, si nihil est quicum litigent, litis emunt.*

Lorenz ²⁹⁾ en Lindsay volgen de lezing *coctiores* (BCD), G.S. daarentegen *doctiores* (FZ); aanvaarden wij het eerste als een schijnambiguüm voor het laatste (cf. p. 82), dan is *ius* een ambiguüm voor „recht” en „vleeschsap” (cf. p. 56 v.) : een woordspeling, die dikwijls herhaald wordt.

hariolari „waarzeggen” heeft zich in pejoratieven zin ontwikkeld tot „bazelen”. Beide beteekenissen zijn, volgens B.N.K., misschien aanwezig in Mi. 1256 :

nam odore sentiat, si intus sit. : hariolatur.

De situatie maakt dit ambiguüm in ieder geval aannemelijk. Nog keert *hariolari* terug in As. 316, 579 en Ru. 1139 v. v., waar een ambiguüm veel minder aanvaardbaar is.

In Ru. 83v.v. beschrijft Scepharnio, hoe het huis van zijn heer slachtoffer werd van een geweldigen storm en verduidelijkt v. 86v.v. :

*non ventus fuit, verum Alcumena Euripidi,
ita omnis de tecto deturbavit tegulas;
inlustriores fecit fenestrasque indidit.*

Met Lambini en Seyffert lees ik liever *inlustriorem* (sc. *villam*), dat misschien als ambiguüm opgevat kan worden. De storm brengt door het wegrukken van de dakpannen licht in huis; maar de *Alcumena*

²⁸⁾ cf. W. Goldberger, Glotta 18, p. 64.

²⁹⁾ commentaar bij Pseudolus, v. 192.

Euripidi verhoogt zijn aanzien; *inlustris* kan benaderd worden door het Ned. „doorluchtig”.

Naudet noteert nog enkele ambigua, die mogelijk maar niet dwingend zijn. Naar aanleiding van *moror* in Ep. 305:

sequere tu intro. :: i numera: nil ego te moror.

zegt hij: „Il y a ici une ambiguïté malicieuse” en vertaalt: „Je ne me soucie pas, je me moque” en daarnaast: „Je ne veux pas te retarder”³⁰⁾. Beide beteekenissen zijn juist; maar of beiden ook hier aanwezig zijn, wijst de kontekst niet voldoende uit.

Hetzelfde geldt voor *Tru.* 283v.:

*mulieres volo convenire vostras. :: quas tu mulieres
mihi narras, ubi musca nulla femina est in aedibus?*

waar Naudet in *musca femina* twee beteekenissen ziet: „femelle de l'espèce des mouches” en „une femme intrigante”³¹⁾.

Voor Mendelsohn is *pendere* een ambiguum in *As.* 301:

nudus vinctus centum pondo es, quando pendes per pedes.

met de beteekenissen „wegen” en „hangen”³²⁾. Een ambiguum kan aanwezig zijn, maar niet in den zin als hij bedoelt. Hem schijnt te ontgaan, dat *pendere* is „wegen” en *pendere* „hangen”. De woordspeling kan gehandhaafd blijven, wanneer *pendes* in de eerste betekenis *futurum* en in de laatste *praesens* is. Daarnaast is een schijn-ambiguum mogelijk, wanneer de ondertoon van *pendes* is *pendis*. In Ep. 215v. wordt gesproken van een ontmoeting tusschen *meretrices* en haar minnaars:

*eos captabant. id adeo qui maxime animum advorterim?
pleraeque eae sub vestimentis secum habebant retia.*

Naudet vraagt zich hierbij af: „A quoi fait-il allusion par cette ambiguïté? est-ce à une espèce de corset, *strophium*, ou à d'autres parties du vêtements que les femmes pouvaient porter en forme de réseau?”³³⁾ Inderdaad doet dit woord hier sterk aan een ambiguum

³⁰⁾ commentaar bij v. 286.

³¹⁾ commentaar bij v. 255.

³²⁾ C. Mendelsohn, *Word-play*, p. 109.

³³⁾ commentaar bij v. 198.

denken, dat werkelijk aanwezig is, wanneer *rete* of *retia* een vaste benaming was voor een kleedingstuk. In dat geval moet *captare* ook beteekenen: „jacht maken op, trachten in haar netten te verstrikken”. In Ps. 23v. wordt van een slecht geschreven brief gezegd:

ut opinor, quaerunt litterae hae sibi liberos:
alia aliam scandit.

De vraag is of *scandere* in de beteekenis van „bespringen” alleen hier voorkomt, of regelmatig zoo gebruikt wordt in de collectieve taal. In het eerste geval is natuurlijk van geen woordspeling sprake. Mogelijk is *scandere* een vertaling van het Gr. ἐπιβραίνειν, dat zoowel „beklimmen” als „bespringen” beteekent. De Grieksche oertekst kan hier werkelijk een woordspeling bevat hebben, waarvan de pointe in de vertaling slechts gedeeltelijk behouden bleef.

Een afzonderlijke groep van ambigua vormen de vaste uitdrukkingen en zegswijzen, die voor een dubbelen uitleg vatbaar zijn, omdat zij ook letterlijk verstaan kunnen worden.

Een bekende uitroep in de blijspelen van Plautus *quid, malum?* wordt letterlijk verstaan in Ps. 1165 v.:

quid, malum? id totum tuum est.

Een aardige woordspeling met de vaste verbinding *aes alienum* kan Cu. 371v.v. bevatten, waar een geldwisselaar zijn balans opmaakt en zegt:

beatus videor: subdixi ratiunculam,
quantum aeris mihi sit quantumque alieni siet:
dives sum, si non reddo eis quibu' debeo;
si reddo illis quibu' debeo plus ꝥ alieni ꝥ est.

In v. 372 plaatst hij zijn schuld tegenover zijn kapitaal. Wordt nu in v. 374 *aes alienum* letterlijk verstaan als „geld van een ander”, dan is de gedachte heel normaal; maar door de beteekenis „schuld” ontstaat de volgende paradox: „Als ik het verschuldigde geld teruggeef, wordt mijn schuld nog grooter”. Aldus kan aan dit vers, door Bothe verworpen, nog een plausibele verklaring gegeven worden.

Met het ambiguüm *ius*, dat verbonden met *iurandum* „eed” en alleenstaand „vleeschsap” beteekent, wordt duidelijk gespeeld in Ps. 197:

lanios, qui item ut nos iurando iure malo male quaerunt rem

Lorenz vestigt ook nog de aandacht op de eigenaardige plaatsing van *iure* achter *iurandum*, waardoor het ambiguum wordt mogelijk gemaakt. Met *ius* en *ius iurandum* wordt als paronomasia gespeeld in Ci. 471 v.; met *ius* alleen in Ep. 523 en waarschijnlijk nog in Poe. 586 (p. 54).

In Poe. 583v. worden de woorden *nefastus* en *comitalis* letterlijk verstaan, wanneer van eenige menschen, die als getuigen moeten optreden, gezegd wordt:

*non potuisti adducere homines magis ad hanc rem idoneos.
nam istorum nullus nefastus: comitiales sunt meri*

Maar natuurlijk wordt men ook gedwongen hierbij te denken aan *dies nefasti* en *dies comitiales*, in welk verband deze adjectiva een geheel bijzondere beteekenis krijgen. In tegenstelling met het voorafgaande voorbeeld wordt de uitdrukking gesuggereerd, niet in haar geheel aangegeven.

Door een vergelijking wordt *gladium incumbere* „zich in zijn zwaard storten” letterlijk verstaan, Cas. 307 v.:

*si sors autem decollassit, gladium faciam culcitam
eumque incumbam.*

lucem tueri beteekent „levenslicht” en daglicht aanschouwen”. Cap. 1007v.:

*attat, scio quare te patrem adsimules esse et me filium:
quia mi item ut parentes lucis das tuendi copiam.*

Eenige uitdrukkingen, aan de rechtstaal ontleend, worden in de gemeenschapstaal letterlijk verstaan.

Naudet³⁴⁾ wijst op *satis dare* „cautie geven” in Tru. 239:

*nam ecastor numquam sati' dedit suae quiquam
amicae amator*

Een herhaling hiervan vinden wij in v. 243.

Voordat de praetor rechtsingang verleent, bepaalt hij wat recht is *dicit ius*³⁵⁾. Maar daarnaast beteekent *ius dicere* ook „iets terecht, naar

³⁴⁾ commentaar bij v. 211.

³⁵⁾ Voor het juiste begrip van dezen term cf. Jos. Schrijnen, Schets der Romeinsche publieke antiquiteiten⁶, p. 136.

waarheid zeggen" (cf. St. 726). Met beide beteekenissen wordt gespeeld in Ep. 25:

i u s d i c i s . :: m e d e c e t . :: i a m t u a u t e m n o b i s p r a e t u r a m g e r i s ?

Hiermede kan nog vergeleken worden Tri. 1161 (cf. p. 69).

Een andere formule van den praetor is *i domum*, letterlijk verstaan in As. 594:

m a t e r s u p r e m a m m i h i t u a d i x i t , d o m u m i r e i u s s i t .

De Romeinen leenden dikwijls bij elkaar, vooral keukengerei (cf. As. 444, Au. 96). In verband hiermede beteekent *vasa salva referre* „het vaatwerk onbeschadigd terugbezorgen". Door de obscene beteekenis van *vasa* krijgt de geheele uitdrukking een anderen zin in Poe. 862 v.:

*q u i d a g i s ? :: f a c i o q u o d m a n u f e s t i m o e c h i h a u f e r m e s o l e n t . ::
q u i d i d e s t ? :: r e f e r o v a s a s a l v a .*

Weer wordt gereageerd met een verwensching: *di te et tuom erum perduint!* (v. 863)

De bondgenooten van Rome waren verplicht tot levering van hout; de vaste term daarvoor was *ligna praebere* (cf. Horatius, Sat. I, 5, 45). Daarom beklaagt zich de kok in Au. 413v. als volgt over zijn meester:

*n e q u e l i g n a e g o u s q u a m g e n t i u m p r a e b e r i v i d i p u l c h r i u s ,
i t a q u e o m n i s e x e g i t f o r a s , m e a t q u e h o s , o n u s t o s f u s t i b u s .*

oleum et operam perdere lett. „olie (nachtwerk bij lamplicht) en moeite verspillen" was een vaste uitdrukking geworden, om aan te duiden, dat men zich tevergeefs moeite had gegeven en noodeloos kosten gemaakt. Wanneer nu in Poe. 332. een leelijke, oude slavin zich beklaagt, dat de zorg, besteed aan haar toilet, niet het gewenschte resultaat oplevert, zegt zij:

t u m p o l e g o e t o l e u m e t o p e r a m p e r d i d i .

De woorden van Wurth naar aanleiding van een soortgelijke woordspeling in Merch. II, 6, 41: „What! Must I hold a candle to my shame?" zijn ook op Poe. 332 van toepassing: „Hier ergibt die Verbindung der buchstäblichen Anwendung der Phrase mit der sprichwörtlichen ein sehr drastisches Spiel" ³⁶⁾).

³⁶⁾ L. Wurth, Das Wortspiel, p. 86.

Een aardige variant op deze uitdrukking staat in Au. 578 :

ego faxo et operam et vinum perdiderit simul.

Naudet wijst nog op een geestige toepassing van de uitdrukking *bibit arcus*, „l'expression commune pour dire que l'arc-en-ciel se montrait plongeant dans les eaux.” (cf. Vergilius, Georg. I, 380 v.)³⁷⁾ in Cu. 131a.:

ecce autem bibit arcus, pluet, credo, hercle hodie.

wanneer een oude vrouw met gebogen rug zich aan den wijn te goed doet.

Eenige ambigua zijn ontstaan door grammaticale en syntactische woordspeling. De polysemie, die wij ook hier constateeren, is in laatste instantie afhankelijk van een grammaticaal verschijnsel.

Zoo kan de oorspronkelijke verbale beteekenis van een participium aanmerkelijk gewijzigd worden, wanneer het uitsluitend als adjectivum gebruikt wordt; dit is het geval met *acceptus* in Per. 648, waar naar een parasiet geïnformeerd wordt en de vraag gesteld: *quoiusmodi is in populo habitus?* Het antwoord luidt in v. 648 v.:

nemo quisquam acceptior:

servi liberique amabant.

acceptus heeft hier naast de overdrachtelijke beteekenis van „getapt” ook nog de oorspronkelijke van het participium behouden. Met deze laatste beteekenis is de parasiet, die zich zelf overal uitnoodigt, wel het beste geteekend. Deze pointe ontgaat Ammendola, die aanteekeent: „proprio vero, perchè Saturione, quale parassita e buffone, si studiava di piacere a tutti”.

Ook de participia *salsus* en *lautus* vertoonen naast hun letterlijke beteekenis de overdrachtelijke van de adjectiva in Ru. 301v.:

neque quicquam captumst piscium, salsi lautique pure domum redimus clanculum, dormimus incenati.

In geestig contrast met *lauti* staat *incenati*: ondanks het voorafgenomen bad blijft de daarop volgende maaltijd uit. Voor soortgelijke woordspeling met *lautus* cf. Mi. 787, Poe. 232, St. 667.

³⁷⁾ commentaar bij v. 136.

Voorts krijgt een adjectivum bij substantiveering een nieuwe beteekenis, zooals *superi* en *inferi* in Au. 367 :

*si autem deorsum comedent si quid coxerint,
superi incenati sunt et cenati inferi.*

waar aan de twee groote groepen van goden gedacht wordt. Een ambiguum kan ook ontstaan door syntactische woordspeling. Zoo kan één woord in den zin door verschillende woordverbindingen meerdere functies hebben, waardoor de hoofdgedachte ingrijpend veranderd wordt. Een duidelijk voorbeeld is Poe. 646 :

nunc hunc, Lyce, ad te diripiundum adducimus.

De rollen worden radicaal omgekeerd, wanneer *te* niet opgevat wordt als accusativus van richting na *ad*, maar als accusativus objecti, afhankelijk van *diripiundum*. Het verloop van de handeling in dit blijspel wijst uit, dat op het laatste gezinspeeld wordt.

2. IN DIALOOG

De interne ambigua zijn woordspelingen, die het specifieke bezit uitmaken van de tooneel-literatuur. De externe ambigua bestrijken een veel ruimer terrein en kunnen in allerlei litteraire vormen optreden : zij zijn immers door één persoon gedacht en uitgesproken voor hoorder of lezer. Het interne ambiguum dankt zijn ontstaan aan minstens twee sprekers. A spreekt een woord uit, dat dubbelzinnig kan zijn, maar niet als zoodanig verstaan wordt ; B brengt in zijn antwoord de tweede beteekenis aan het licht of onderstreept deze, wanneer de toehoorders het ambiguum reeds kunnen begrepen hebben. Het interne ambiguum wordt uit het kruisvuur van den dialoog geboren en de humoristische werking is dus in hoofdzaak gebaseerd op spel en tegenspel van de acteurs.

Voor al komt in deze categorie het ambiguum tot stand, doordat A een woord in zijn overdrachtelijke beteekenis gebruikt en B het letterlijk interpreteert.

Zoo wordt *admordere* „afzetten” letterlijk verstaan in Ps. 1125v. :

*scortum quaerit, habet argentum: iam admordere hunc
mihi lubet. :
iamne illum comessurus es?*

Voor uitsluitend de overdrachtelijke beteekenis cf. Per. 267.

Door een Plautijnsche nieuwworming *accubuo* wordt de letterlijke beteekenis belicht van *adsiduo* Tru. 421v.:

*postid ego tecum, mea voluptas, usque ero
adsiduo.:: immo hercle vero accubuo mavelim.*

asper, overdrachtelijk bedoeld, is weer letterlijk verstaan in Cap. 188:

asper meu' victus sane est.:: sentisne essitas?

De vernoemde bijbeteekenis van *comprimere* (cf. As. 292, p. 36) treedt in den dialoog scherp op den voorgrond, zooals in Am. 348v.:

*ego tibi istam hodie, sceleste, comprimam linguam.:: hau
potes:
bene pudiceque adservatur.*

Hetzelfde spel keert terug in Cas. 362:

*tace, Chaline.:: comprime istunc.:: immo istunc qui
didicit dare.*

cf. Ru. 1073 v.v. en Tru. 262 (p. 106).

dedere „verleenen” krijgt de beteekenis van „uitleveren” in St. 435v.:

*age abduce hasce intro. hunc tibi dedo diem.::
meam culpam habeto, nisi probe excruciavero.*

De grondbeteekenis van *dividia* „zorg, verdriet” is „scheiding”; deze wordt gesuggereerd in St. 19v.v.:

*haec mi dividiae et senio sunt.::
ne lacruma, soror, neu tuo id animo
fac quod tibi pater facere minatur*

want, zooals duidelijk blijkt uit v. 17, is hier van een dreigende scheiding sprake.

dormire kan ook betrekking hebben op den doodsslaap; met beide beteekenissen wordt gespeeld in Am. 313v.:

*quid si ego illum tractim tangam, ut dormiat?:: servaveris,
nam continuas has tris noctes pervigilavi.*

Volkomen dezelfde gedachte geeft Am. 297 v. (cf. p. 38).

durare wordt letterlijk verstaan als „hard maken, stijven” van kleeren in As. 907v.:

*non queo durare. :: si non didicisti fulloniam,
non mirandumst*

Hetzelfde gebeurt met *emungere*, dat kan beteekenen „snuiten” en „bij den neus hebben” Mo. 1108v.:

med emunxti. :: vide sis, satine recte: num mucchi fluont? *probe*

enicare „vervelen” wordt letterlijk verstaan in Cas. 233v.:

enicas. ::

vera dicas velim.

Ook in dialoog treedt het reeds besproken ambiguüm *fugere* (p. 40) op, zoo in Ba. 760:

*fugimus. — :: vos vostrum curate officium, ego ecficiam
meum.*

sterke gelijkenis vertoonend met Poe. 427:

fugio. :: meum est istuc magis officium quam tuom.

honor „eer, achting” wordt verstaan als „eereambt” in Tri. 693v.v.:

si sine dote duxeris:

*tibi sit emolumentum honoris, mihi quod obiectent siet. ::
quid? te dictatorem censes fore, si aps te agrum acceperim?*

De letterlijke beteekenis van *imus* wordt overdrachtelijk verstaan, zooals het daarop volgend overdrachtelijk gebruik van *summus* duidelijk aantoonst in St. 489 v. (G.S.):

*scis tu med esse imi subselli virum. ::
at ei oratores populi sunt, summi viri*

De geestigheid wordt voortgezet in v. 492v.: *ergo oratores populi, summates viri, summi accubent, ego infumatis infumus*. Ook het ambiguüm *ius* (cf. p. 56 v.) keert in den dialoog terug Poe. 1349 v.:

leno, in ius eas. ::

de prandio tu dicis. debetur, dabo.

Uit het antwoord blijkt in Cap. 281, dat *opimus*, overdrachtelijk

bedoeld, letterlijk verstaan wordt :

quid divitiae, suntne optima? :: unde excoquat sebum senex.

In Cap. 867 wordt het ambiguüm *consuetus* (p. 37) uitgelokt door het obscene ambiguüm *patior* (cf. Petronius, Sat. 87) :

tuo arbitrato, facile patior. :: credo: consuetu's puer.

Daarop volgt weer de gebruikelijke verwensching *Iuppiter te dique perdant* (v. 868).

peculium is het „spaarpotje” van den slaaf, maar daarnaast staat de obscene beteekenis (cf. Petronius, Sat. 8) in Ps. 1187v. :

mea quidem habeo haec omnia,

meo peculio empta. :: nemp' quod femina summa sustinent.

Een tweede beteekenis, die Plautus graag aan *perdere* geeft naast „in het verderf storten”, is „verliezen”. Een grappig effect wordt hiermede bereikt in Cap. 727v.v., vooral door de nadrukkelijke en plechtige bezwering in den aanvang, die alleen ten opzichte van de eerste beteekenis van *perdere* gerechtvaardigd is :

*per deos atque homines ego te optestor, Hegio,
ne tu instunc hominem perduis. :: curabitur;
nam noctu nervo vinctus custodibitur,
interdius sub terra lapides eximet*

Hetzelfde ambiguüm vinden wij nog eens in Cu. 328 :

perdidisti me. :: invenire possum, si mi operam datis.

en misschien ook in Cas. 395. ::

perdis me. :: lucrum facit.

Aan Lorenz is een geestig ambiguüm ontgaan in Mo. 999v. :

*numquid processit ad forum hodie novi? ::
etiam. :: quid tandem? :: vidi efferri mortuom.*

Hij verklaart *processit* = *evenit*, terwijl *ad forum* hetzelfde zou zijn als *in foro*. Dit is volkomen juist, maar daarnaast moet nog opgemerkt worden, dat men *processit* ook nog letterlijk kan verstaan, waarbij *ad* beteekent „in de richting van” en wij vertalen dan : „Trok er iets nieuws in de richting van het forum?” Vandaar het antwoord : *vidi efferri mortuom*. De lijkstoet trok immers over het forum.

recte wordt, volgens Hofmann, gebruikt „in höflich ausweichenden Antworten des Dialogs“³⁸⁾. Zoo is het ook als antwoord bedoeld in Mer. 367v.:

unde incedis, quid festinas, gnate mi? :: recte, pater. :: ita volo

Maar de ondervrager blijkt het woord zoo letterlijk mogelijk te verstaan.

Niet alleen in monoloog (cf. p. 45), maar ook in dialoog wordt gespeeld met de dubbele beteekenis van *res* „zaak” en „geld”, b.v. Mo. 653v.:

adulescens, mecum rem habe. :: nempe aps te petam? :: petito cras

eveneens in Cu. 600:

magna res est. :: nulla est mihi, nam quam habui apsumpsi celeriter.

Ook in dialoog treedt *respicere* als ambiguum op (cf. p. 45), zooals in Cap. 834:

respice. :: Fortuna quod tibi nec facit nec faciet, me iubes.

Ook omgekeerd kan de letterlijke beteekenis van een woord overdrachtelijk verstaan worden, zooals *retundere* in Ps. 158v.:

te cum securi caudicali praeficio provinciae. :: at haec retunsast. :: sine siet; itidem vos [quoque estis] plagis omnes

Het reeds besproken *salus* vinden wij in dialoog Ba. 731 v.:

scribe. :: quid scribam? :: salutem tuo patri verbis tuis. :: quid si potius morbum, mortem scribat? id erit rectius.

satis is zoo concreet mogelijk verstaan in As. 329v.:

iam satis est mihi. :: tum igitur tu dives es factus?

Uit het antwoord, dat hierop volgt *mitte ridicularia* blijkt, dat de woordspeling wel begrepen, maar niet geapprecieerd wordt.

³⁸⁾ J. Hofmann, Lateinische Umgangssprache, p. 40.

Stratippocles zegt Epidicus, die achtervolgd wordt, zijn bescherming toe. In zijn antwoord speelt de laatste met het woord *servare*, dat niet alleen „beschermen”, maar in verband met zijn achtervolgers ook „bewaken” beteekent Ep. 619:

ego te servabo. :: edepol me illi melius si nancti fuant.

Bijzonder ver uiteen loopen de beteekenissen van *solea* „sandaal” en een vischnaam „tong” of „schol”. Lysidamus geeft in *Casina* zijn slaaf opdracht, om inkoop te doen voor een feestdich en somt ook deze visch op; de slaaf verstaat natuurlijk de andere beteekenis Cas. 495v.:

*soleas. :: qui quaeso potius quam sculponeas,
quibu' battuatur tibi os, senex nequissime?*

De overdrachtelijke beteekenis van *solvo* is letterlijk verstaan in Ps. 630:

res erit soluta. :: vinctam potius sic servavero.

evenals *dissolvo* in Mer. 166 (cf. p. 44).

Hetzelfde karakter heeft de woordspeling in Ba. 603:

sufflatus ille huc veniet. :: dirruptum velim.

Het bekende misverstand tusschen Euclio en Lyconides leidt tot het ambiguum *tangere* Au. 740v.:

*cur id ausu's facere ut id quod non tuum esset tangeres? ::
quid vis fieri? factumst illud: fieri infectum non potest.*

Dezelfde woordspeling wordt eenige regels verder herhaald v. 744 v.:

*quid tibi ergo meam me invito tactio st? ::
quia vini vitio atque amoris feci.*

Molière, die in *l'Avare* V, 3 Plautus Au. IV, 10 heeft nagevolgd, speelt op dezelfde wijze met „toucher”, wanneer hij Harpagon laat vragen: „tu n'y as point touché?” en Valère antwoordt: „moi, y toucher! ah! vous lui faites tort, aussi bien qu'à moi; et c'est d'une ardeur toute pure et respectueuse que j'ai brûlé pour elle.” cf. nog Au. 754 v.

Dezelfde bijbeteekenis heeft *tangere* in Ps. 120 v.v. naast „aanklampen

(om geld)'' :

*si neminem alium potero, tuom tangam patrem. ::
di te mihi semper servant! verum, si potest,
pietatis caussa — vel etiam matrem quoque.*

Twee ambigua naast elkaar bevat Poe. 565v. :

*teneti' rem. ::
vix quidem hercle, ita pauxilla est, digitulis primoribus.*

tenere wordt letterlijk verstaan en *res* vertoont weer het gewone ambiguum „zaak” en „geld” (cf. p. 64).

Sterke overeenkomst vertoont hiermede Cu. 44v. :

*recte tenes. ::
minu' formidabo, ne excidat.*

eveneens Ps. 747, waar op een ambiguum met een ambiguum geantwoord wordt :

quid quom manifesto tenetur? :: anguillast, elabitur.

Een overdrachtelijke beteekenis wordt weer letterlijk verstaan in Cas. 325v. :

*nunc in fermento totast, ita turget mihi. ::
ego edepol illam mediam dirruptam velim.*

Op *turget* wordt dus met dezelfde woorden gereageerd als op *sufflatus* in Ba. 603 (p. 65). Dit ambiguum *turgere* ontmoeten wij ook bij Horatius Sat. I, 10, 36, waar de „gezwollen” taal van den „corpulenten” Alpinus *turgidus* genoemd wordt.

Een *veneficus* kan een „toovenaar” en een „giftmenger” zijn, Ps. 872v. :

*eho, an etiam veneficu's? ::
immo edepol vero hominum servator magis.*

Dat ook aan de eerste beteekenis gedacht wordt, is duidelijk uit v. 868v.v., waar sprake is van Medea's tooverdrank, die den ouden Pelias verjongde.

Graag maakt de omgangstaal gebruik van krachttermen, en zooals wij in het Nederlandsch „vliegen” kennen in den zin van „snel loopen”

of „rennen”, zoo treffen wij ook bij Plautus *volare* met dezelfde beteekenis aan, zonder dat daarbij aan een vliegende beweging behoeft gedacht te worden. Gebeurt dit toch, dan is weer een woordspeling toegepast, die niet bijzonder humoristisch werkt. Een voorbeeld hiervan is Per. 199 :

vola curriculo. — :: istuc marinus passer per circum solet.

Zoo vinden wij ook *evolare* in Ci. 731v. :

quid quaeritas? :: cistellula hinc mi, adulescens, evolavit. :: in caveam latam oportuit.

en *advolare* in Am. 325v. :

vox mi ad auris advolavit. :: ne ego homo infelix fui qui non alas intervelli: volucrem vocem gestito.

In deze uitdrukking schijnt *advolare* meer aan de dichtertaal ontleend te zijn ³⁹⁾).

Tot de meest verrassende woordspelingen behoort het zoogenaamde „Ergänzungsspiel” ⁴⁰⁾. Behoudens enkele gevallen (cf. p. 69), ontstaat dit soort ambiguum in dialoog: B vult een woord van A zoodanig aan, dat het geheel onverwachts van beteekenis verandert. Wanneer het woord gezegd wordt, kan nog niemand aan een ambiguum denken. Deze mogelijkheid bestond meermalen bij de voorafgaande voorbeelden: dan werkte B slechts uit, wat A reeds duidelijk suggereerde. Hier echter is A altijd argeloos en brengt B door zijn aanvulling de woordspeling tot stand. Omdat de pointe zoover mogelijk verlegd wordt en zoo plotseling voor den dag treedt, is ook het humoristisch effect in dit genre het krachtigst.

Zoo beteekent in Ps. 746 *argutus* alleen „schrander”, maar met den aanvullenden genitivus criminis „beschuldigd van” :

ecquid argutus? :: malorum facinorum saepissime.

sapere „wijs zijn” krijgt door aanvulling met een accusativus de beteekenis „ruiken naar” in Ps. 737v. :

sed iste servos ex Carysto qui hic adest ecquid sapit? :: hircum ab alis.

³⁹⁾ cf. H. Haffter, Untersuchungen zur altlateinischen Dichtersprache, p. 47.

⁴⁰⁾ cf. L. Wurth, Das Wortspiel, p. 94 v.

Goldberger merkt op, zonder evenwel deze plaats te citeeren, hoe de lucht van de *ala* doorgaans met die van den *hircus* wordt vergeleken⁴¹⁾. Wanneer *amare* in plaats van een substantivum een infinitivus als object krijgt, wordt de beteekenis van dit woord gewijzigd, zooals blijkt uit Poe. 313:

at ego amo hanc. :: at ego esse et bibere.

convenit beteekent „het klopt” als bevestiging van een nauwkeurig signalement in Cap. 648. Maar een onmiddellijk daarop volgende afhankelijke zin geeft het woord de beteekenis „men is het er over eens”, v. 648v.:

convenit. ::

ut quidem hercle in medium ego hodie processerim.

Zelfstandig gebruikt beteekent *expectare* „verwachten”, maar met afhankelijke zin „afwachten” Ba. 1204:

*filius vos expectant intus. :: quam quidem actutum
emoriamur.*

Een vaste uitdrukking uit de omgangstaal is *quid me vis?*⁴²⁾ (cf. *numquid me vis?* p. 72). Door een afhankelijke zin krijgt *volo* zijn gewone beteekenis terug, Cas. 353v.:

*face, Chaline, certio rem me quid me vir me velit. ::
ille edepol videre ardentem te extra portam mortuam.*

Een soortgelijke woordspeling komt in Ps. 250v. voor; Pseudolus wil Ballio, die hem ontwijkt, spreken en zegt (G.S.):

*occedamus hac obviam. :: Iuppiter te
perdat, quisquis es. :: te volo. :: at vos ego ambos.*

te volo (sc. *colloqui*) beteekent „ik wil je spreken”. Door de aanvulling *at vos ego ambos* wordt verondersteld, dat de eerste spreker had willen zeggen *te volo Iovem perdere*; daarom behoeft tegen de lezing *at* in v. 251, door Lindsay in *hau* veranderd, geen bezwaar te bestaan.

⁴¹⁾ W. Goldberger, Glotta 18, p. 36.

⁴²⁾ J. Hofmann, Lateinische Umgangssprache, p. 45.

Met Ps. 250v. kan goed vergeleken worden Ep. 23v.:

*di te perdant! :: te volo —
percontari: operam da, opera reddetur tibi.*

Hier behoudt *volo* echter zijn beteekenis; de pointe is, dat de verwachte aanvulling *perdere* uitblijft en de dreigende wederverwensching opgelost wordt in een onschuldige wending *percontari*.

De beteekenis van *videre*, zelfstandig gebruikt, ondergaat een nuance, wanneer een aanvullende infinitivus objecti volgt Cu. 168v.:

*quid vidisti aut quid videbis magi' dis aequiperabile? ::
male valere te, quod mi aegrest.*

Een syntactische woordspeling in den vorm van een „Ergänzungs-spiel” biedt Mi. 368:

*tun me vidisti? :: atque his quidem hercle oculis — ::
carebis, credo*

oculis, een ablativus instr., wordt door de aanvulling *carebis* een ablativus separativus: een woordspeling dus van het zuiverste Latijnsche soort.

Tenslotte kan een enkel woord zoo aangevuld worden, dat een verwensching ontstaat, aldus in Ba. 902:

a beo ad forum igitur. :: vel hercle in malam crucem.

Evenals in monoloog kunnen ook in dialoog ambigua van vaste uitdrukkingen en zegswijzen tot stand komen.

Een synoniem van *ius dicere* in de beteekenis van „iets terecht, naar waarheid zeggen” is *ius orare*, maar in de rechtstaal beteekent deze uitdrukking „voor zijn recht pleiten” en wordt aldus verstaan in Tri. 1161:

ius hic orat. :: impetrabit te advocato atque arbitro.

Dat de eerste beteekenis van *ius orare* niet is *aequum postulare*, zooals Naudet⁴³⁾ meent, is duidelijk uit v. 1160, waarin Charmides kort en krachtig zijn meening weergeeft. Onmiddellijk valt Callicles hem bij en betuigt met *ius hic orat* zijn volle instemming.

⁴³⁾ commentaar bij v. 1115.

bona fide beteekent „eerlijk, in ernst” maar daarnaast ook „te goeder trouw”, zooals uit het antwoord in Ps. 1095 blijkt :

bonan fide istuc dicis? :: unde ea sit mihi?

Dezelfde woordspeling keert terug in Mo. 670v.v. :

*tuos emit aedis filius. :: bonan fide? ::
siquidem tu argentum reddituru's, tum bona,
si redditurus non es, non emit bona.*

Hier in het bijzonder is de grens tusschen ambiguum en paronomasia niet scherp te trekken, daar de uitdrukking voor een deel herhaald wordt. De verzwijging van het voornaamste woord *fides* kan evenwel beslissen voor een ambiguum.

Een bijzondere vorm van ambigua van uitdrukkingen en zegswijzen in dialoog zijn de *argutiae*, lett. „spitsvondigheden”. Het zijn toegespitste woordspelingen, die doorgaans weinig of geen effect hebben en door herhaald optreden in de blijspelen van Plautus spoedig vervelen. Zij treden op, wanneer vaste formules, interjecties en uitroepen letterlijk worden verstaan, terwijl de pointe hoofdzakelijk ligt in de situatie, die het ambiguum moet verklaren⁴⁴⁾.

De gewone Latijnsche begroetingsformule, die naar iemands welstand informeert, luidt *quid agis?* „Hoe maak je het?” Uit de hieronder volgende reeks voorbeelden blijkt, hoe telkens deze uitdrukking letterlijk verstaan wordt: „Wat doe je?” of „Wat voer je uit?”

Men. 138: *salve. :: quid agis? :: teneo dextera genium meum.*

Cu. 235: *salveto. quid agis? :: vivo.*

Ep. 614: *quid agis, mea Commoditas? :: quod miser.*

Tru. 126: *quid agis? :: valeo et validum teneo.*

Mo. 998: *quid agis tu? :: a foro incedo domum.*

Per. 208: *quid agis? :: feminam scelestam te astans contra
contuor.*

Mo. 719: *quid agis? :: hominem optimum teneo.*

Ook Cicero kent deze woordspeling: pro Planc. 33⁴⁵⁾.

Een andere beteekenis krijgt *agere* verbonden met *aetatem* in Ru. 337:

quid agis tu? :: aetatem hau malam male.

⁴⁴⁾ E. Eckhardt, G. R. M. 1, p. 684.

⁴⁵⁾ cf. H. Holst, Die Wortspiele, (*60).

In Ps. 992 wordt naar den toestand van een derde geïnformeerd; het antwoord toont veel overeenkomst met Ep. 614 (cf. boven):

*quid agit is? :: quod homo edepol fortis atque bellator
probus.*

Ook Molière kent dergelijke woordspelingen, zoo b.v. Bourgeois Gentilhomme III, 5: „comment se porte-elle? :: elle se porte sur sex deux jambes.”

De passieve constructie komt eveneens bij Plautus voor: *quid agitur?* „Hoe staat het?” Het antwoord wijst uit, dat er letterlijk verstaan wordt „Wat gebeurt er?” of „Wat doen jullie?” b.v. Mo. 1076:

eugae! Tranio, quid agitur? :: veniunt ruri rustici.

Gewoonlijk wordt ook met een onpersoonlijk passivum geantwoord:

Ps. 273: *quid agitur, Calidore? :: amatur atque egetur acriter.*

Ps. 457: *salve. quid agitur? :: statur hic ad hunc modum.*

Per. 17: *ut vales? :: ut queo. :: quid agitur? :: vivitur.*

Ammendola teekent bij Per. 17 aan: „è la risposta di chi non ha nulla da dire, quantunque a Tossilo preme un affare di grande importanza.”, waaruit blijkt, dat deze commentator de woordspeling niet gezien heeft. Een variant op *quid agitur?* is *quid fit?* in Ru. 1303v.:

*adulescens, salve. :: di te ament cum inraso capite. :: quid
fit? ::
verum extergetur.*

De bekende Latijnsche welkomsgroet is *salve* of *salvus sis*. In Per. 579 wordt *salvus* verstaan als „gered, behouden”:

salvos sis, adulescens. :: siquidem hanc vendidero pretio suo.

In Ps. 309 wordt de uitdrukking *vivus salvusque* „gezond en wel” ook al te letterlijk verstaan:

*atque ego te vivom salvomque vellem. :: eho an iam
mortuost?*

valere wordt gebruikt, om te informeeren naar iemands bevinden en is tevens welkom- en afscheidsgroet; herhaaldelijk verstaat men weer zijn letterlijke beteekenis „gezond, krachtig zijn”.

Ru. 1304: *ut vales? :: quid tu? num medicus, quaeso, es?*

Ru. 159: *valetē. — :: si non moneas, nosmet meminimus.*

Ci. 116: *quando ita tibi lubet, vale atque salve. :: si possim velim.*

Ba. 248: *benene usque valuit? :: pancratice atque athleticē.*

Met het laatste voorbeeld kan goed vergeleken worden Ep. 20 (p. 50). Ook *numquid (me) vis?* is een gewone afscheidsformule, letterlijk verstaan in

Am. 544: *iam ego sequar. numquid vis? :: etiam: ut actutum advenias.*

Au. 263: *ibo igitur, parabo. numquid me vis? :: istuc, i et vale.*

Men. 328: *numquid vis? :: ut eas maxumam malam crucem.*

Ps. 665: *numquid vis? :: dormitum ut abeas.*

Naast formules voor begroeting en afscheid zijn er ook veel uitdrukkingen en gezegden, die hun oorspronkelijke kracht verloren hebben en verbleekt zijn tot algemeen inleidende vragen, verwenschingen, interjecties, om verbazing, nieuwsgierigheid, verwondering etc. uit te drukken. Wanneer nu in het antwoord door letterlijke interpretatie aan die uitdrukkingen de oorspronkelijke kracht en beteekenis wordt teruggegeven, ontstaan weer *argutiae*. Door de vrij geringe nuance tusschen *primaire* en *secondaire* beteekenis is de woordspeling hier wel het zwakst. Eenige voorbeelden volgen:

Ru. 118 v.: *quid opust, adulescens? :: istic infortunium, qui praefestinet, ubi erus adsit, praeloqui.*

Ep. 44: *quid ego ex te audio? :: hoc quod fabulor.*

quo modo (sc. *dicis*) is een uitroep van ongeloovige verbazing van Calidorus, wanneer hij verneemt, dat *Phoenicium* verkocht is; de uitroep wordt door Ballio zoo letterlijk mogelijk opgenomen in Ps. 341 v. v.:

non habes venalem amicam tu meam Phoenicium? ::

non edepol habeo profecto, nam iam pridem vendidi. ::

quo modo? :: sine ornamentis, cum intestinis omnibus.

cf. Am. 1023 (p. 114).

Geestig is in Per. 288 de reactie op een verwensching:

abi in malam rem. :: at tu domum: nam ibi tibi parata praestost.

omdat hier twee uitdrukkingen elkaar in een ambiguum kruisen, cf. As. 594 (p. 58). Opmerkelijk is de overeenkomst met Ba. 902 (p. 69), waar echter de verwensching *abi in malam crucem* volgt en door een aanvulling tot stand komt.

De verwensching van Per. 288 wordt eveneens letterlijk verstaan in Poe. 295 :

i in malam rem. :: ibi sum equidem.

De uitdrukking *nullus sum*⁴⁶⁾ „ik ben verloren” is letterlijk verstaan in Mer. 164 :

nullus sum. :: immo es — :: scio iam, miserum dices tu.

eveneens in As. 922 :

*nullus sum. :: immo es, ne nega, omnium <hominum> pol
nequissimus.*

Gelijkwaardig hiermede is *perii*, ook letterlijk verstaan in Poe. 1360 :

perii! hercle! :: immo hau multo post, si in ius veneris.

Om onheil af te weren, werd de wensch uitgedrukt : *id te Iuppiter prohibessit* ; ook hierop volgt een letterlijke interpretatie in Ps. 13v.v. :

*misere miser sum, Pseudole. :: id te Iuppiter
prohibessit! :: nihil hoc Iovis ad iudicium attinet :
sub Veneris regno vapulo, non sub Iovis.*

Talrijker dan in monoloog zijn de ambigua in dialoog, die te danken zijn aan een **grammaticale of syntactische woordspeling**. De reden daarvan ligt voor de hand : ambigua van dit soort verlangen een scherpere toelichting, omdat de zakelijke beteekenis van het woord onveranderd blijft. Daar de dubbelzinnige beteekenis van den vorm meestal niet voldoende opvalt in den kontekst, moet een tweede persoon op het ambiguum de aandacht vestigen.

In Cu. 41v. blijkt uit het antwoord, dat *obloquere*, bedoeld als 2de

⁴⁶⁾ cf. J. Hofmann, Lateinische Umgangssprache, p. 80.

persoon sing., verstaan wordt als imperativus :

*obloquere. :: fiat maxime. — :: etiam taces? ::
nempe obloqui me iusseras.*

Bij *querere* keert dezelfde woordspeling terug in omgekeerde volgorde ;
de imperativus wordt verstaan als 2de persoon sing., Ps. 313 v. :

*nam istuc quod nunc lamentare, non esse argentum tibi,
apud novercam querere. :: echo an umquam tu huius nupsisti
patri?*

In Am. 344 wordt het scheldwoord *verbero* „galgebrok” opgevat als
1e persoon sing. :

verbero. :: mentire nunc.

In Mi. 324v. is *me* accusativus objecti bij *ludere* „bespotten” ;
Palaestrio beschouwt *me* als ablativus bij *ludere* „spelen met” :

*abi, ludis me, Palaestrio. ::
tum mihi sunt manus inquinatae. :: quidum? :: quia ludo luto.*

malo, bedoeld als ablativus neutr., wordt als ablativus masc. beschouwd
in Per. 369 v. :

*malo cavere meliust te. :: at si non licet
cavere, quid agam? nam ego tibi cautum volo.*

Ten overvloede wordt hierna nog gevraagd : *malu'ne ego sum?*
(v. 371)

quid, bedoeld als *cur*, wordt verstaan als *quomodo* in Tri. 709v. :

*quid tibi interpellatio aut in consilium huc accessio est? ::
eodem pacto quo huc accessi apscessero.*

Omgekeerd wordt *qui*, bedoeld als *quomodo*, verstaan als *cur* in
Mer. 627v. :

*deos apsentis testis memoras: qui ego istuc credam tibi? ::
quia tibi in manu est quod credas, ego quod dicam, id mihi
in manu.*

In Mi. 826v. is de eerste beteekenis van *qui* weer *cur* :

*qui[d] lubitum est illi condormiscere? ::
oculis opinor. :: non te istuc rogitō, scelus.*

Maar *qui* wordt in het antwoord niet, zooals B.N.K. meenen, opgevat als *quomodo*, maar als *quibus*; *qui* is immers de oudlat. vorm, somwijlen voor *quibus* in gebruik, die ook bij Plautus voorkomt, zooals duidelijk bewezen wordt door Cap. 1003: *aut anites aut coturnices dantur quicum lusitent*⁴⁷⁾.

Hetzelfde ambiguum vinden wij nog in Mer. 183 :

qui potuit videre? :: oculis. :: quo pacto? :: hiantibus.

De vergelijking van Mi. 826 met Mer. 183 pleit voor de juistheid van de lezing *qui*.

Eveneens is *qui*, bedoeld als *quomodo*, de oudlat. vorm voor *quo* (cf. Au. 502 en Mer. 488)⁴⁸⁾ in Cu. 705 :

qui promisi? :: lingua.

Het adverbium *ecquid* wordt verstaan als accusativus neutr. objecti in Poe. 327 :

*ecquid amare videor? :: damnum, quod Mercurius
minime amat.*

Tot de zuiver syntactische woordspelingen behoort allereerst Cu. 72v.v., waar een accusativus subjecti als accusativus objecti verstaan wordt :

*me inferre Veneri vovi iaientaculum. ::
quid? te antepones Veneri iaientaculo? ::
me, te atque hosce omnis. :: tum tu Venerem vomere vis.*

Het omgekeerde geval ontmoeten wij in Cas. 279v. :

*qui illum di omnes deaeque perdant! :: te uxor aiebat tua —
me vocare.*

met dit verschil, dat eenzelfde persoon het verwachte object tot subject

⁴⁷⁾ cf. b.v. A. Ernout, Historische Formenlehre des Lateinischen, deutsche Übersetzung von H. Meltzer, Heidelberg 1920, p. 74; F. Sommer, Handbuch der lateinischen Laut- und Formenlehre³, p. 437, etc.

⁴⁸⁾ cf. Ernout-Meltzer, p. 74.

maakt van een nieuwen, onverwacht aansluitenden zin (cf. Cap. 868v. en Mi. 286, p. 119).

B. NIET-ETYMOLOGISCH AMBIGUUM

Het aantal niet-etymologische ambigua bij Plautus is in verhouding tot den overvloed van etymologische ambigua gering. Dit is gemakkelijk te verklaren: ambigua, die alleen berusten op beteekenismwijziging van een en hetzelfde woord, liggen meer voor de hand dan de dubbelzinnigheden, die haar ontstaan te danken hebben aan een toevallige overeenkomst van twee, in wezen geheel verschillende woorden. Het is duidelijk, dat het komisch effect van de laatsten het krachtigst is, omdat de beide beteekenissen hier het verst uiteenloopen.

1. IN MONOLOG

De steen in het Romeinsche damspel heet *calx* (cf. Gr. χάλιξ); niet verwant hiermede is *calx* „hiel”. In Poe. 907v. kan dus *calcem* *ciere* „een steen verschuiven” een geheel andere beteekenis krijgen:

*profecto ad incitas lenonem rediget, si eas abduxerit. ::
quin priu' disperibit faxo, quam unum calcem civerit.*

Het deminutivum zoowel van *catena* als van *catulus* is *catellus*; daarvan wordt gebruik gemaakt in Cu. 691v.:

*delicatum te hodie faciam, cum catello ut accubes,
ferreo ego dico.*

De aanvulling *ferreo* licht heel onverwacht de tweede beteekenis toe. Naudet, blijkens zijn verklaring „un chien, mais garni de fer”⁴⁹⁾, heeft de woordspeling niet begrepen (cf. St. 620 v., p. 79).

Een voor de hand liggend ambiguum levert *esse* als infinitivus van *sum* en *edo*, Cap. 69v.:

*iuventus nomen indidit 'Scorto' mihi,
eo quia invocatus soleo esse in convivio.*

⁴⁹⁾ commentaar bij v. 694.

De beide beteekenissen zijn afhankelijk van de woordspeling met *invocatus* (cf. p. 93). Een parasiet is immers aan het woord, die den bijnaam draagt van *scortum*, want: „Ik ben gewoon, aangeroepen tegenwoordig te zijn bij het gastmaal.”, maar als parasiet verklaart hij met dezelfde woorden: „Ik ben gewoon, ongenoodigd aan het gastmaal mee te eten.”

Dezelfde woordspeling keert in Cap. 849v. terug, wanneer dezelfde parasiet smakelijke gerechten opsomt:

*alium porcinam atque agninam et pullos gallinaceos? ::
scis bene esse, si sit unde.*

Onvoldoende is daarom ook de verklaring van B.N.K.: „du versteht es, dir gut sein zu lassen.” Het effect van het ambiguüm wordt nog verhoogd door het volgende *si sit unde*.

In de passage Cu. 314 v.v., zoo rijk aan dubbelzinnigheden (cf. p. 134), komt ook het ambiguüm *esse* voor, v. 316:

quid igitur [vis]? :: esse, ut ventum gaudeam.

In *Mostellaria* wordt *Phaniscus* een parasiet genoemd; hij berust daarin en antwoordt v. 889:

mihi sum, lubet esse. quid id curas?

Lorenz verklaart: *esse* = *edere*. Maar het is evident, dat onmiddellijk na *mihi sum* ook nog de tweede betekenis in *esse* tot haar recht wil komen.

Curculio verzoekt in Cu. 400 *Lyco*, hem niet te beleedigen, waarop deze antwoordt v. 401:

licetne inforare, si incomitiare non licet?

inforare is een Plautijnsche nieuwvorming met de betekenis „voor het gerecht dagen” tegenover *incomitiare*, dat juist door de tegenstelling de betekenis van het grondwoord *comitium* naar voren schuift. Daarnaast is *inforare* een compositum van *forare* „boren”, een krachtterm, gebezigd voor het afranselen van slaven (cf. Mo. 56), mogelijk hier met obscene bijbetekenis gebruikt⁵⁰).

In Cas. 527 betekent *vocare* niet alleen „roepen”, maar als nevenvorm

⁵⁰) cf. W. Goldberger, Glotta 20, p. 104.

van *vacare* ook „leeg zijn” :

fac habeant linguam tuae aedes. :: quid ita? :: quom veniam,
vocent.

Eenige dubieuze plaatsen vragen nog een bespreking.

Bij den aanvang van de vijfde akte van *Persa* juicht *Toxilus* wegens een behaald succes als een overwinnaar na den strijd. Hij wil den buit onder zijn medestrijders verdeelen en treft in v. 759a v. toe-bereidselen voor een feestmaal :

statuite hic lectulos, ponite hic quae adsolent :
hic statui volo primum † aquilam †.

Van de vele conjecturen, hier aangebracht, is de lezing *aquilam* ge-accepteerd door Mendelsohn⁵¹⁾ en Naudet (*aquolam*)⁵²⁾. Beiden denken hier aan een ambiguum van *aquila* „adelaar” en het diminutivum van *aqua*, wat de samenhang heel aannemelijk maakt. Ik ga hierbij van de veronderstelling uit, dat *aqua* niet etymologisch verwant is met *aquila*, wat door Walde-Hofmann mogelijk wordt geacht⁵³⁾. Lorenz leest in Ps. 329, volgens de lezing van Lindsay en G.S. :

nolo victimas : agninis me extis placari volo.

in plaats van *agninis* : *mininis* en spreekt van „ein sehr gelungenes Wortspiel.” Het adiectivum *mininus* kan immers afgeleid zijn van *mina* (Gr. *μνᾱ*) en ook van *minus* „kaalbuikig.” Is de lezing van Lorenz juist, dan vinden wij hier dezelfde woordspeling als in Tru. 653 v. (cf. p. 133).

Ook de lezing van Ep. 232 is onzeker, die volgens P luidt :

subparum aut — subminiam.

Leo, steunend op Nonius, geeft de voorkeur aan *subnimum* boven *subminiam* ; ook Fränkel⁵⁴⁾, Mendelsohn⁵⁵⁾ en Naudet⁵⁶⁾ sluiten zich bij hem aan ; *subnimum*, een ἀπαξ λεγόμενον, voegt Plautus dan

⁵¹⁾ C. Mendelsohn, Word-play, p. 118 v.

⁵²⁾ commentaar bij v. 751.

⁵³⁾ A. Walde-J. B. Hofmann, Lateinisches etymologisches Wörterbuch³, s.v. *aquilus*.

⁵⁴⁾ E. Fränkel, Plautinisches im Plautus, p. 135, A. 1.

⁵⁵⁾ C. Mendelsohn, Word-play, p. 103 v.

⁵⁶⁾ commentaar bij v. 214.

in de rij van talloze door hem opgesomde kledingstukken, om *sub-parum* door deze aanvulling tot een ambiguum te maken. Deze geestigheid kan dus behoreen tot het genre, waaraan Fränkel den naam „komplementäre Wortwitz“ heeft gegeven (cf. p. 47).

2. IN DIALOOG

Enkele niet-etymologische ambigua komen ook in dialoog voor.

Het reeds besproken ambiguum *catellus* (p. 76) meen ik terug te vinden in dialoog St. 620v.: Gelasimus stelt zich met een heel bescheiden plaatsje aan tafel tevreden en zegt:

*tantillum loculi ubi catellus cubet, id mi sat e rest loci. ::
exorabo aliquo modo. veni. :: hucine? :: immo in carcerem*

Epignomus kent dus nog een andere plaats, waar een *catellus* kan liggen.

Zeer gezocht is de dubbelzinnigheid in Poe. 279:

*Milphio, heus, Milphio, ubi es? :: assum apud te eccum. ::
at ego elixus sis volo.*

waar *assum* verstaan wordt als accusativus van *assus* „gebraden“ en daarom onmiddellijk gevolgd wordt door *elixus* „gekookt“.

Niet minder gezocht is Vi. 33v.:

*talīs iactandis tuae sunt consuetae manus. ::
at qualis exercendas nunc intellego.*

waar de dativus plur. van *talus* „dobbelsteen“ wordt opgevat als nominativus plur. van *talīs* „zoodanig“, waarop dan gereageerd wordt met *qualis*.

In Poe. 728v. wordt de conjunctivus praes. van *pultare* blijkens het antwoord verstaan als de accusativus van het substantivum *puls* „brij“:

*quid si recenti re aedis pulsem? :: censeo.
si pulsem, non recludet? :: panem frangito.*

Ook Au. 637 berust op een opzettelijk verkeerd verstaan:

pone. :: id quidem pol te datare credo consuetum, senex.

Euclio bedoelt met *pone* den imperativus van *ponere*, maar Strobilus wil alleen het adverbium *pone* verstaan. Uit v. 638: *pone hoc sis, aufer cavillam, non ego nunc nugas ago* blijkt, dat Euclio van Strobilus' aardigheden niet gediend is.

C. SCHIJN-AMBIGUUM

1. IN MONOLOOG

Wel het meest van subjectieve interpretatie afhankelijk is het schijn-ambiguüm.

Een bepaald woord kan een tweede woord als ondertoon in de gedachte roepen, dat slechts een gedeeltelijke overeenkomst vertoont met het uitgesproken woord, terwijl als eenig en uitsluitend criterium het zinsverband geldt. Deze categorie is nauw verwant met de niet-etymologische paronomasia ⁵⁷⁾, waar de woordspeling echter evident is, omdat het gesuggereerde woord ook wordt uitgesproken. Hoe dichter de vorm van het niet-uitgesproken woord staat bij het woord, dat het valsch ambiguüm verwekt, des te grooter is de waarschijnlijkheid, dat Plautus de woordspeling bedoeld heeft.

Met het noodige voorbehoud, door deze categorie vereischt, volgen hieronder de voorbeelden.

De twee woorden, waarvan bij schijn-ambiguüm sprake is, wijken het minst van elkaar af en naderen dientengevolge het dichtst een niet-etymologisch ambiguüm, wanneer alleen een verschil van kwantiteit kan vastgesteld worden. Holst ⁵⁸⁾ merkt op, dat dit soort woordspeling zelden bij Cicero voorkomt. Hij kent het type wel (cf. Ep. IX, 20, 1; pro Cluent. 71), maar maakt er in zijn orationes weinig gebruik van. Mogelijk vond de orator Cicero ze even geesteloos als de rhetor Quintilianus (IX, 3, 69v.) en achtte ze daarom ongeschikt, om als rhetorische woordspelingen dienst te doen.

Men kan opmerken, dat tegen dit soort ambiguüm bij Plautus het metrum bezwaar maakt. Inderdaad geeft het metrum maar een enkel woord aan, maar dit kan toch niet verhinderen, dat zich tevens een woord opdringt, dat een opmerkelijke vormelijke overeenkomst vertoont met het uitgesproken woord, waarbij het verschil in kwantiteit slechts een onbeduidende nuance beteekent.

Ep. 522v. luidt volgens de lezing van G.S. en Lindsay:

*ac me minoris facio prae illo, qui omnium
legum atque iurum fictor, conditor cluet*

⁵⁷⁾ P. Cauer, Wort- und Gedankenspiele, p. 9 v.

⁵⁸⁾ H. Holst, Die Wortspiele, p. 25 v.

Ik geef met Lorenz ⁵⁹⁾, Räbel ⁶⁰⁾, Wölfflin ⁶¹⁾ en Mendelsohn ⁶²⁾ de voorkeur aan de lezing van P: *conditor* in plaats van *conductor*. De ondertoon van *conditor* is dan *conditor* „een persoon, die kruidt”, wat zeer aannemelijk is, wanneer wij het ambiguüm *ius* (cf. p. 54) daarmee in verband brengen. Cicero gebruikt deze zelfde woordspeling, pro Cluent. 71: *atque etiam ipse conditor totius negotii, Guttam adspersit huic Balbo* met een dubbele naamspeling ⁶³⁾. In Mer. 511 kan *mālis* ook als *mālis* opgevat worden, wanneer *esse* als ambiguüm (cf. p. 76 v.) aanvaard wordt:

quia illim unde huc advecta sum, malis bene esse solitumst.

Gurlitt ⁶⁴⁾ wijst op het ambiguüm *fabula* in Poe. 8:

qui non edistis, saturi fite fabulis

De geheele context wijst uit, dat *fābula* „boontje” hier ook uitstekend op zijn plaats is. Mogelijk is dezelfde woordspeling aanwezig in Poe. 1370v.:

*nunc, quod postremum est condimentum fabulae,
si placuit, plausum postulat comoedia.*

Verder kan het schijn-ambiguüm berusten op het verschil van een enkelen klinker of medeklinker.

In St. 58v.v. vaart Antipho tegen het gedrag van slaven uit en zegt v. 60v.:

*vos meministis quotcalendis petere demensum cibum:
qui minu' meministis quod opus sit facto facere in aedibus?*

Het lijkt mij waarschijnlijk, dat als ondertoon van *aedibus* ook *idibus* gehoord werd in een aardige tegenstelling tot *quotcalendis*.

Ook is mogelijk, dat in Poe. 530:

vinceretis cervom cursu vel grillatorem gradu

⁵⁹⁾ commentaar bij Ps. 197.

⁶⁰⁾ O. Räbel, De usu adnominis, p. 64.

⁶¹⁾ E. Wölfflin, Das Wortspiel im Lateinischen, p. 205.

⁶²⁾ C. Mendelsohn, Word-play, p. 111.

⁶³⁾ cf. H. Holst, Die Wortspiele, (*28).

⁶⁴⁾ Poenulus, A. 2.

naast *cervus* aan *servus* gedacht werd, al werd *c* als *k* uitgesproken, vooral wanneer men bedenkt, dat de *servus fugitivus* (cf. p. 40) op het Plautus-tooneel zoo'n dankbaar onderwerp voor spot was. Ter vergelijking zij verwezen naar de naamspeling *Sosia* — *socius* in Am. 383 v. (p. 181).

Wanneer wij in Poe. 586v.:

*hodie iuris coctiores non sunt qui litis creant
quam hi sunt qui, si nil est quicum litigent, litis emunt.*

met Lindsay de voorkeur geven aan *coctiores* in plaats van *doctiores* (G.S.), dan kan de lezing van G.S. als ondertoon worden opgevat, waarbij wij weer het geliefde ambiguum *ius* (p. 56) terug vinden. Zoo verklaart ook Räbel: „*ridiculi causa dictum est iuris coctiores pro iuris doctiores*”⁶⁵).

Een dubbelzinnigheid, die van een klein verschil in schrijfwijze afhankelijk is, vinden wij in Ps. 1177:

tune etiam cubitare solitu's in cunis puer?

cunis suggereert hier immers *cunnis*.

Een reminiscentie aan den bekenden term uit de rechtstaal *capitis diminutio*⁶⁶) is waarschijnlijk de bedreiging in Men. 303v.:

*ei mihi,
quom nihil est qui illic homini diminuat caput!*

terugkeerend in Mo. 266:

nimi' velim lapidem qui ego illi speculo diminuat caput.

Het beteekenisverschil is voornamelijk afhankelijk van de praeposities *de-*, *dis-*.

De woordspeling *leno* — *leo* ligt voor de hand; daarom kan in Per. 594 heel goed het niet uitgesproken *leo* gehoord worden. Deze mogelijkheid wordt nog door de beeldspraak versterkt:

vide sis, ego ille doctus leno paene in foveam decidi

cf. Tertullianus Apol. 50: *ad lenonem damnando potius quam ad leonem.*

⁶⁵) O. Räbel, De usu adnominationis, p. 64.

⁶⁶) cf. Jos. Schrijnen, Schets der Romeinsche publieke antiquiteiten⁶, passim.

Een varia lectio in Ps. 581-2 kan weer als schijn-ambiguüm opgelost worden :

maiorum meum fretus virtute dicam

Naast de lezing *maiorum* van A, gevolgd door G.S. en Lindsay, staat die van P: *malorum*, door Naudet geaccepteerd, terwijl hij *maiorum* als ondertoon hoort ⁶⁷⁾).

Mendelsohn ⁶⁸⁾ kan uit het gestotter van den dronken Callidamates nog een redelijken zin construeeren, Mo. 319 :

ecquid tibi videor m a m m a - m a d e r e ?

herhaald in v. 331 :

tun me ais m a m m a - m a d e r e ?

Hij verstaat *mammam adire*. Hoewel de mogelijkheid niet ontkend kan worden, blijft zijn interpretatie toch zeer subjectief.

Verschillend verklaard is *mantiscinatus* in Cap. 896 :

nam hercle, nisi mantiscinatus probe ero, fusti pectito.

Deze woorden spreekt de parasiet Ergasilus, die Hegio verzekerd heeft, dat diens zoon teruggekeerd is en nu de voor hem bijzonder verheugende opdracht krijgt voor een goed maal te zorgen. Het omstreden woord *mantiscinatus* wordt door B.N.K. vertaald als „für die Sauce zorgen“, volgens Walde ⁶⁹⁾ niet overtuigend. Naudet verklaart : „un homme, qui prophétise ; mais faites disparaître l's de la troisième syllabe dans la prononciation, il se forme un de ces mots de la fabrique de Plaute, *manticinatus*, qui signifiera 'ayant la sacoche remplié' " ⁷⁰⁾. In ieder geval lijkt mij hier een valsch ambiguüm aanwezig en gezien de situatie geef ik de voorkeur aan *manticinari* „voorspellen“ met ondertoon *mantiscinari* „voor de saus zorgen“.

In Ep. vertelt Epidicus aan Stratippocles, dat hij van diens vader een groote geldsom heeft weten te bemachtigen. Verbaasd vraagt Stratippocles in v. 349 : *nam quid ita?* Het antwoord luidt :

quia ego tuom patrem faciam parenticidam.

⁶⁷⁾ commentaar bij v. 568.

⁶⁸⁾ C. Mendelsohn, Word-play, p. 118.

⁶⁹⁾ A. Walde, Lateinisches etymologisches Wörterbuch², s.v. *mantisa* ; cf. daarentegen O. Plasberg, Rh. Mus. 54, p. 638.

⁷⁰⁾ commentaar bij v. 829.

Met Räbel⁷¹⁾, Gray⁷²⁾ en Mendelsohn⁷³⁾ lees ik liever *perenticidam* „beurzensnijder, zakkenroller” (cf. v. 351: *peratum ductare*) en beschouw dit woord als een komische variant op het verzwegen, maar toch gehoorde *parenticida*.

In Mer. 524v. spreekt Lysimachus van een ouden man, die afgezet moet worden:

*ovem tibi eccillam dabo, natam annos sexaginta,
peculiarem.*

Op de gebruikelijke wijze vergelijkt hij het slachtoffer met een schaap, want *tondetur nimium scite* (v. 526, cf. p. 48). Deze gedachte kan ertoe medewerken, dat in *peculiarem* tevens gehoord wordt *pecuniariam* „een schaap, dat veel geld opbrengt”. Een soortgelijke woordspeling is ook nog mogelijk in Tru. 147, waar de berooide Diniarchus zegt:

male vortit res pecuaria mihi apud vos

doelend op de vergelijking, waarin hij zijn geld beschouwt als vee op gemeenteweide, waarvan de pachter (de koppelaarster) zich wederrechtelijk heeft meester gemaakt. Maar ook heel gemakkelijk kan gedacht worden aan *res pecuniaria* „geldzaken”. Bij uitzondering is hier het valsch ambiguum etymologisch, daar *pecunia* immers van *pecu* afgeleid is.

Een valsch ambiguum ontstaat *παρὰ προσδοκίαν* in Tri. 723:

credo ad summos bellatores acrem — fugitorem fore

Men verwacht en hoort ook door *fugitorem* heen *pugnatorem*.

Het gesproken woord kan ook een syllabe langer zijn dan het gesuggereerde woord. Zoo kan in Cap. 85v.v., waarin Ergasilus een karakterontleding geeft van den parasiet:

*prolatis rebus parasiti venatici
[canes] sumus, quando res redierunt, Molossici
odiossicique et multum incommodestici.*

het woord *incommodestici*, volgens B.N.K., als ondertoon hebben *inmodestici*, dat nog beter zou gepast hebben in den mond van den vraatzuchtigen parasiet.

⁷¹⁾ O. Räbel, *De usu adnominis*, p. 64.

⁷²⁾ J. Gray, *Epidicus*, commentaar bij v. 349.

⁷³⁾ C. Mendelsohn, *Word-play*, p. 116 v.

In Ps. 75 vraagt Calidorus aan den slaaf Pseudolus, hoe het mogelijk is, dat hij met het oog op de treurige situatie niet schreit. Pseudolus verklaart v. 77 :

genu' nostrum semper siccoculum fuit.

In tegenstelling met Gurlitt, die hier weer een obsceniteit aanwezig acht ⁷⁴⁾, lijkt mij een toespeling op *genus Siculum* meer aannemelijk. De Siciliërs golden immers in de oudheid voor het humoristisch volk bij uitstek; *siccoculus* maakt den indruk een stotterend uitgesproken *siculus* te zijn.

Mostellaria opent met een woordentwist tusschen twee slaven, den degelijken Grumio en den lichtzinnigen Tranio. Wanneer de laatste uitdagend zegt v. 53 v. : *deceat med... victitare pulchre, te miseris modis*, voorspelt Grumio dreigend v. 56 v. :

*ita te forabunt patibulum per vias
stimulis, * si huc reveniat senex.*

In *patibulum* kan verstaan worden het supinum *pabulum*, dat hier beteekent „den bedelstaf opnemen”, in krasse tegenstelling met *victitare pulchre* „het er goed van nemen”.

Een echte slavengeestigheid kan As. 547 bevatten (G.S.) :

scapularum confidentia, virtute ulmorum freti.

tenminste wanneer wij in het veelomstreden *ulmorum* den ondertoon *umerorum* hooren. Terecht zegt Gray: „It is the essence of comedy to put the thing the wrong way on, and while in tragedy it might be necessary to say *virtute umerorum freti* it is quite in keeping with comic idiom to say *virtute ulmorum freti*”.

In Ru. 635v.v. wordt een slaaf bedreigd :

*at ego te per crura et talos tergumque optestor tuom,
ut tibi ulmeam uberem esse speres virgidemiam
et tibi eventuram hoc anno uberem messe[m] mali.
ut mi istuc dicas negoti quid sit quod tumultues.*

Sonnenschein verklaart *virgidemia* als „a coinage of Plautus, on the analogy of *vindemia*”. Dit laatste woord kan dus weer de niet uitgesproken ondertoon zijn.

In Tri. 454v.v. vraagt Stasimus verbaasd aan Lesbonicus, die het

⁷⁴⁾ Pseudolus, A. 1.

voorstel van Philto wil afwijzen :

*satin tu's sanus mentis aut animi tui
qui condicionem hanc repudies? nam illum tibi
ferentarium esse amicum inventum intellego.*

De beteekenis van *ferentarius* als „tirailleur” is in dezen samenhang slechts te begrijpen, als wij met Naudet⁷⁵⁾ aannemen, dat Plautus aan een afleiding van *fero* denkt. Al is deze etymologie waarschijnlijk niet verantwoord — Walde-Hofmann spreken van volksetymologie⁷⁶⁾ —, dit blijft voor Plautus, die enkel op de klankovereenkomst let, volmaakt onverschillig.

Eveneens uitsluitend op klankovereenkomst berust Per. 22 :

fui praeferatus apud molas tribunus vularis.

De slaaf Sagaristio vertelt, dat hij zwaren strafdienst in den molen heeft moeten verrichten en vergelijkt zich vol galgenhumor met een *tribunus*; *praeferatus* is weer een echte Plautijnsche vorming. In verband met *tribunus* zou men *praelatus* verwachten, maar alsof het een verkeerde afleiding was van *praefero*, zegt de slaaf *praeferatus* „stevig in boeien geklonken”.

2. IN DIALOOG

A wordt door B verkeerd verstaan, die onmiddellijk de correctie laat volgen, waaruit blijkt, welk woord een schijn-ambiguum is. Een duidelijk voorbeeld hiervan vinden wij in Mo. 1000v. (G.S.) Op de vraag van Theopropides, of er op het forum nog iets nieuws is voorgevallen, antwoordt Simo, die *processit ad forum* anders interpreteert (cf. p. 63), dat hij een doode heeft zien uitdragen; Theopropides vindt dat geen bijzonder gewichtig nieuws :

vidi ecferri mortuom. :: hem!

novom. :: unum vidi mortuom ecferri foras.

Simo verstaat *novom* als *novem* en verbetert: *unum vidi mortuom ecferri foras*. De opmerking van Lorenz is dus onjuist: „*unum* scheint sich hier wieder der Bedeutung des *aliquis* zu nähern”. Bij Lindsay gaat de pointe verloren, die Simo laat zeggen: *novom unum vidi mortuom ecferri foras*.

⁷⁵⁾ commentaar bij v. 413.

⁷⁶⁾ A. Walde-J. B. Hofmann, Lateinisches etymologisches Wörterbuch³, s.v. *ferentarius*.

II. WOORDSPELING DOOR PARONOMASIA

II. WOORDSPELING DOOR PARONOMASIA

De tweede groote groep woordspelingen berust op woordverdubbeling in den ruimsten zin. Het woord kan ongewijzigd in zijn geheel herhaald worden, maar ook kan een kleine wijziging of een gedeeltelijke verandering in de herhaling optreden.

Evenals bij het ambiguüm maken wij ook hier een onderverdeeling in etymologische en niet-etymologische paronomasia. Bij een ongewijzigde herhaling van het woord zal natuurlijk het aantal etymologische woordspelingen het grootst zijn, daarentegen krijgen bij een kleine wijziging of gedeeltelijke verandering de niet-etymologische woordspelingen het leeuwenaandeel. Wij hebben reeds opgemerkt, dat tusschen ambiguüm en paronomasia de grens dikwijls niet scherp te trekken is (p. 7). Steeds valt een nauwe verwantschap te constateren. Zoo beantwoordt aan het etymologisch ambiguüm de etymologische paronomasia van hetzelfde woord, aan het niet-etymologisch ambiguüm de niet-etymologische paronomasia van hetzelfde woord en aan het schijn-ambiguüm de paronomasia, die hoofdzakelijk op klankspeling berust. Evenwel bezit de paronomasia een rijkere onderverdeeling, omdat deze figuur veel meer variaties toelaat. De herhaling van het woord in talrijke wijzingen biedt immers veel meer mogelijkheden tot het verwekken van woordspeling dan het enkele woord vermag te doen.

A. ETYMOLOGISCHE PARONOMASIA

a. HETZELFDE WOORD

Etymologische paronomasia van hetzelfde woord berust, evenals het etymologisch ambiguüm, op polysemie (p. 35). Wanneer de tweede beteekenis van het woord, waarmede gespeeld wordt, niet door de

enkele weergave van dat woord wordt gesuggereerd, maar in een herhaling van hetzelfde woord tot uitdrukking komt, ontstaat woordspeling door paronomasia. Hieruit volgt, dat deze vorm van woordspeling veel doorzichtiger is dan het ambiguüm. Een herhaling immers van hetzelfde woord is een sein, dat men op woordspeling bedacht moet zijn.

Daarnaast blijft natuurlijk de mogelijkheid bestaan, dat met hetzelfde woord ook dezelfde beteekenis herhaald wordt of dat enkel een gedachtenspelings optreedt.

Naast de eischen, gesteld aan een ambiguüm (cf. p. 33), die ook gelden voor de paronomasia, moet dus bij deze laatste woordspelingsfiguur nog bijzonder onderzocht worden, of het woord herhaald wordt met verschil van beteekenis; want hierdoor treedt de ongewone en verrassende combinatie van gedachten op, die voor woordspeling vereischt is.

1. IN MONOLOG

Weer is het vooral de afwisseling van letterlijke en figuurlijke beteekenis, die een woordspeling verwekt.

acies beteekent „scherpte van oog” en „strijd” in Mi. 4:

praestringat oculorum aciem in acie hostibus.

In Poe. 551v. beteekent het eerste *agere* „tooneel spelen, acteren” en het tweede „doen”:

*horunc hic nunc caussa haec agitur spectatorum fabula:
hos te satius est docere, ut, quando agas, quid agas sciant.*

Dezelfde geestigheid herhaalt de proloogzegger in Vi. 11:

*int<elle>g<etis poti>us q<uid a>g<a n>t,
q<ua>nd<o a>gent.*

Op soortgelijke wijze als met de metaalbenaming *ferrum* in Tru. 929 (p. 40) gespeeld wordt, gebeurt dit met *argentum*, dat niet alleen „zilver” maar ook „geld” beteekent, in Mo. 268v.:

*ut speculum tenuisti, metuo ne olant argentum manus:
ne usquam argentum te accepisse suspicetur Philolaches.*

In een vergelijking komt naast de overdrachtelijke beteekenis van

calleo ook zijn grondbeteekenis „eelt hebben” tot haar recht, Per. 305 :

magi' calleo quam aprugnum callum callet.

De woordspeling wordt herhaald in dialoogvorm Poe. 578 v. (p. 106). Dezelfde dubbelzinnigheid, die het Duitsche „teuer” bezit, vertoont ook *carus* in Men. 105v.v. :

*domi domitus sum usque cum careis meis.
nam neque edo neque emo nisi quod est carissimum.
id quoque iam, cari qui instruontur deserunt.*

waar beurtelings gedacht wordt aan *cari liberi* en *cari cibi*.

Doordat *comprimere* afwisselend op *dentes* en *vox* betrekking heeft, ondergaat de beteekenis van het werkwoord een verrassende wijziging in Ps. 786v.v. :

*quamquam illud aiunt magno gemitu fieri,
comprimere dentes videor posse aliquo modo.
sed comprimenda est mihi vox atque oratio:
erus eccum recipit se domum et ducit coquom.*

Graag speelt Plautus met de verschillende beteekenissen van *credere*. In den monoloog van Dordalus Per. 470 v. v. heeft *credere* voortdurend de beteekenis van „crediet geven” (v.v. 476, 477, 478). Dan treedt Toxilus op; ook tegenover hem herhaalt Dordalus steeds hetzelfde woord met dezelfde beteekenis (v.v. 482, 484), tot hij eindelijk zegt, v. 487 :

*i ad forum ad praetorem, exquire, siquidem credere mihi
non vis.*

waar nu *credere* plotseling beteekent „geloof schenken”. In hetzelfde tooneel wordt de woordspeling met *credere* nog gevarieerder, v. 528v.v. :

*postquam recitasti quod erat cerae creditum,
iam mihi credis? :: ubi nunc illest hospes qui hasce huc
attulit? ::
iam hic credo aderit.*

waar achtereenvolgens de beteekenissen „toevertrouwen aan” en „gelooven” optreden en *credo* als interjectie nog een kleine beteekenisnuance vertoont.

Weer beteekent *credere* „toevertrouwen” (van geld) en met volgenden acc. cum inf. „gelooven” in Cu. 541 v.:

*idem ego istuc quom credebam credidi,
te nil esse redditurum.*

Hiermede komt overeen Cap. 556 (p. 118).

De letterlijke en overdrachtelijke beteekenis van *dulcis* staan naast elkaar in Cu. 10v.:

*egon apicularum opera congestum non feram
ex dulci oriundum melculo dulci meo?*

Ook *fides* in Tri. 1048 heeft een dubbele beteekenis:

male fidem servando illis quoque abrogant etiam fidem

B.N.C. teekenen aan: „*fides* zuerst 'Treu und Glauben', dann 'Kredit'.”

Wanneer Alcumena in Am. door haar man van echtbreuk beschuldigd is, wil zij hem verlaten, als hij zijn onrechtvaardige beschuldiging niet wil terugnemen. Jupiter, die haar in de gedaante van Amphitruo bezocht heeft en haar niet wil verliezen, spreekt tot zich zelf, v. 891 v.v.:

*faciundum est mi illud fieri quod illaec postulat,
si me illam amantem ad sese studeam recipere:
quando ego quod feci factum id Amphitruoni offuit
atque illi dudum meus amor negotium
inson ti exhibuit, nunc autem inson ti mihi
illius ira in hanc et male dicta expetent.*

waar *insons* met betrekking tot Amphitruo „onschuldig” en met betrekking tot den spreker zelf „onschadelijk” beteekent. De chiasische woordplaatsing speelt de beide woorden nog opvallender tegen elkaar uit ¹⁾).

inprobus beteekent „onmatig” en „slecht” in Tru. 831 v.v.:

*non vinum <viris> moderari, sed viri vino solent,
qui quidem probi sunt; verum qui inprobust si quasi bibit
sive adeo caret temeto, tamen ab ingenio inprobust.*

¹⁾ H. Haffter, Untersuchungen zur altlateinischen Dichtersprache, p. 92.

Een vergelijking met toepassing maakt, dat *intortus* letterlijk en figuurlijk gebruikt wordt, Ci. 728v.v.:

*imitatur nequam bestiam et damnificam. :: quemnam, amabo? ::
involvolum, quae in pampini folio intorta implicat se:
itidem haec exorditur sibi intortam orationem.*

Met de beide beteekenissen van *invocatus* „ongeroeppen, ongenoodigd” en „aangeroeppen” speelt de parasiet Ergasilus in den monoloog Cap. 69v.v.:

*iuventus nomen indidit 'Scorto' mihi,
eo quia invocatus soleo esse in convivio.
scio absurde dictum hoc derisores dicere,
at ego aio recte. nam scortum in convivio
sibi amator, talos quom iacit, scortum invocat.
estne invocatum <scortum> an non? planissime;
verum hercle vero nos parasiti planius,
quos numquam quisquam neque vocat neque invocat.*

Leo wijst op het zuiver Latijnsche karakter van de woordspeling *invocatus*, die bij ἀκλητος niet mogelijk is²⁾. Van dezelfde geaardheid is de woordspeling met *invitus* — *invitare* (cf. p. 121). De bekende woordspeling met *ius* (p. 56 v.) vinden wij ook in paronomasiavorm, Ci. 472:

similest ius iurandum amantum quasi ius confusium.

ludos facio beteekent „spelen geven” maar daarnaast ook „spotten”. Zoo keert de ambiguüm-woordspeling van Mo. 427 v. (cf. p. 41) als paronomasia terug in Cas. 759v.v.:

*nec pol ego Nemeae credo neque ego Olympiae
neque usquam ludos tam festivos fieri
quam hic intus fiunt ludi ludificabiles
seni nostro et nostro Olympioni vilico.*

Dezelfde woordspeling vinden wij in den proloog van Casina, waar het luisterend publiek verzocht wordt, alle zorgen opzij te zetten en

²⁾ F. Leo, Plautinische Forschungen, p. 106; cf. B. N. K., commentaar bij v. 69 v.v.

alle schulden te vergeten, want (Cas. 25v.v.):

*ludi sunt, ludus datus est argentariis;
tranquillum est, Alcedonia sunt circum forum:
ratione utuntur, ludis poscunt neminem,
secundum ludos reddunt autem nemini.*

In Am. verklaart Mercurius het vaderschap der tweelingen van Alcumena v. 483v.v.:

*eorum Amphitruonis alter est, alter Iovis:
verum minori puero maior est pater,
minor maiori.*

minori en *maiori* (sc. *natu*) beteekenen „jonger” en „ouder”, evenwel moeten *maior* en *minor* in den gewonen zin verstaan worden; cf. het ambiguum *grandis* in Au. 214 (p. 40).

In Cu. 380v. komt driemaal *mature* voor, maar driemaal ook ondergaat de beteekenis een lichte wijziging: „bijtijds”, „op tijd” en „vóór den tijd”³⁾:

*qui homo mature quaesivit pecuniam,
nisi eam mature parsit, mature essurit.*

Letterlijk en overdrachtelijk zijn de beteekenissen van *molliculus* in Cas. 491v.:

*abi atque opsona, propera, sed lepide volo,
molliculas escas, ut ipsa mollicula est.*

cf. *molliculus caseus* in Poe. 367 (p. 43).

parcere beteekent eerst „sparen”, dan „redden” in Cap. 32:

nil pretio parsit filio dum parceret

De laatste voorwaarde van het contract, door den parasiet voor Diabolus betreffende zijn vriendin opgesteld, luidt As. 806 v.:

*si forte pure velle habere dixerit,
tot noctes reddat spurcas quot pure habuerit.*

Eerst beteekent *pure* „rein, in onthouding”, maar door de tegenstelling

³⁾ cf. J. v. Wageningen-F. Muller, Latijnsch woordenboek⁴, s.v. *maturus*.

met *spurcus* wordt bij de herhaling van dit woord eveneens gedacht aan „zuiver, schoon”.

perdere heeft de beide beteekenissen „in het verderf storten” en „verliezen” van Cap. 727 v.v. en Cas. 395 (cf. p. 63) ook in Ep. 57:

perdidit me. :: quis? :: ille qui arma perdidit.

evenals in Ci. 686, waar Halisca, vergeefs zoekend naar haar verloren koffer, wanhopig uitroept:

nulla est, neque ego sum usquam. perditā perdidit me.

In het Ned. kan de woordspeling behouden blijven, wanneer wij vertalen: „Wij zijn beiden verloren”.

Dezelfde Halisca roept in Ci. 703 uit:

quod periit, periit: meum corium <cum> cistella.

waar dus weer hetzelfde woordenspel optreedt.

De bekende woordspeling met *salus*, die wij al in ambiguumvorm ontmoet hebben, vinden wij als paronomasia in Ps. 41 v.v.:

*Phoenicium Calidoro amatori suo
per ceram et linum litterasque interpretes
salutem impertit et salutem ex te expetit*

herhaald in Ps. 47 v.:

*pro lignean salute veis argenteam
remittere illi?*

want *lignea salus* heeft betrekking op den groet, die per was-tafeltje wordt overgebracht, *argentea salus* op de redding, die alleen door geld kan verkregen worden.

sumptus beteekent „uitgaven” en „onkosten” in Mo. 125:

nec sumptus ibi sumptui ducunt esse

cf. Mi. 673:

*nam in mala uxore atque inimico si quid sumas, sumptus
est*

waar *sumere* beteekent „uitgeven, onkosten maken” en *sumptus* „verkwisting”.

De woordspeling met *talus* (p. 47) vinden wij terug in Mi. 164 v.:

*atque adeo, ut ne legi fraudem faciant aleariae,
adcuratote ut sine talis domi agitent convivium.*

Daar dezelfde spreker dit woord v. 156 in de beteekenis van „knook” gebruikt heeft, kunnen wij hier spreken van een paronomasia. *tenebrae* kan letterlijk opgevat worden als „duisternis van den nacht” en overdrachtelijk als „duisternis van den dood” in Ps. 90:

certum est mihi ante tenebras tenebras persequi.

Eveneens overdrachtelijk en daarna letterlijk is *tenere* verstaan in Poe. 116:

iamne hoc tenetis? si tenetis, ducite

cf. Poe. 565 v. en Cu. 44 v. (p. 66).

In denzelfden zin is *trahi* gebruikt in Ci. 115:

*amiculum hoc sustolle saltem. :: sine trahi, quom egomet
trahor.*

en *videre* in Ba. 991 v. voor „physiek zien” en „geestelijk zien” of „begrijpen”:

*eugae litteras minutas! :: qui quidem videat parum;
verum qui sati' videat, grandes sati' sunt.*

Ook **scheldwoorden** leenen zich voor woordspelingen door paronomasia.

Hier zijn meer de adjectiva, die slechte eigenschappen uitdrukken, als scheldwoord gebruikt.

Zoo spreekt Amphitruo zijn vrouw als *falsa* aan, Am. 813:

vir ego tuo' sim? ne me appella, falsa, falso nomine.

Het onmiddellijk daarop volgende *falso* beteekent „onjuist, verkeerd”. Van verwanten aard is *mala* in Au. 42 v.:

*nam quid me miseram verberas? :: ut misera sis
atque ut te dignam mala malam aetatem exigas.*

Hier speelt *mala* met de vaste uitdrukking *mala aetas* (cf. Men. 758).

Graag wordt ook *malum* gebruikt, waarbij het neutrum heel bijzonder de verachting uitdrukt, Ru. 945 :

cave sis malo. quid tu, malum, nam me retrahis?

Minder duidelijk is hier echter, of Plautus *malum* nadrukkelijk tegen *malo* wil uitspelen. Alleen de auteur van het Plautus-tooneel zou zekerheid kunnen geven.

Als scheldwoord behoudt *scelestus* de volle kracht van zijn oorspronkelijke beteekenis, maar verzwakt in andere gevallen tot „ongelukkig” (cf. As. 856).

Naast elkaar vinden wij de twee beteekenissen in As. 476 :

sceleste, non audes mihi scelesto subvenire?

Tot de vaste uitdrukkingen en zegswijzen, die woordspeling door paronomasia veroorzaken, kunnen allereerst enkele interjecties gerekend worden, waarvan de oorspronkelijke beteekenis, verbleekt in de interjectie, weer opleeft, doordat hetzelfde woord niet als interjectie herhaald wordt.

Een goed voorbeeld hiervan is *amabo*⁴⁾, dat als interjectie ongeveer de waarde van ons Ned. „als het u blijft” heeft gekregen, Cas. 137 :

sine amabo ted amari

Herhaaldelijk ontmoeten wij bij Plautus den uitroep *ita me di ament*. (Am. 597, Ba. 111, Mi. 1403, Mo. 170, Per. 492, St. 685) In Poe. 289 verliest deze zin zijn karakter van interjectie door den onverwacht daarop volgende afhankelijk zinnen zin, waarin de uitroep zoo letterlijk mogelijk geïnterpreteerd wordt :

ita me di ament, ut illa me amet malim quam di,
Milphio.

Ook *mane* is een interjectie met verzwakte oorspronkelijke beteekenis.⁵⁾ Hierbij wordt, evenals in ons Ned. „wacht 's”, niet meer aan „wachten” gedacht. Zoo antwoord in Poe. 264 v. *Adelphasium*

⁴⁾ cf. J. Hofmann, Lateinische Umgangssprache, p. 117.

⁵⁾ cf. J. Hofmann, Lateinische Umgangssprache, p. 38.

aan Anterastyliis, die waarschuwt, dat haar heer staat te wachten :

mane at pol. mane.
turba est nunc apud aram.

Aan de interjectie *mane* gaat dus *manere* met de gewone oorspronkelijke beteekenis vooraf.

De beteekenis van *agere* in de formule *quid agis?* wordt aanmerkelijk gewijzigd bij een onmiddellijk volgende herhaling van dit werkwoord, Per. 482 :

quid agis? :: credo. :: unde agis te, Dordale?

Weer met twee andere der talrijke beteekenissen van *animus* (cf. p. 35 v.) wordt gespeeld in Mi. 39 :

facete advortis tuom animum ad animum meum.

In de uitdrukking *animus advertere* of korter *animadvertere* beteekent *animus* „aandacht”, maar vlak daarop, onafhankelijk gebruikt, „verlangen” (cf. v. 40).

In woordspelingen met het dankbare woord *animus* schijnt Plautus onuitputtelijk. Een ander verrassend voorbeeld is weer Cas. 570 v. v. :

nam meo quidem animo qui advocatos advocet
rogitare oportet prius et contariet
adsitne ei animus necne <ei> adsit quem advocet :
si neget adesse, exanimatum amittat domum.

De uitdrukking *meo animo* „mijns inziens” staat naast *animus*, dat „aandacht” beteekent en naast *exanimatus* met de beteekenis „ontzield”⁶⁾.

Met de uitdrukking *se dare in pedes* „zich uit de voeten maken” wordt gespeeld in Cap. 121 :

si non est quod dem, mene vis dem ipse — in pedes?

vraagt een *lorarius* na zijn opmerking, dat alle menschen liever vrij zijn dan slaaf. Bij het eerste *dare* moet *pecuniam* aangevuld worden.

⁶⁾ Voor de verschillende beteekenissen van *animus* cf. J. Guzdek, De vocabuli *animus* apud Plautum usu, diss. Beresaulis 1891.

Hegio antwoordt met een variant in v. 122 :

si dederis, erit extemplo mihi quod dem tibi.

Bij *dederis* moeten wij aanvullen in *pedes*, bij *dem* echter *magnum malum*, in tegenstelling met *si non est quod dem* (sc. *pecuniam*) en waarschijnlijk vergezeld gaande van een verduidelikend handgebaar. Deze woordspeling is tevens ook een paronomasia in dialoog. Naast de uitdrukking *operam dare* „een dienst bewijzen” staat *opera* in ongewijzigde beteekenis, Ba. 60 :

eadem opera tuo sodali operam dabis

Groote overeenkomst vertoont hiermede Tru. 907 ; na een eindelooze opsomming van alles, was een pasgeboren kind „noodig heeft” (v. 902 v.v.), telkens ingeleid door *opus*, *opust* of *opus est*, volgt v. 907 :

*numquam hoc uno die efficiatur opu' quin opu' semper
siet*

waar het zelfstandig gebruikte *opus* uitgespeeld wordt tegen de gewijzigde beteekenis van hetzelfde woord in de vaste verbinding *opus est*.

In denzelfden geest staat *a puero* „van kindsbeen af” naast *puer* in Cap. 645 :

Philocrates iam inde usque amicus fuit mihi a puero puer.

herhaald in Cap. 991 v. :

*nam is mecum a puero puer
bene pudiceque educatus usque ad adolescentiam.*

in rem esse „van voordeel zijn” staat tegenover *in re* met de onverwachte aanvulling *adversa* in Ps. 237 :

*in rem quod sit praevortaris quam in re adversa
animo auscultes.*

Hiermede kunnen wij vergelijken Cap. 959 :

si eris verax, tua ex re facies — ex mala meliusculam.

een vernuftige woordspeling : *tua ex re facies* „je zult in je eigen voordeel handelen” krijgt door een plotselinge aanvulling een totaal

andere beteekenis „je zult je zaak van slecht een beetje beter maken.” Diezelfde aanvulling maakt tevens *facies* tot een ambiguum. Het onafhankelijk gebruikte *vis* wordt uitgespeeld tegen hetzelfde woord in de uitdrukking *sibi vim afferre* „de hand aan zich zelf slaan”, Ru. 680a v. :

*si modo id liceat, vis ne opprimat,
quae vis vim mi afferam ipsa adigit.*

Met *volo* in de vaste verbinding *bene volo* wordt gespeeld in Tri. 438 v. v. :

*bene volt tibi. :: edepol mutuom mecum facit. ::
nequam illud verbumst 'bene volt' nisi qui bene facit.
ego quoque volo esse liber: nequiquam volo*

Een tweede woordspeling levert de paronomasia *bene* op in *bene volt — bene facit*.

Tot de grammaticale en syntactische woordspelingen door paronomasia behooren de woorden, die bij de herhaling een anderen grammaticalen vorm vertoonen of in een afwijkende syntactische constructie worden gebruikt, tengevolge waarvan ook de beteekenis een aanmerkelijke wijziging ondergaat.

Zoo krijgt *convenire* een geheel andere beteekenis door het onpersoonlijk gebruik, Ps. 1059 v. :

*nunc deridebo hercle hominem, si convenero;
verum in pistrino credo, ut convenit, fore.*

en *recipere* door het reflexief gebruik, Cap. 103 :

nam ni illum recipit, nihil est quo me recipiam.

Naast elkaar staan het impersonale *fieri* „gebeuren” en *fieri* als passivum bij *facio* in Au. 605 :

*is speculatum huc misit me, ut quae fierent fieret
particeps.*

Eerst als participium en daarna als adjectivum „keurig, sierlijk, weelderig” staat *lautus* in Ru. 699 v. .v., waar drenkelingen tot Venus

bidden :

l a u t a e a m b a e s u m u s o p e r a N e p t u n i n o c t u ,
n e i n d i g n u m i d h a b e a s n e v e i d c i r c o n o b i s v i t i o v o r t a s ,
s i q u i p p i a m s t m i n u ' q u o d b e n e e s s e l a u t u m t u a r b i t r a r e .

Soortgelijk is Mi. 787, waar Periplecomenus aan Palaestrio, die voor zijn plannen een geschikte vrouw zoekt, vraagt :

l a u t a m v i s a n q u a e n o n d u m s i t l a u t a ?

Het eerste *lauta* heeft de gewone beteekenis van het adjectivum, bij het tweede *lauta* stelt Naudet de vraag : „Ne serait-il pas permis de soupçonner plutôt que les filles des courtisanes et celles des femmes du peuple, qui allaient aux bains publics, n'y étaient pas admises avant un certain âge ?” ⁷⁾ In dat geval krijgt *lauta* weer de letterlijke beteekenis van het participium.

Een beteekenisnuance tusschen *vigilans* als participium en als adjectivum constateeren wij in Am. 622 v.v., wanneer de slaaf Sosia verklaart, dat hij niet in een droom, maar wakend den pseudo-Sosia gezien heeft :

n o n s o l e o e g o s o m n i c u l o s e e r i i m p e r i a p e r s e q u i .
v i g i l a n s v i d i , v i g i l a n s n u n c < u t > v i d e o . v i g i l a n s
f a b u l o r ,
v i g i l a n t e m i l l e m e i a m d u d u m v i g i l a n s p u g n i s c o n t u d i t .

De laatste was niet alleen „wakend”, maar bovendien „waakzaam, op zijn hoede” : Jupiter had hem immers opgedragen, goed op het huis van Amphitruo te letten. Ten onrechte spreekt Räbel hier dus van „idem vocabulum eadem significatione” ⁸⁾.

perditus krijgt, als adjectivum gebruikt, de gewijzigde beteekenis „verdorven.” Met deze kwalificatie wordt een parasiet aangeduid in Per. 649 v. :

h o m i n e m m i s e r u m p r a e d i c a s ,
q u o m e t i p s u s p r o p e p e r d i t u s t e t b e n e v o l e n t i s p e r d i d i t .

Het gesubstantiveerde participium volgt op het participium, dat nog als zoodanig gebruikt is, in Cas. 286 :

s e d n i h i l e s t m e c u p e r e f a c t u m , n i s i t u f a c t i s a d i u v a s .

⁷⁾ commentaar bij v. 785.

⁸⁾ O. Räbel, De usu adnominationis, p. 65.

malum heeft beurtelings de beteekenis van het substantivum („pak slaag”, cf. p. 42) en van het adjectivum in Poe. 161 v.:

*vin dare malum illi? :: cupio. :: em eundem me dato:
utrumque faxo habebit, et nequam et malum.*

Groote overeenkomst vertoont Men. 133:

meo malo a mala abstuli hoc

en in hetzelfde blijspel v. 977 v.:

*id ego male malum metuo: propterea bonum esse certumst
potius
quam malum*

met het eerst *malum* speelt ook nog het adverbium *male*.

In denzelfden geest wordt het participium *scitus* achtereenvolgens als substantivum en als adjectivum gebruikt in Cas. 525:

em, nunc enim tu demum nullo scito scitus es.

cf. Ps. 748 (p. 129).

In Am. 354 v. beteekent het gesubstantiveerde adjectivum *familiaris* „slaaf” (deel uitmakend van de *familia*); maar het adverbium heeft de beteekenis van het adjectivum „vriendschappelijk” behouden:

*nescio quam tu familiaris sis: nisi actutum hinc abis,
familiaris, accipiere faxo hau familiariter.*

Met het gesubstantiveerde participium perfectum passivi *advocatus* „getuige” speelt het verbum *advocare* in Cas. 570 v. v.:

*nam meo quidem animo qui advocatos advocet
rogitare oportet prius et contarier
adsitne ei animus necne <ei> adsit quem advocet*

Men wordt hier eenigszins herinnerd aan *statuam statuere* in

As. 712: *datisme argentum? :: siquidem mihi statuam et aram
statuis*

Ba. 640: *hunc hominem decet auro expendi, huic decet statuam
statui ex auro*

Cu. 139: *tibine ego, si fidem servas mecum, vineam pro aurea
statua statuam*

Deze verbinding vertoont uiterlijk een groote overeenkomst met een figura etymologica als *victoriam vincere, somnium somniare* etc.; maar de beteekenis van het object wijkt zóóver af van die van het verbum, dat van een „inwendig” object geen sprake kan zijn. En in deze differentie ligt juist de pointe van de woordspeling.

Kort na *modus* staat de abl. *modo* als adverbium temporis in As. 167 v.:

*qui modus dandi? nam numquam tu quidem expleri potes;
modo quom accepisti, haud multo post aliquid quod poscas
paras.*

Cleaereta, die in v. 169 v. van repliek dient, gebruikt dezelfde woordspeling.

Soortgelijk is de paronomasia in Cas. 625 v.:

*tanta factu modo mira miris modis
intus vidi, novam atque integram audaciam.*

Het adverbium *recta* speelt met zijn adjectivische beteekenis in Ps. 1136:

hicquidem ad me recta habet rectam viam.

relicuom, met de beteekenis „overigens” als adverbium, wordt herhaald als praedicaatsnomen, Tru. 14 v. v.:

*numquam ab amatore [suo] postulat — id quod datumst,
sed relicuom dat operam — ne sit relicuom,
poscendo atque auferendo, ut mos est mulierum*

Onmiddellijk naast elkaar staan *verum* als adverbium en *verum* als acc. neutr. objecti in Ba. 323:

verum verum nescio.

Zoo wordt ook het adverbium *hic* naast het pronomen *hic* geplaatst in Poe. 1135:

pol sati' scio, impetrarunt, quando hic hic adest.

Een aardig woordspel biedt Tru. 834 v., waar een praepositie met substantivum als samengesteld adjectivum herhaald wordt:

*scio equidem quae nolo multa mi audienda ob noxiam.
ego tibi me obnoxium esse fateor culpaecomptem.*

Een syntactische woordspeling bevat Tri. 34 v. :

*nimioque hic pluris pauciorum gratiam
faciunt pars hominum quam id quod prosit pluribus.*

Tegenover den genitivus pretii *pluris* staat het onafhankelijk gebruikte *pluribus*.

Talloos zijn de voorbeelden bij Plautus, waar kort na elkaar eenzelfde werkwoord eerst zelfstandig, daarna met aansluitenden afhankelijken zin (gewoonlijk ingeleid door *ut*) gebruikt wordt, zoodat de beteekenis van dit werkwoord onverwachts gewijzigd wordt. Als ambiguüm hebben wij dit verschijnsel o.a. geconstateerd bij *censeo* (cf. p. 53).

Zoo wijzigd *curare* zijn beteekenis in Per. 527 :

haec cura et hospes cura ut curetur.

Op *cura* „ervoor zorgen dat” volgt onmiddellijk *curetur* „verzorgen”. Voornamelijk maakt Plautus van het werkwoord *facere* gebruik, om deze woordspeling tot stand te brengen. In de volgende drie voorbeelden hangt het zelfstandig gebruikte *facere* telkens af van *facere ut* „ervoor zorgen, bewerken, dat”.

Cap. 409 : *faciam ut faciat facilius.*

Ci. 62 : *facito ut facias stultitiam sepelibilem.*

Poe. 165 : *ego faciam ut facias.*

Met genoemde afwijkende beteekenissen, maar nu niet van elkaar afhankelijk, staan de verschillende vormen van *facere* in de twee volgende voorbeelden :

Ps. 696 : *id tu modo, me quid vis facere, fac sciam.*

Tru. 966 : *† romabo † siquis animatus facere, faciat ut sciam.*

Van eenigszins anderen aard is Mi. 168 :

nihili facio quid illis faciat ceteris.

waar *facio* in de verbinding *nihili facio* de beteekenis heeft van „schatten, waard achten”.

Een ander herhaaldelijk terugkeerend Plautijnsch woordenspel is *videor videre*, door Haffter onder de figura etymologica gerangschikt ⁹⁾.

⁹⁾ H. Haffter, Untersuchungen zur altlateinischen Dichtersprache, p. 40.

Het groote beteekenisverschil tusschen *videor* en *video* toont echter duidelijk aan, dat hier niet van een figura etymologica zonder meer kan gesproken worden, maar dat in de uiterlijke gedaante van deze stijlfiguur een woordspeling optreedt.

Ep. 62: *videor videre commeruisse hic me apsente in te*
aliquid mali.

Ep. 537: *noscito ego hanc, nam videor nescio ubi mi vidisse*
prius.

Mo. 270: *non videor vidisse lenam callidiorem ullam alteras.*

Mo. 820: *non videor vidisse postis pulchriores.*

Ook Holst noteert deze woordspeling als „eine beliebte Paronomasie bei Cicero”¹⁰).

Omgekeerd kan *videri* ook van *videre* afhangen, Ru. 255:

video decorum dis locum viderier.

Onafhankelijk van elkaar staan *videri* „toeschijnen” en *videre* in Mer. 393:

mihi quidem edepol visast quom illam vidi

Tenslotte vinden wij tweemaal het passivum naast elkaar, achtereenvolgens „meenen” en „gezien worden” beteekenend, in Cu. 260 v.:

hac nocte in somnis visus sum viderier
procul sedere longe a me Aesculapium

2. IN DIALOOG

Meer effect dan in monoloog heeft de woordspeling door paronomasia in dialoog, juist weer omdat zij uit spel en tegenspel geboren wordt en zuiver scenisch van aard is. B neemt het woord van A over in een geheel andere beteekenis. Dit kan onbewust gebeuren, doordat A door B verkeerd begrepen wordt, of bewust, wanneer B opzettelijk een nieuwe interpretatie aan hetzelfde woord wil geven, waarbij doorgaans een sterke komische wending optreedt. Het afwisselend gebruik van letterlijke en overdrachtelijke beteekenis speelt hier een even groote rol als bij het ambiguum in dialoog (p. 60).

¹⁰) H. Holst, Die Wortsplele, p. 60, cf. (52), (*62) en (*63).

Zoo wordt *accipere* afwisselend gebruikt in de beteekenissen „aannemen” en „vernemen”, Mi. 773:

utere, accipe. :: accipe a me rusum rationem doli

Object van het eerste *accipe* is immers *anulum* (v. 771).

Het bekende woordenspel met de talrijke beteekenissen van *animus* (cf. p. 35 v.) vinden wij weer in Ba. 712 v.:

*si id capso, geritote amicis vostris aurum corbibus,
sicut animus sperat. :: apud test animus noster, Chrysale.*

callere met zijn letterlijke en overdrachtelijke beteekenis (cf. Per. 305, p. 91) keert terug in Poe. 578 v.:

*vide sis calleas. ::
quid opust verbis? callum aprugnum callere aequae non sinam.*

Ook de woordspeling met *carus* (cf. Men. 105 v. v., p. 91) wordt in dialoogvorm herhaald, Ba. 308 v. v.:

*quis istic Theotimust? :: Megalobuli filius,
qui nunc in Ephesost Ephesiis carissimus. ::
ne ille hercle mihi sit multo tanto carior,
si me illoc auro tanto circumduxerit.*

commodus in Mo. 254 v. beteekent achtereenvolgens „behoorlijk, netjes” en „inschikkelijk”:

*suo quique loco viden capillum sati' compositumst commode? ::
ubi tu comoda es, capillum commodum esse credito.*

comprimere met zijn bekende bijbeteekenis (p. 37) keert terug in Tru. 262 v.:

*comprime sis eiram. :: eam quidem hercle tu, quae solita's,
comprime,
inpudens, quae per ridiculum rustico suades stuprum.*

herhaald in Ru. 1073 v. v.:

*quod primarius vir dicat: comprime hunc sis, si tuost. ::
quid? tu idem mihi vis fieri, quod erus consuevit tibi?
si ille te comprimere solitust, hic noster nos non solet.*

confidens „vol vertrouwen, moedig” heeft zich pejoratief ontwikkeld tot „onbeschaamd”, Cap. 664 v. v.:

*at<tat> ut confidenter mihi contra astitit! ::
deceat innocentem servolum atque innoxium
confidentem esse, suum apud erum potissimum.*

Doordat in Am. 367 v. *dolis* door *tunicis* vervangen wordt in een syntactische woordspeling (cf. p. 119), wordt *consutis* eerst overdrachtelijk, dan letterlijk gebruikt:

*advenisti, audaciai columen, consutis dolis. ::
immo equidem tunicis consutis huc advenio, non dolis.*

Na de overdrachtelijke volgt de letterlijke betekenis van *dare* in Mi. 770 v.:

*dari istanc rationem volo. ::
at ego mihi anulum dari istunc tuum volo.*

Hierbij sluit de verwante woordspeling in v. 773 (p. 106) aan, waar omgekeerd de letterlijke betekenis vooropgaat.

erubesco „zich schamen” wordt letterlijk verstaan in Tru. 291 v. v.:

*erubui mecastor misera propter clamorem tuum. ::
itane? erubuisti? quasi vero corpori reliqueris
tuo potestatem coloris ulli capiendi, mala!*

facessere krijgt als tweede betekenis „haastig weggaan” in Ru. 1061 v.:

*ego, opinor, rem facesso. :: si quidem
sis pudicus hinc facessas.*

iactare „heen en weer slingeren” beteekent in de handelstaal „overboord gooien”. Met beide betekenissen wordt gespeeld in Ru. 369 v. v.:

*itaque nos ventisque fluctibusque
iactatae exemplis plurimis miserae perpetuam noctem;
vix hodie ad litus pertulit nos ventus exanimatas. ::
novi, Neptunus ita solet, quamvis fastidiosus
aedilis est: si quae improbae sunt merces, iactat omnis.*

incomitiare beteekent „in het openbaar beleedigen”; tegenover *inforare*

geplaatst (cf. p. 77), dringt zich de oorspronkelijke beteekenis van dit woord naar voren, Cu. 400 v.:

*quaeso ne me incomities. ::
licetne inforare, si incommitiare non licet?*

cf. v. 402 v.: *nec mihi placet tuom profecto nec forum nec comitium*. Na het woordspel met den vischnaam *solea* (p. 65) volgt een dergelijke met *lingulaca* in Cas. 497 v.:

*vin lingulacas? :: quid opust, quando uxor domi est?
ea lingulaca est nobis, nam numquam tacet.*

ludere kan beteekenen „spotten” en „spelen”, Mi. 324 v.:

*abi ludis me, Palaestrio. ::
tum mihi sunt manus inquinatae. :: quidum? :: quia ludo luto.*

De dubbelzinnigheid is afhankelijk van het ambiguüm *me* (p. 74). In Au. 252 v. v. wordt *ludos facere* „spotten” verstaan als „spelen geven” (cf. p. 41):

*video hercle ego te me arbitrari, Euclio, hominem idoneum,
quem senecta aetate ludos facias, hau merito meo. ::
neque edepol, Megadore, facio, neque, si cupiam, copia est.*

De achterdochtige Euclio hoort in ieder woord een toespeling op zijn verborgen rijkdom, verstaat daarom *ludos facere* verkeerd en haast zich te verzekeren, dat hem de middelen ontbreken voor zulke enorme uitgaven.

lymphaticus beteekent letterlijk „waterziek” (cf. *lunaticus*) en wordt dus gezegd van iemand, die watervrees heeft. Plautus verbindt dit woord in Poe. 345 v. met *nummi*, om aan te geven „geld, dat niet in de beurs kan blijven”:

*sunt mihi intus nescioquot nummi aurei lymphatici. ::
deferto ad me: faxo actutum constiterit lymphaticum.*

Uit v. 346 blijkt, dat aan het grondbegrip *lymphaticus* „water” wordt gedacht, zooals Naudet verklaart: „Adelphasie se propose d'arrêter le courant, quand elle l'aura détourné chez elle” ¹¹⁾).

¹¹⁾ commentaar bij v. 342.

In Mer. 756 beteekent *malus* eerst „leelijk” en onmiddellijk daarna „gemeen” :

hau malast. :: at tu malu's.

Het adverbium *male* wijzigt zijn beteekenis in Per. 207 :

mitte male loqui. :: quom ut digna's dico, bene, non male loquor.

In de verbinding *male loqui* „kwaadspreken” beteekent *male* „slecht”, maar tegenover *bene* geplaatst beteekent het „onjuist, verkeerd.”

Twee beteekenisnuancen van *miser* komen aardig tot haar recht in Ps. 74 :

est misere scriptum, Pseudole. :: oh! miserrume.

Calidorus laat *misere* betrekking hebben op den „treurigen” inhoud, maar Pseudolus keurt met *miserrume* het „ellendige” schrift af (cf. v. 29 v.).

Een andere woordspeling met *miser* bevat Au. 42 :

nam quae me miseram verberas? :: ut misera sis.

waar de oorspronkelijke beteekenis in het eerste *miser* „stakkerd” aanmerkelijk verzwakt is, maar in het daarop volgende antwoord in oorspronkelijke kracht hersteld wordt.

Het ambiguüm *orator* (cf. p. 43 v.) vinden wij als paronomasia in dialoog terug in St. 494 v. :

haud aequomst te inter oratores accipi. :: equidem hercle orator sum, sed procedit parum.

De parasiet Gelasimus, die zich een maaltijd ziet ontglippen, omdat Epignomus „gezanten” ontvangt, meent zich wegens zijn herhaald „verzoek” ook tot de *oratores* te mogen rekenen. Onjuist is dus de verklaring van Fennell : „*orator* as in v. v. 490-494 'an ambassador', despatched by himself to make diplomatic arrangements for a supper”¹²⁾.

De bekende woordspeling met *perdere* (pp. 63, 95) treedt ook als

¹²⁾ C. Fennell, Stichus, commentaar bij v. 495.

paronomasia en in dialoogvorm op in Poe. 1376 v. v.:

nunc perii. :: unde haec perierunt domo?::
Carthaginienses sunt. :: at ego sum perditus.
illuc ego metuei semper ne cognosceret
eas aliquis, quod nunc factumst.:: vae misero mihi!::
periere, opinor, duodeviginti minae,
qui hasce emi.:: et tute ipse periisti, Lyce.

De leno Lycus is doodelijk ontsteld en beschouwt zich als een „verloren” man (*nunc perii — at ego sum perditus*), wanneer hij verneemt, dat twee *meretrices*, die in zijn dienst staan, door haar vader, die haar had verloren (*unde haec perierunt domo?* cf. Ru. 1111), zijn herkend. Dit beteekent voor hem een verlies (*periere*) van 20 minae.

In Ru. 1123 v. beteekent *petere* eerst „opeischen”, maar in de daarop volgende vergelijking is de beteekenis van *petere* „grijpen naar”:

dudum dimidiam petebas partem.:: immo etiam nunc peto.::
vidi petere milvom, etiam quom nil auferret tamen.

Evenals *revortor* in Poe. 79 (p. 45) is ook *redeo* overdrachtelijk gebruikt in Men. 617 v.:

illuc redi.::
quo ego redeam? :: equidem ad phrygionem censeo; et
pallam refer.

De verbaasde vraag van Menaechmus toont duidelijk aan, dat deze *redire* letterlijk verstaat.

Wanneer Eutychus niet weet, waar hij het noodige geld vandaan moet halen, zegt Charinus Mer. 488: *Achillem orabo, aurum ut mihi det Hector qui expensus fuit*. Dit antwoord vindt Eutychus dwaas v. 489:

sanus es? :: pol sanus sei sim, non te medicum mi
expetam.

sanus wil dus zeggen: *sana mente*. Maar Charinus denkt aan lichamelijke gezondheid.

spondeo is de gebruikelijke formule, waarmede de vader zijn dochter uithuwelijkt; met hetzelfde woord stelt men zich borg bij civiele processen en contracten.¹³⁾ Met deze beide toepassingen wordt ge-

¹³⁾ cf. E. Costa, *Il diritto privato Romano nelle comedie di Plauto*, Torino 1890, p. 270 v.v.

speeld in Tri. 502 v. v., waar Philto de zuster van Lesbonicus voor zijn zoon ten huwelijk vraagt :

*quin fabulare — vin? — 'bene vortat, spondeo'? : :
 eheu! ubi usus nil erat dicto, 'spondeo'
 dicebat; nunc hic, quom opus est, non quit dicere.*

Met de beide beteekenissen van *sentire* „wijs zijn, verstand hebben” en „voelen” wordt gespeeld in Au. 425 v., waar de kok Congrio vertoornd is op Eucio wegens de hem toegediende stokslagen :

*sine, at hercle cum magno malo tuo, si hoc caput sentit. : :
 pol ego hau scio quid post fuat: tuom nunc caput sentit.*

In Ru. 1169 v. wordt opgesomd, wat zich in een opgevischt koffer bevindt :

*post sicilicula argenteola et duae conexae maniculae et
 sucula — : : quin tu i dierecta cum sucula et cum
 porculis.*

De verklaring van Sonnenschein : „with your little pig and porkers”, a pun on *sucula* 'windlass' : the addition of *cum porculis* is necessary to bring out the point of the yoke”, is niet geheel juist. In de koffers van vondelingen en vermiste kinderen bevindt zich doorgaans hun speelgoed. Een „windas” is daar minder op haar plaats. Nu is het denkbaar, dat hier bedoeld wordt een kleine windas als kinderspeelgoed, maar dan ligt toch meer voor de hand de beteekenis „varkentje” voor een speelstuk van kinderen. Aanvaarden wij hier „varkentje” als eerste beteekenis, dan wordt door de toevoeging *cum porculis* bij het herhaalde *sucula* „windas” als tweede beteekenis te voorschijn geroepen, daar *porculus* de benaming is voor den haak aan het touw van de windas (cf. Cato, de Re Rustica 19) en dus beide woorden met hun overdrachtelijke beteekenis in hetzelfde begripssysteem thuishooren. Daar *porculus* in dit verband ook onvermijdelijk aan zijn oorspronkelijke beteekenis herinnert, is dit woord een ambiguum.

In Per. 127 v. v. vraagt Toxilus aan Saturio, hem zijn dochter af te staan, om behulpzaam te zijn bij een list :

*iam nolo argentum: filiam utendam tuam
 mihi da. : : numquam edepol quoiquam etiam utendam dedi. : :
 non ad istuc, quod tu insimulas.*

De tweede beteekenis van *uti* is hier sexueel.

varie beteekent „afwisselend” en daarna „bont, gevlekt” in Ep. 17 v.:

*quid agis? perpetuen valuisti?:: varie:: qui varie valent,
capreaginum hominum non placet mihi neque pantherinum genus.*

Als ambiguum komt hetzelfde woordspel in Mi. 216 voor (p. 50).

In Am. 813 v. beteekent *vir* achtereenvolgens „echtgenoot” en „man”:

*vir ego tuo' sim? ne me appella, falsa, falso nomine::
haeret haec res, si quidem haec iam mulier factast ex viro.*

Mogelijk bevat het slot van Pseudolus een woordspeling met *vocare*, v. 1331 v. v.:

*i hac. te sequor.:: quin vocas spectatores simul?::
hercle me isti hau solent vocare, neque ergo ego istos:
verum sei voltis adplaudere atque adprobare hunc
gregem et fabulam in crastinum vos vocabo.*

Simo maakt Pseudolus attent op een nalatigheid, daar hij zich bij het einde van het stuk niet op de gebruikelijke wijze tot het publiek richt, maar zonder meer het tooneel wil verlaten. Maar Pseudolus verstaat *vocare* „spreken, zich richten tot” als *invocare* „uitnoodigen”.

Met enkele **streelwoorden** wordt als paronomasia in dialoog gespeeld. Zoo vinden wij *voluptas* in Tru. 519 v. v.:

*† quiquem ibi † magni doloris per voluptatem tuam
condidisti in corpus, quo nunc etiam morbo misera sum::
heia! haud ab re, mea voluptas, tibi istic obvenit labos*

Een ander veel gebruikt liefkoozingswoord is *animus*. Hiermede wordt gespeeld in Ps. 32 v. v., waar Pseudolus, op verzoek van Calidorus, een brief met treurig nieuws gaat voorlezen, die deze van zijn *amica* ontvangen heeft:

*advortito animum:: non adest:: at tu cita::
immo ego tacebo, tu istinc ex cera cita;
nam istic meus animus nunc est, non in pectore.*

In de verbinding *animus advertere* beteekent *animus* „aandacht” (cf. p. 98). Calidorus kan echter aan het verzoek van Pseudolus niet voldoen, omdat zijn *animus* in den brief is.

Ook met **vaste uitdrukkingen en zegswijzen** wordt gespeeld in dialoog. In Men. 328 v. dreigt een verwensching herhaald te worden :

*numquid vis?:: ut eas maxumam malam crucem.::
ire hercle meliust te — interim atque accumbere*

Door de plotselinge wending krijgt *ire* een zeer onschuldige beteekenis. Cap. 124 vormt een voortzetting van een reeds vermelde woordspeling (p. 98). Denkend aan de uitdrukking *se in pedes dare*, gebezigd door den *lorarius* (v. 121), zegt Hegio :

ita ut dicis: nam si faxis, te in caveam dabo.

Met de uitdrukking *molestus ne sis* (cf. o.a. Mo. 771 en 955) wordt gereageerd op het adverbium *molestē* in Mo. 72 v. v. (G.S.):

*sed unum hoc scito: nimio celerius
venire quod moleste quam illud quod cupide petas.::
molestus ne sis nunciam, i rus, te amove.*

In de dialoog-paronomasia treden de *argutiae* eveneens talrijk op. In wezen en vorm zijn zij gelijk aan de *argutiae*, die als ambigua in dialoog verschijnen (p. 70). Het eenig verschil is, dat B de uitdrukking geheel of gedeeltelijk of in gewijzigden vorm herhaalt. Eenige interjecties worden letterlijk verstaan. *amabo* keert in dialoog terug in een anderen verbalen vorm en met letterlijke beteekenis, Per. 245 :

dic amabo.:: nolo ames.

zoo ook *mane* (cf. p. 97 v.) in Ba. 571 v.:

immo ibo, mane.::

non maneo

Ons Ned. „stil 's" vindt zijn equivalent in *tace*. Ook met deze interjectie wordt gespeeld, Cu. 156 :

sed tace, tace!:: taceo hercle quidem.

quid ago?, een uitroep van twijfel en wanhoop „wat moet ik be-

ginnen?", wordt heel letterlijk verstaan in Mo. 368:

*quid ego ago?:: nam quid tu, malum, me rogitas quid
agas? accubas.*

De formule *quid ais?* wordt letterlijk geïnterpreteerd in Men. 162:

*sed quid ais?:: egone? id enim, quod tu vis, id aio atque
id nego.*

Weer zijn het ook hier voornamelijk de begroetings- en afscheidsformules, die als *argutiae* optreden. Zoo treffen wij den welkomsgroet *salve* aan in

As. 593: *salve.:: salvere me iubes, quoi tu abiens offers
morbum?*

Tru. 259v.: *salve.:: sat mihi est tuae salutis, nil moror, non salveo,
aegrotare malim quam esse tua salute sanior.*

Cu. 119: *salve.:: egon salva sim, quae siti sicca sum?*

Ep. 558: *ego sum. salve.:: salva sum quia te esse salvom
sentio.*

en den welkoms- en afscheidsgroet *vale* in

As. 592: *vale, <vale>.:: aliquanto amplius valerem, si hic
maneres.*

Cu. 553 v.: *bellator, vale.:: quid, valeam?:: at tu aegrota
aetatem, si lubet, per me quidem.*

Cu. 588: *ego abeo, vale atque salve. —:: male vale, male
sit tibi!*

Ep. 129: *benene usque valuisti?:: a morbo valui, ab animo
aeger fui.*

Mo. 374 v.: *valeat pater.:: valet illequidem atque <ego>
disperii.*

Ook letterlijk verstaan is de uitdrukking van verbazing en verontwaardiging *quomodo?* in Am. 1021 v. v.:

*tibi Iuppiter
dique omnes irati certo sunt qui sic frangas fores::
quo modo?:: eo modo, ut profecto vivas aetatem miser.*

cf. Ps. 341 v.v. (p. 72).

Grammaticale en syntactische woordspelingen door paronomasia in dialoog zijn talrijk.

Het participium *confidens*, als adjectivum gebruikt, krijgt de beteekenis „onbeschaamd”, die sterk van de verbale beteekenis afwijkt, Per. 285 v.:

confidens. :: sum hercle vero.
nam ego me confido liberum fore, tu te numquam speras.

Eveneens krijgt *lautus* als adjectivum een afwijkende beteekenis (cf. p. 59) in St. 667:

proin tu lavare propera. :: lautus sum.

In het adverbium *plane*, herhaaldelijk gebruikt in de omgangstaal, om een gedachte met meer intensiteit uit te drukken, is de beteekenis van het adjectivum „vlak” verbleekt, cf. As. 657:

hic pone, hic istam colloca cruminam in collo plane.

Maar in v. 663 wordt deze beteekenis, uitgespeeld tegen *proclive*, weer op den voorgrond geplaatst:

nam istuc proclive est quo iubes me plane collocare

Het substantivum *cubitus* „elleboog” speelt met het supinum van *cubare* in Cas. 853:

paene exposivit cubito. :: cubitum ergo ire volt.

De oorspronkelijke beteekenis van *liber* is in het plurale tantum *liberi* totaal veranderd. Dit geeft aanleiding tot een woordspeling in Mi. 682 v.:

cur non vis? nam procreare liberos lepidumst opus. ::
hercle vere liberum esse tete, id multo lepidiust.

Een woordspel tusschen het adjectivum *malus* en het adverbium *male* vinden wij in Poe. 866:

malus es? :: malu' sum. :: male mihi est.

tusschen acc. neutr. sing. en acc. masc. sing. in As. 687 v.:

amandone exorariet vis ted an osculando? ::
enim vero utrumque. :: ergo, opsecro, et tu utrumque
nostrum serva.

Een aardige woordspeling tusschen het vraagpartikel *utrum* en den acc. neutr. sing. van *uterque* bevat Ps. 709 v.:

*dic utrum Spemne an Salutem te salutem, Pseudole? ::
immo utrumque.*

Hierop volgt onmiddellijk een gedachtenspel. Alsof Pseudolus gezegd heeft, dat hij als *utrumque* wil begroet worden, zegt Calidorus v. 710: *Utrumque, salve* (cf. de naam Οὔτις, dien Odysseus zich zelf gegeven heeft en welke leidde tot de bekende vergissing, Od. ι, v.v. 366, 408 en 410.).

verum wordt beurtelings als adverbium en als adjectivum opgevat in Mi. 1366 v.v.:

*scio et perspexi saepe. :: verum quom antehac, hodie maxume
scies: immo hodie ꝑ meorum ꝑ factum ꝑaxo post dices magis. ::
vix reprimor quin te manere iubeam. :: cave istuc ꝑeceris:
dicant te mendacem nec verum esse, ꝑide nulla esse te,
dicant servorum praeter me esse ꝑidelem neminem.
nam si honeste censeam te ꝑacere posse, suadeam;
verum non potest: cave ꝑaxis.*

Aannemelijk is daarom ook de lezing *verum* van Camerarius in v. 1367. Met de verschillende adverbiale vormen van *verus* wordt gespeeld in Men. 821, althans volgens de lezing van B.N.C., die ook op de woordspeling wijzen:

*tun negas? :: nego hercle vero. :: immo hercle non vere
negas.*

Lindsay leest: *invere*, waarbij de pointe onveranderd blijft.

Vanaf Tri. 583 tot v. 591 wisselt Stasimus voortdurend de woorden van Lesbonicus af met *i modo*, om tot spoedig vertrek aan te manen. Op zijn eindeloos *i modo* reageert dan Lesbonicus in Tri. 587 v. (lezing Ritschl):

*i modo. :: nullo modo
aequom videtur, quin quod peccarim*

Op het vragende *quin* in de beteekenis van *cur non* wordt gereageerd met het sterk bevestigende *quin* in Mo. 572:

quin tu istas mittis tricas? :: quin quid vis cedo.

qui is afwisselend adverbium en pronomen relativum in Ru. 537 v. (A):

iure optumo me † lavis † arbitror. ::

qui? :: qui auderem tecum in navem ascendere

Ook eenige syntactische woordspelingen kunnen wij nog vermelden. De geheele dialoog tusschen Plesidippus en Trachalio in Ru. IV, 8 (v.v. 1269-1280) bevat een onafgebroken herhaling van *censeo*, te vergelijken met het niet minder dikwijls gerepeteerde *i modo* in Tri. 583 v.v. (zie boven). Ook hier komt midden in de herhaling plotseling een nieuwe beteekenis te voorschijn. Ter verduidelijking laten wij de geheele passage volgen:

censen hodie despondebit eam mi, quaeso? :: censeo. ::
quid? patri etiam gratulabor, quom illam invenit? ::

censeo. ::
quid, matri eiuis? :: censeo. :: quid ergo censes?. ::

quod rogas,
censeo. :: dic ergo quanti censes? :: egone? censeo. ::
adsum equidem, ne censionem semper facias. ::

censeo. ::
quid si curram? :: censeo. :: an sic potius placide? ::

censeo. ::
etiamne eam adveniens salutem? :: censeo. :: etiam
patrem? ::

censeo. :: post eiuis matrem? :: censeo. :: quid postea?
etiamne adveniens complectar eius patrem? :: non censeo. ::
quid matrem? :: non censeo. :: quid eampse illam? :: non

censeo. ::
perii! dilectum dimisit. nunc non censet quom volo. ::
sanus non es. sequere. — :: duc me, mi patrone, quo lubet.

Met het werkwoord *censere* leidt Plesidippus de eerste van zijn reeks vragen in. Het antwoord van Trachalio luidt *censeo* „ik denk van wel” en monotoon blijft dit zijn antwoord op alle volgende vragen. Maar als hem dan gevraagd wordt *quid ergo censes?*, voert zijn antwoord ons naar de ambtenarentaal en herinnert aan de uitdrukking, die de senator bezigt, wanneer de consul *rogat sententiam*, zoodat *censere* dus nu beteekent „stemmen voor”. Hierop volgt de syntactische

woordspeling *quanti censes*? Want nu treedt door den genitivus pretii de beteekenis „schatten” te voorschijn. Op den werkkring van den censor heeft betrekking *censionem facere*. Wanneer dan eindelijk Trachalio negatief gaat adviseeren (*non censeo*), verklaart Plesidippus, dat de censor zijn taak beëindigd heeft (*dilectum dimisit*)¹⁴).

Uit den aanvullenden infinitivus blijkt, dat Aristophontes in Cap. 556 *credere* bedoelt als „gelooven”:

etiam huic credis? :: quid ego credam huic? :: insanum esse me.

maar Hegio geeft door zijn verbaasde wedervraag te kennen, dat hij dit werkwoord zelfstandig opvat: „Waarom moet ik hem crediet geven?” (cf. p. 92).

Door een verschillende opvatting van de functie van een dativus ontstaat een aardige woordspeling in Au. 634 v.:

quid tibi surrupui? :: redde huc sis. :: quid tibi vis reddam? :: rogas? :: nil equidem tibi apstuli. :: At illud quod tibi apstuleras cedo.

Strobilus bedoelt met *tibi* een dativus separativus, maar Euclio herhaalt ditzelfde woord als een dativus commodi. Thomas verwijst naar Men. 645 v.v.:

palla mihi est domo surrupta. :: palla surruptast mihi? :: viden ut <te> scelestus captat? huic surruptast, non tibi: nam profecto tibi surrupta si esset — salva nunc foret.

maar Peniculus, die hier in de rede valt (v. 646), kan zich met *huic surruptast, non tibi* tot Menaechmus richten, zoodat hier overal slechts van een dativus separativus behoeft sprake te zijn. Hoogstens kan men bij *mihi* een gedachtenspelingspeling noteeren: Menaechmus neemt dit pronomen letterlijk over van de *matrona*, zoodat niet de beteekenis, maar wel de toepassing varieert.

Ter vergelijking met Au. 634 v. citeert Thomas nog Shakespeare, *The taming of the Shrew* I, 2, 11 v. v.: Villain, I say, knock *me* at this gate, and rap *me* well, or I'll knock your knave's pate. :: My master is grown quarrelsome: I should knock *you* first, and then I know

¹⁴) cf. E. Sonnenschein, Rudens, commentaar bij v.v. 1271 v., 1273 en 1279.

after who comes by the worst. Deze woordspeling behoort wel tot hetzelfde genre, maar is niet volkomen aan die van Plautus gelijk. Hier heeft *me* de functie van een *dativus commodi* en een *accusativus objecti*.

Een zelfde overrompelende wending als in Cas. 279 v. (p. 75) vinden wij in Cap. 868 v.:

Iuppiter te dique perdant. :: te hercle — mi aequom est gratias agere ob nuntium

te, wegens de herhaling als object verwacht, wordt door de onverwachte wending subject.

Dezelfde snedige zet wordt herhaald in Mi. 286:

di te perdant! :: te istuc aequom — quoniam occepisti, eloqui.

Door verschillende woordverbinding ontstaat een dubbelzinnigheid in Cap. 866:

essurire mihi videre. :: mi quidem essurio, non tibi.

Hegio bedoelt *mihi videre*, maar Ergasilus verstaat *essurire mihi* blijkens zijn antwoord.

Een *ablativus absolutus* met sociatieve beteekenis wordt beschouwd als een *ablativus instrumentalis* in Am. 368 v.:

immo equidem tunicis consutis huc advenio, non dolis. :: at mentiris etiam: certo pedibus, non tunicis venis.

b. VERSCHILLENDE AFLEIDING

Voor een woordspeling door *paronomasia* is niet noodzakelijk, dat het woord ongewijzigd wordt herhaald. Bij de grammaticale woordspelingen hebben wij reeds gezien, hoe het woordenspel juist door een wijziging, als b.v. de verandering van *numerus* of *genus* van het *nomen*, kan verwekt worden.

Nu is ook mogelijk, dat tusschen twee woorden, die etymologisch aan elkaar verwant zijn, geen grammaticaal verband te leggen is. Zij kunnen op een gemeenschappelijken wortel terug gaan, maar verschillend afgeleid zijn. Bij groote overeenkomst van woordvorm treft weer de sterke differentie in de beteekenis.

1. IN MONOLOOG

Van *columbus* „duif” is afgeleid *columbar*, een soort „slavenboei”, die waarschijnlijk eenige overeenkomst vertoonde met de opening in een duiventil. Dit geeft aanleiding tot woordspeling in Ru. 886 v.v.:

*credo alium in aliam beluam hominem vortier :
illic in columbum, credo, leno vortitur,
nam in columbari collus hau multo post erit*

Hoogstwaarschijnlijk ontmoeten wij hier ook nog een niet-etymologische woordspeling tusschen *columbari* en *collus*.

In Cap. 519 is — overeenkomstig het bekende oud-latijnsche taalgebruik — *exitium* „ondergang” als object afhankelijk gemaakt van *exitio* „uitgang, einde”:

*neque exitium exitio est neque adeo spes, quae mi hunc
aspellat metum*

Dikwijls staat het adverbium *foris* „buiten” in de onmiddellijke omgeving van *fores* „deur”, b.v. Men. 361 v.:

*animule mi, mihi mira videntur
te hic stare foris, fores quoi pateant*

waar de chiastische woordplaatsing duidelijk op een woordspeling wijst. Vergelijken wij hiermede

Ba. 234: *sed fori' concrepuit nostra : quinam exit foras?*
Ps. 606: *nam ego precator et patronus foribus processi foras.*
Ru. 479 v.: *iam hercle evocabo hinc hanc sacerdotem foras,
ut hanc accipiat urnam. accedam huc ad fores.*

dan zien wij, dat *fores* en *foras* wel in elkaars nabijheid staan, maar waarschijnlijk toch geen woordspeling aanwezig is, omdat uit niets blijkt, dat deze woorden tegen elkaar worden uitgespeeld.

Met Ru. 479 v. kunnen nog vergeleken worden Ba. 610 v., 1117 v. en Mo. 900 v., waar *fores* en *foras* eveneens aan het einde van twee op elkaar volgende versregels terugkeeren, zonder woordspeling te verwekken.

Een geliefd Latijnsch woordenspel met *hospes* (<**hosti-potis*) en

hostis wordt ook bij Plautus teruggevonden, Ba. 253 :

tun hospitem illum nominas hostem tuom?

Hoe populair deze woordspeling is, bewijzen de talrijke plaatsen, die Wölfflin citeert : Cicero, Phil. 12, 27 — de div. 2,79 ; Ovidius, Fast. 2,787 — Heroid. 17 (16), 10 ; Livius I, 12, 8 — XXIII, 33, 7¹⁵). Etymologisch verwant zijn *invitus* en *invitare*, behoudens *in-*, dat bij *invitus* als negatie teruggaat op idg. **h* (cf. *invocatus*, p. 93). Met deze woorden wordt gespeeld in Tri. 25 v. v. :

*nam ego amicum hodie meum
concastigabo pro commerita noxia,
invitus, ni id me invitet ut faciam fides.*

en in Ru. 810 v. v. :

*si hercle illic illas hodie digito tetigerit
invitas, nei istunc istis invitassitis
usque adeo donec qua domum abeat nesciat,
periistis ambo.*

cf. Cicero, Pis. 94 : *neminem invitum invitabis*¹⁶).

De tweede beteekenis van *litteratus* (cf. p. 41) wordt verduidelijkt door *litterae* in Poe. 836 v. v. :

*ibi tu videas litteratas fictilis epistulas,
pice signatas, nomina insunt cubitum longis litteris*

Met *miser* en *misereri* wordt gespeeld in Tri. 430 :

nam nunc eum vidi miserum et me eius miseritumst.

In Cu. acht Palinurus zich door Planesium beleedigd en roept uit, v. 191 :

tun etiam cum noctuinis oculis 'odium' me vocas?

Phaedromus neemt het voor zijn *amica* op, v. 192 :

tun meam Venerem vituperas?

¹⁵) E. Wölfflin, Das Wortspiel im Lateinischen, p. 200 ; cf. H. Holst, Die Wortspiele, (*251).

¹⁶) cf. H. Holst, Die Wortspiele, (*245).

en geeft den slaaf een flink pak slaag, die dan jammerend Venus aanroept in v. 196 :

tuam fide[m], Venu' noctu[m]vigila!

noctu[m]vigila als epitheton van Venus beteekent „bij nacht wakend”, maar Palinurus denkt natuurlijk aan de andere Venus, door Phaedromus liefkoozend zoo genoemd, en haar *noctuini oculi*. Phaedromus begrijpt, waarop hij zinspeelt, v. 196 : *pergin etiam, verbero?* Herhaaldelijk wordt *opus* tegen *opera* uitgespeeld, zoo in Mi. 878 v.v. :

*stultitia atque insipientia mea istaec sit, <mi patrone,>
me ire in opus alienum aut [t]ibi meam operam
pollicitari,
si ea in opificina nesciam aut mala esse aut fraudulenta.*

waar, terwille van de woordspeling, ook nog *opificina* in plaats van het gebruikelijke *officina* staat.

Wij vinden *opus* — *opera* terug in Cu. 468 :

ne nimio opere sumat operam

cf. Terentius, Phorm. 760 en Heaut. 73.

Vooraf staat *opera* in verbinding met de uitdrukking *opus est*.

Mi. 766 : *mihi opus est opera tua*

Poe. 1087 : *tua opust opera*.

Tri. 365 : *multa illi opera opust futurae*

Tegenover *publicus* staat *publicanus* „pachter” in Tru. 151 :

hunc nos habemus publicum, illi alii sunt publicani.

Aardig wordt *terginum* „karwats” uitgespeeld tegen *tergum* „rug” in Ps. 154 :

*numquam edepol vestrum durius tergum erit quam
terginum hoc meum.*

2. IN DIALOOG

Ook in den dialoog komt dit woordspelingstype eenige malen voor : op een woord, door A uitgesproken, reageert B met een etymologisch verwanten vorm, die een afwijkende beteekenis vertoont.

cordatus wekt de gedachte aan *cor* op in Mi. 1088 (G. S.):

*atque adeo, audin? dicito docte et cordate. :: ut cor ei
saliat.*

Lindsay laat den geheelen regel door één persoon uitspreken, waardoor de pointe minder tot haar recht komt.

impluviata is een mantel, vierkant als een *impluvium*; Periphanes denkt aan de beteekenis van dit laatste woord, Ep. 223 v.v.:

*quid erat induta? an regillam induculam an mendiculam? ::
impluviatam, ut istae faciunt vestimentis nomina. ::
utin impluvium induta fuerit?*

ludos facere beteekent „voor den gek houden” (cf. Mo. 427 v., p. 41), maar wordt sexueel verstaan in Per. 803 v. v. (Z):

*ludos me facitis, intellego. ::
vin cinaedum novom tibi dari, Paegnium?
quin lude ut soles quando liber locust hic.*

Door *ludere* wordt deze tweede beteekenis duidelijk kenbaar gemaakt¹⁷⁾. De lezing *elude*, gevolgd door Lindsay, geeft een woordspeling tusschen simplex en compositum.

Op *ago* in den uitroep van twijfel en onzekerheid *quid ago?* wordt gereageerd met het iterativum *agitare* in Per. 666:

Toxile, quid ago? :: di deaeque te agitant irati

Tegen *opera* wordt *operaria*, een ander woord voor *meretrix*, uitgespeeld, Ba. 74:

*equidem tibi do hanc operam. :: ah, nimium pretiosa es
operaria.*

Op *sciscere* „te weten te komen” wordt gereageerd met het adverbium *scite* „fijn”, Ba. 301 v. v.:

*auferimus aurum omne <illim> illis praesentibus,
palam atque aperte, ut illi id factum sciscerent. ::
scite hercle.*

¹⁷⁾ cf. W. Goldberger, Glotta 20, p. 201.

In Persa wekt bij Paegnium de rechtsterm *vadari* „voor het gerecht dagen” onmiddellijk de gedachte op aan de borgschapsstelling, die aan dezen term ten grondslag ligt, v. 289:

v a d a t u r h i c m e. :: u t i n a m v a d e s d e s i n t, i n c a r c e r e u t s i s.

Dezelfde Paegnium verstaat meerdere malen al te letterlijk, wat hem gezegd wordt (cf. Per. 199 en 285).

c. HETZELFDE SIMPLEX

Een nieuwe groep woordspelingen door paronomasia wordt bepaald door de herhaling van het simplex bij een of meerdere composita. Een compositum ontleent aan het simplex zijn eerste beteekenis, die door de praepositie slechts een wijziging ondergaat. Daarom is de beteekenis van het simplex steeds de bepalende factor voor de grondbeteekenis van het compositum. Maar met zijn primaire beteekenis als uitgangspunt volgt het compositum in de beteekenisontwikkeling weer zijn eigen weg, vaak zoo onafhankelijk van het simplex, dat dit in het compositum niet meer te herkennen is. Wordt nu een simplex geplaatst tegenover zijn compositum met sterk afwijkende beteekenis, of worden twee composita met gemeenschappelijk simplex, maar divergeerende beteekenis tegen elkaar uitgespeeld, dan moet dit gelijktijdig optreden van overeenkomst in vorm en afwijking in beteekenis noodzakelijkerwijze weer woordspeling veroorzaken. Blijft daarentegen de beteekenis van het simplex in het compositum of in beide composita voortbestaan, dan missen wij het verrassend effect, dat voor een woordspeling vereischt is, omdat in wezen slechts een en dezelfde beteekenis herhaald wordt (cf. Inleiding, p. 23 v.).

Wij onderscheiden, blijkens bovenstaande uiteenzetting, twee groote groepen van woordspelingen bij herhaling van het simplex. De woorden, waarmede gespeeld wordt, kunnen zijn:

α. een simplex en een compositum.

β. twee composita met verschillende praepositie.

Onder simplex en compositum willen wij niet alleen verstaan het grondwoord en zijn onmiddellijk daarvan afgeleide samenstelling met behulp van een praepositie. Maar daarnaast vatten wij deze begrippen in ruimeren zin op en bedoelen dan met simplex het door de etymologische verwantschap kenbare gemeenschappelijke element, dat,

samengesteld met een praepositie, hetzelfde effect bereikt als een compositum ten opzichte van zijn simplex.

α. SIMPLEX EN COMPOSITUM

1. IN MONOLOG

In St. 302 v.v. beteekent *exaugere* „vergrootten” en *augere* „overstelpen” :

*non enim possum quin revortar, quin loquar, quin edisseritem
eramque ex maerore eximam, bene facta maiorum meum
exaugeram atque illam augeram insperato, opportuno modo*

In Au. wil Euclio aan een raaf, die hem een dienst heeft bewezen, wel vriendelijke woorden, maar geen eten geven, v. 672 :

nam quod edit tam duim quam perduim.

Hier wordt gespeeld met den gelijken optativus van *dare* en *perdere*. Naast elkaar staan in Per. 173 v. de participia *fans* en *infans* :

*ovi' si in ludum iret, potuisset iam fieri ut probe litteras sciret,
quom interim tu meum ingenium fans atque infans nondum
etiam edidicisti.*

Tegenover het domme vee, dat niet kan spreken, is Lemniselenis *fans*, maar tegelijkertijd ook *infans*, omdat zij handelt als een onmondig kind. In As. 601 is *parere* afhankelijk van zijn compositum *apparere*, met sterk afwijkende beteekenis :

qui sese parere apparent huius legibus

Een lichte woordspeling bevat Tru. 375 v. (P) :

*utinam a principio rei item parsisses meae
ut nunc repercis saviis.*

waar *parcere* „sparen, ontzien” geplaatst is tegenover *repercere* „zuinig zijn met, zich onthouden van”.

putare is „meenen”, *reputare* „overwegen” in Am. 172 :

aequom esse putat, non reputat labori' quid sit

De chiaistische woordplaatsing doet de woordspeling nog scherper uitkomen.

Daar Labrax door medeschuld van Charmides schipbreuk heeft geleden, kan deze tot hem zeggen, Ru. 516 v.:

*bonam est quod habeas gratiam merito mihi,
qui te ex insulso salsum feci opera mea.*

insulsus beteekent overdrachtelijk „zonder geest, flauw”, daarentegen moet *salsus* met het oog op de schipbreuk letterlijk verstaan worden. Twee composita *provenire* „succes hebben” en *subvenire* „te hulp komen” worden uitgespeeld tegen hun simplex *venire*: de overdrachtelijke beteekenis van het compositum tegen de letterlijke van het simplex, als bij het voorafgaande voorbeeld, St. 398 v.:

*enim vero, Gelasime, opinor provenisti futili,
si neque ille adest neque hic qui venit quicquam subvenit.*

vocare beteekent „uitnoodigen”, maar *invocare* „aanroepen” in Cap. 75 v.:

*verum hercle vero nos parasiti planius,
quos numquam quisquam neque vocat neque invocat.*

Hier laten wij aansluiten de woordspelingen met simplex en compositum in ruimeren zin (cf. boven p. 124 v.).

De gewone beteekenis van *exaedificare* is „opbouwen”, maar in verband met *ex aedibus* wordt dit werkwoord, geheel anders verstaan, „uit huis zetten”, Tri. 1127:

exaedificavisse me ex his aedibus

Het adverbium *certe* staat als een schijnbare paradox tegenover het negatieve adjectivum *incertus*, As. 466:

ego certe me incerto scio hoc daturum nemini homini.

Eenige gelijkenis vertoont Mer. 345 met *incertus* — *certare*:

ita animi decem in pectore incerti certant.

Het adjectivum *profundus* wordt tegen zijn schijnbaar simplex, het substantivum *fundus*, uitgespeeld in Cap. 182:

profundum vendis tu quidem, hau fundum, mihi.

Een soortgelijke woordspeling bevat het grafschrift van Plautus, volgens Varro door den blijspeldichter zelf vervaardigd. Den tekst heeft ons Gellius overgeleverd (Noct. Att. I, 24, 3) :

*postquam est mortem aptus Plautus, comoedia luget,
scaena est deserta, dein Risus, Ludus, Iocusque
et numeri innumeri simul omnes conlacrimarunt.*

Het substantivum *numerus* beteekent hier „lied“, maar het adjectivum *innumerus* „talloos“.

genus wordt uitgespeeld tegen *ingenium*, Mer. 969 :

qui bono sunt genere nati, <si> sunt ingenio malo

Mogelijk bevat v. 970 dezelfde woordspeling ; de tekst is evenwel te corrupt, om zekerheid te bieden.

Het substantivum *ops* wordt uitgespeeld tegen het adjectivum *inops*, Ba. 638 :

egone ut opem ferre putem posse inopem te mi?

het adjectivum *advorsus* tegen het verbum *vorsari*, Ps. 745 :

scitne in re advorsa vorsari?

venire „verkocht worden“ staat tegenover *ire* „gaan“ in Per. 576 v. v. :

*venio, adduco hanc ad te, ut dudum dixeram.
nam heri in portum noctu navis venit. venire hanc volo,
si potest; si non potest, iri hinc volo quantum potest.*

Het parallelisme in de volgorde der woorden (*veniri hanc volo — iri hinc volo*) wijst eveneens op een woordspeling *hanc — hinc* ; tenslotte bevat ook nog *venit — venire* (v. 577) een niet-etymologisch woordenspel.

Veel overeenkomst met de paronomasia *video — videri* (cf. p. 104 v.) vertoont Mo. 51 v. :

*quasi invidere mihi hoc videre, Grumio,
quia mihi bene est et tibi male est*

waar *invidere* „benijden“ afhankelijk is van het simplex *videor*.

2. IN DIALOOG

Met het voorafgaande *fero* en *refero* speelt *aufero* in Ru. 1030 v. v.:

ecquid condicionis audes ferre? :: iam dudum fero:
ut abeas, rudentem amittas, mihi molestus ne sies. ::
mane, dum refero condicionem. :: te, opsecro hercle, aufer
modo.

In Am. bespeurt Mercurius de aanwezigheid van een mensch; Sosia verstaat *olere*, blijkens *obolui*, zoo letterlijk mogelijk, v. 321:

olet homo quidam malo suo. :: ei, numnam ego obolui?

Zoo ook bezit het *compositum exonerare*, „lossen” van schepen, de letterlijke en het *simplex onerare* de overdrachtelijke beteekenis, St. 531 v.:

hodie exoneramus navem, frater? :: clementer volo.
nos potius oneremus nosmet vicissatim voluptatibus.

Ook in dialoog komt de woordspeling *salsus — insulsus* voor (cf. p. 126). In Poe. 240 v.v. worden vrouwen vergeleken met gezouten visch, die lang in het water moet liggen (v. 241: *salsa muriatica*; v. 244: *salsa sunt*). Deze gedachte leidt tot het ambiguum *insulsus*, meer associatief dan logisch¹⁸⁾, v. 245a v.:

eius seminis mulieres sunt,
insulsa e admodum atque invenustae

Op voorwaarde, dat Ergasilus de waarheid gesproken heeft betreffende de aankomst van den zoon van Hegio, belooft deze hem plechtig levenslang in zijn onderhoud te voorzien, Cap. 898 v.:

sponden tu istuc? :: spondeo. ::
at ego tuom tibi advenisse filium respondeo.

B.N.K. verklaren *respondeo*: „hier noch in der ursprünglichen Bedeutung (re- = ἀντί)”. Maar onvermijdelijk moet toch ook de meest algemeene beteekenis „antwoorden” gehoord worden, die hier goed op haar plaats is, zoowel wat betreft het zinsverband als het karakter

¹⁸⁾ E. Fränkel, Plautinisches im Plautus, p. 39 v.

van den spreker, die den geheelen dialoog door de meest gevarieerde woordspelingen weet te plaatsen.

attingere wordt in zijn gewone beteekenis verstaan, maar *tangere* heeft weer de bekende bijbeteekenis (cf. p. 65), zooals ten overvloede blijkt uit de daarop volgende uitweiding, in Tru. 276 v.v.:

*ne attigas me. :: egon te tangam? ita me amabit sarculum,
ut ego me ruri amplexari mavelim patulam bovem
cumque ea noctem in stramentis pernoctare perpetim
quam tuas centum cenatas noctes mihi dono dari.*

turbare beteekent „verwarring stichten”, *exturbare* „verdrijven, uitstooten”, Mo. 1031 v.:

*vicine, perii, interii! :: numquid Tranio
turbavit? :: immo exturbavit omnia.*

Het figuurlijk bedoelde *devincire* „verplichten” wordt in *vincire* letterlijk verstaan, As. 285:

nostro devincti beneficio. :: vinctos nescioquos ait

Enkele woordspelingen van simplex en compositum in ruimeren zin volgen tot slot.

Het compositum *ecfugere* wekt de gedachte aan een *servus fugitivus* op, het zoo dankbare onderwerp voor woordspeling, Cas. 396 v.:

*deos quaeso — ut tua sors ex sitella ecfugerit. ::
ain tu? quia tute es fugitivos, omnis te imitari cupis.*

Het samengesteld substantivum *plebiscitum* speelt met het adjectivum *scitus* in Ps. 748:

*ecquid is homo scitust? :: plebi scitum non est
scitius.*

en het samengesteld adjectivum *dextrovorsus* met het verbum *vortere* in Cu. 69 v.:

*quod si non adfert, quo me vortam nescio. ::
si deos salutas, dextrovorsum censeo.*

De pointe ligt dus weer in een spel tusschen overdrachtelijke en letterlijke beteekenis.

β. COMPOSITA MET GEMEENSCHAPPELIJK SIMPLEX

1. IN MONOLOOG

Totaal verschillende beteekenissen hebben de beide composita van *capere* in St. 685 :

*ita me di ament, lepide accipimur quom hoc recipimur
in loco.*

Bij dit woordenspel speelt eveneens het genus verbi een rol ; immers *accipimur* is passivum, *recipimur* medium.

Met verschillende composita van *ducere* wordt gespeeld in Tri. 853 :

ill' qui me conduxit, ubi conduxit, abduxit domum.

want *conducere* beteekent „huren“, *abducere* daarentegen „wegvoeren“, *prohibere* en *praehibere* (= *praebere*) veroorzaken een woordspel in Mer. 1023 :

*siquis prohibuerit, plus perdet clam <qua>si prae-
hibuerit palam.*

Drie verschillende composita van *rapere* worden tegen elkaar uitgespeeld in Cu. 597 v., wanneer Curculio vertelt, hoe de *amica* van Phaedromus hem met geweld een ring had willen ontrooven :

*ut eum eriperet, manum arripuit mordicus.
vix foras me abripui atque ecfugi.*

Tegenover *opsidium* wordt *praesidium* geplaatst in Mi. 222 :

coge in opsidium perduellis, nostris praesidium para

Cap. 63 v. v. bevat een woordspeling van twee composita en hun simplex :

*proin si quis pugnam exspectat, litis contrahat :
valentiolem nactus advorsarium
si erit, ego faciam ut pugnam inspectet non bonam,
adeo ut spectare postea omnis oderit.*

In Men. 191 vraagt Erotium aan Menaechmus, wat hij bij zich heeft, wijzend op de *palla*, die hij van zijn vrouw gestolen heeft, om deze

aan haar ten geschenke te geven; hij antwoordt:

induviae tuae atque uxoris exuviae, rosa.

Naast *induviae* beteekent *exuviae* „de uitgetrokken kleeven” en bovendien nog „buit” (cf. Men. 196).

Een woordspeling tusschen *composita* in ruimeren zin vinden wij in Tri. 1046 v.:

*id genus hominum omnibus
univorsis est adversum atque omni populo male facit*

waar in *univorsus* de beteekenis van het simplex geheel verdwenen is.

2. IN DIALOOG

Wij hebben reeds gezien, dat *processit* in Mo. 999 v., blijkens het daarop volgende antwoord, een dialoog-ambiguüm is (p. 63), maar met het voorafgaande *incedo* vormt het tevens een woordenspel van twee *composita*, Mo. 998 v.:

*a foro incedo domum. ::
numquid processit ad forum hodie novi?*

Met *occupare* „in beslag nemen” en *aucupare* „vangen” wordt in dialoog gespeeld, Tru. 963 v.:

*meum quidem te lectum certe occupare non sinam. ::
lepide ecaster aucupavi atque ex mea sententia*

Verschillende vormingen en samenstellingen van *ducere* geven aanleiding tot een reeks dubbelzinnigheden in Mo. 843 v. v., wanneer Simo den kooplustigen Theopropides zijn huis laat bezichtigen in gezelschap van zijn slaaf Tranio:

*eho istum, puere, circumduce hasce aedis et conclavia.
nam egomet ductarem, nisi mi esset apud forum negotium. ::
apage istum a me perductorem, nil moror ductarier.
quidquid est, errabo potius quam perductet quispiam. ::
aedis dico. :: ergo intro eo igitur sine perductore.*

Naast de letterlijke beteekenis kan *circumducere* ook nog beteekenen „om den tuin leiden” evenals *ductare*; zoo is *perductor* niet alleen

een „gids”, maar ook een „verleider” en heeft dus *perductare* als tweede beteekenis „verleiden”.

defigere is overdrachtelijk gebruikt, maar *adfigere* letterlijk voor den kruisdood van slaven, *Per.* 293 v. v.:

*amicus sum, eveniant volo tibi quae optas. :: atque id fiat,
nisi te hodie, si prehendero, defigam in terram colapheis. ::
tun me defigas? te cruci ipsum adfigent propediem aliei.*

conparere, gezegd van een rekening, beteekent „kloppen” en *apparere* „voorhanden zijn”, *Tri.* 418 v. v.:

*nequaquam argenti ratio conparet tamen. ::
ratio quidem hercle apparet: argentum οἷχεται.*

Tot slot volgen nog enkele voorbeelden van composita in ruimeren zin. Bij wijze van correctie wordt een compositum door een ander vervangen, zooals in *Tru.* 753:

sine experiri — :: immo opperire: vis est experirier.

De verbetering van *experiri* door *opperire* wordt op de gebruikelijke wijze door *immo* ingeleid.

Zoo wordt eveneens *praesidium*, dat *insidiae* verbetert, ingeleid door *immo*, *Men.* 136:

perii! in insidias deveni. :: immo in praesidium, ne time.

B. NIET-ETYMOLOGISCHE PARONOMASIA

a. HETZELFDE WOORD

1. IN MONOLOG

De bekende woordspeling *esse* voor „zijn” en „eten” (p. 76 v.) treedt ook in paronomasia-vorm op, *fab. cert.* 26 v.:

*ubi is te monebat, esses, nisi quom nihil erat;
nunc etiam quod est non estur, nisi Soli lubet.*

De verba *frīgere* „roosteren” en *frīcare* „wrijven” hebben vormelijk hetzelfde supinum *frictum*, waarbij het verschil in kwantiteit verdwijnt.

Met de beide participia, hiervan afgeleid, wordt gespeeld in Ba. 767, waar van een ouden man gezegd wordt:

tam frictum ego illum reddam quam frictum est cicer.

Het eerste *frictum* is van *fricare* afgeleid en in *malam partem* gebruikt (cf. Ps. 1190), maar het tweede *frictum*, zooals *cicer* duidelijk aangeeft, van *frigere* (cf. Poe. 326: *frictas nuces*). Ten onrechte citeert Lodge Ba. 767 uitsluitend s.v. *frigo*, alsof beide supina hiervan zouden afgeleid zijn.

Met *mina* (Gr. $\mu\nu\alpha$) en het gelijkkluidende femininum van *minus* „kaalbuikig” wordt gespeeld in Tru. 653 v. v.:

*minas viginti mi dat. accipio lubens,
condo in cruminam. ille abiit. ego † perpera † minas
ovis in crumina hac <huc> in urbem detuli.*

ventus, -i „wind” en *ventus*, -us „het komen” leenen zich tot een woordspeling in Ci. 14 v.:

*quod ille dixit, qui secundo vento vectus est tranquillo mari,
ventum gaudeo — ecaster ad ted*

herhaald in Cu. 314 v.v. (p. 134).

Een drietal paronomasiae wekken niet den indruk als woordspeling bedoeld te zijn. Slechts de voordracht zou kunnen uitwijzen, of Plautus opzettelijk deze woorden met gelijken vorm, maar volkomen verschillende etymologie en beteekenis, zoo dicht bij elkaar geplaatst heeft. Onmiddellijk na *abeo* volgt, in uitspraak volkomen gelijk, *habeo* in Mo. 654:

abeo: sat habeo si cras fero.

De verbale vorm *eas* gaat vooraf aan het pronomen *eas*, Ru. 518 v.:

*quin tu hinc is a me in maxumam malam crucem? :
eas. easque res agebam commodum.*

Kort na elkaar vinden wij *sis* voor *si vis* en *sis* als conjunctivus van *esse* in Ps. 663:

sed vide sis ne in quaestione sis quando arcessam mihi.

2. IN DIALOOG

Evenals *esse* geeft ook zijn compositum *comesse* aanleiding tot een woordspel. Grumio bedoelt in Mo. 12 v.v. *comedo*, maar Tranio denkt waarschijnlijk aan *consum* „samenzijn”, getuige *apsentem*, dat hij nadrukkelijk herhaalt en tegenover *comesse* plaatst:

sine modo venire salvom quem apsentem comes. ::
nec veri simile loquere nec verum, frutex,
comesse quemquam ut quisquam apsentem possiet?

limare beteekent letterlijk „vijlen”; in Poe. 292 gebruikt Agorastocles dit woord schertsend voor „kussen” (cf. fab. cert. 112). Milphio denkt aan *limus* „modder” en geeft daarom *limare* een andere beteekenis:

at vide sis, cum illac numquam limavi caput. ::
curram igitur aliquo ad piscinam aut ad lacum, limum
petam. ::
quid eo opust? :: ego dicam: ut illi et tibi limem caput.

Het herhaalde pronomen *tu* wordt als een diergeluid verstaan, Men. 653 v.:

egon dedi? :: tu, tu istic, inquam. :: vin adferri noctuam,
quae 'tu tu' usque dicat tibi? nam nos iam defessi sumus.

Met de twee beteekenissen, die *ventus* kan hebben, naargelang het woord tot de IIe of tot de IVe declinatie behoort, wordt gespeeld in Cu. 314 v. v.:

opsecro hercle, facite ventum ut gaudeam. ::
maxume. :: quid facitis, quaeso? :: ventum. :: nolo equidem
mihi
fieri ventulum. :: quid igitur [vis]? :: esse, ut ventum
gaudeam.

Met de woordspeling gaat een verschillende woordverbinding gepaard: Curculio bedoelt *ventum* (IV) als object van *gaudeam*, Palinurus beschouwt *ventum* (II) als object van *facite*; *esse* is hier weer het bekende ambiguüm.

b. KLANKSPELINGEN

Tot nu vertoonden de woorden, die woordspeling veroorzaakten, hetzelfde graphische beeld, ongeacht of zij al dan niet etymologisch aan

elkaar verwant waren.

Ondergaat nu het woordbeeld bij de herhaling een kleine wijziging, dan ontstaat een klankspeling. Worden twee woorden, die onderling een opvallende uiterlijke overeenkomst vertoonen, tegen elkaar uitgespeeld of in een ongewone, verrassende combinatie tot elkaar gebracht, dan eerst komt een echte woordspeling tot stand (cf. Inleiding, p. 18 v.v.).

Daar dit verrassingsmoment uitsluitend van psychischen aard is, kunnen geen zakelijke regels bepalen, wanneer deze verrassende combinatie optreedt.

Doorgaans wordt het gewenschte woordspelingseffect wel het beste bereikt in antithetische woordplaatsing en het slechtste of geheel niet in een asyndetische opsomming. Maar ook hiermede geven wij slechts een waardeerings-oordeel, geen beslissend criterium aan. Zelfs bij asyndetische woordplaatsing kan bedoeld effect bereikt worden, wanneer uit de woordencombinatie blijkt, dat de spreker de intentie had met behulp van accentueering, climax e.d. een woordspeling te verwekken.

Er zijn verschillende soorten van klankspeling mogelijk door wijziging van een sonant, een consonant of een syllabe.

1. Die wijziging kan zoo onbeduidend zijn, dat de betrokken woorden alliteratie, assonantie en eindrijm vertoonen.
2. Treedt zij meer ingrijpend in het wordeinde op, dan vertoont het woordenpaar alliteratie en assonantie.
3. Constateeren wij de afwijking in het woordbegin, dan bezitten beide woorden assonantie en eindrijm.

α. ALLITERATIE, ASSONANTIE EN EINDRIJM

1. IN MONOLOOG

De pointe werkt het krachtigst, wanneer de woorden met hun groote uiterlijke overeenkomst onmiddellijk tot elkaar in betrekking worden gebracht. Dikwijls worden in één zin twee zulke woorden tegen elkaar uitgespeeld, wanneer men in een antithetische woordplaatsing wil uitdrukken, dat het een in de plaats van het ander treedt of de voorkeur boven het ander verdient. .

Dit is het geval met *scortum* en *scutum* in Ba. 72 :

ubi mihi pro equo lectus detur, scortum pro scuto accubet?

met *arx* en *arca*, die in den accusativus een nog grootere vormelijke overeenkomst vertoonen, Ba. 943 :

*atque hic equos non in arcem, verum in arcam faciet
impetum*

met *fornus* en *forum* in Ep. 119 :

malim istiusmodi mi amicos forno occensos quam foro.

met *cubitura* en *cursura* in Ci. 379 v. :

*pol ad cubituram, mater, magi' sum exercita
fere quam ad cursuram. eo sum tardiuscula.*

pudere wordt tegen *pigere* uitgespeeld, Ps. 281 v. :

*nimio id quod pudet facilius fertur quam illud quod piget.
non dedisse instunc pudet: me quia non accepi piget.*

herhaald in Tri. 345 :

pol pudere quam pigere praestat totidem litteris.

De opmerking van Naudet : „Cette locution correspond à celle-ci du français 'en toutes lettres'. Elle ne signifie pas, comme quelques-uns l'ont pensé, que les deux mots *pigere*, *pudere*, renferment le même nombre de lettres, mais bien que l'un l'emporte sur l'autre entièrement, dans toutes ses parties, dans toutes les lettres qui le composent" ¹⁹⁾, lijkt mij niet afdoende. Ook de vergelijking met de corresponderende uitdrukking in het Fransch gaat niet op, want er staat in het Latijn uitdrukkelijk *totidem* „precies zooveel". Het gelijk aantal letters, waardoor het woordspelingseffect nog verhoogd wordt, treft Plautus. Met zwakkere pointe wordt bovengenoemd klankspel herhaald in Tri. 661 :

simul me piget parum pudere te

In Mer. 356 geeft Charinus de voorkeur aan *arare* boven *amare* :

hoccine est amare? arare mavelim quam sic amare.

¹⁹⁾ commentaar bij Tri. v. 302.

cf. Martialis IX, 21, 4: *Artemidorus amat, Calliodorus arat.*

Al staat in Poe. 1214:

pol istum malim quam malum

istum tegenover *malum*, toch wekt de groote vormovereenkomst den indruk, dat *malim* tegen *malum* wordt uitgespeeld.

Treedt de klankspeling in twee gecoördineerde zinnen op, dan wordt het gewenschte woordspelingseffect verhoogd door parallelisme in de volgorde der woorden.

Zoo beantwoordt aan *ingenium imperium* in Tri. 303 v.:

*pro ingenio ego me liberum esse ratu' sum, pro imperio
tuo
meum animum tibi servitutem servire aequom censui.*

Aan *voluera*m... *faciebatis* correspondeert *votuera*m... *fugiebatis* in As. 211 v. v.:

*quod ego iusseram, quod voluera
faciebatis, quod nolebam ac votuera, de industria
fugiebatis, neque conari id facere audebatis prius.*

Staat het eene woord in den hoofdzin, het andere in den bijzin, dan worden beiden zoo dicht mogelijk bij elkaar geplaatst, dikwijls met behulp van chiasme, om aldus het woordspelingseffect nog te verhoogen.

Op deze wijze vinden wij een woordspeling in een relatieven zin en in een hoofdzin in

As. 637: *ill' qui illas perdit salvos est, ego qui non perdo pereo.*

Ba. 408: *heia, Lyde, leniter qui saeviunt sapiunt magis.*

As. 324 (F): *fortiter malum qui patitur, idem post potitur
bonum.*

In een temporeelen bijzin en in een hoofdzin wordt gespeeld met *libet* — *licet*, Men. 368:

ubi libet, ire licet accubitus.

Over de woordspeling *libet* — *licet* zegt Wölfflin: „Ein Wortspiel dieser Art [verandering van één medeklinker] ist später stereotyp geworden, das mit *licet* und *libet*: in der archaischen Latinität konnte es noch

nicht so wirken, weil auch die Vokale verschillen waren, *licet* und *libet*." ²⁰⁾ Maar dit is te absoluut uitgedrukt. Voor Plautus' tijd geldt, wat F. Sommer zegt: „*ü* wird zu einem bald mit *i*, bald mit *u* (später auch *y*) dargestellten Mittellaut *ü* nach *l* vor Labialen: *libet*, *libet*“ ²¹⁾. Van deze vaste verbinding, die leefde in de volkstaal, maakt Plautus herhaaldelijk een dankbaar gebruik (cf. Au. 751, Cap. 464, Mo. 20, Per. 376 v., Ps. 252 v., Tri. 1032).

Het verschil van persoon in hoofd- en bijzin werkt krachtig mede, om het woordspeleffect van *auscultare* en *ausculari* (= *osculari*) te verhoogen in Cas. 132 v.:

*quid facies? :: concludere in fenestram firmiter,
unde auscultare possis quom ego illam ausculer*

Daarentegen staan deze beide woorden in Mer. 568 (*ausculat*) en 571 (*osculari*) zoo ver van elkaar af en zijn zoo onafhankelijk van elkaar gebruikt, dat iedere gedachte aan een woordspeling en zelfs aan een klankspeling afwezig blijft.

In een conditioneelen bijzin en in een hoofdzin wordt gespeeld met *cupiam* en *copia*, Au. 254:

neque edepol, Megadore, facio, neque, si cupiam, copia est

waarbij men nog moet bedenken, dat *-m* aan het einde van een woord toonloos is.

De verlangde *pointe* kan ook verkregen worden, wanneer beide woorden krachtig ontkend worden, zooals in Men. 613:

*non hercle egoquidem usquam quicquam nuto neque nicto
tibi.*

cf. As. 784, waar door de asyndetische opsomming *nutet, nictet, adnuat* louter klankeffect bereikt wordt.

Graag wordt ieder van beide woorden door *neque* ingeleid. Men. 106:

nam neque edo neque emo nisi quod est carissimum.

²⁰⁾ E. Wölfflin, Das Wortspiel im Lateinischen, p. 195. Voor een onderzoek naar de woordspeling *libet-licet* in de Latijnsche literatuur cf. P. Keseling, Erlaubt ist, was gefällt, Hum. Gymn. 40, p. 43; C. Blümlein, Das Wortspiel *libet-licet*, Hum. Gymn. 40, p. 220; P. Keseling, Nochmals das Wortspiel *libet-licet*, Hum. Gymn. 42, p. 40 (speciaal voor Plautus); voor Cicero cf. H. Holst, Die Wortspiele, (*254).

²¹⁾ F. Sommer, Handbuch der lateinischen Laut- und Formenlehre² en ³, p. 69.

De dubbele negatie *neque* vinden wij nog in Mi. 1092:

neque te remoror neque tango neque te — taceo.

De zin wordt plotseling afgebroken en παρὰ προσδοκίαν volgt *taceo*, dat nu schijnbaar tegenover het klankverwante *tango* komt te staan. Aanmerkelijk zwakker werkt de woordspeling, wanneer de woorden door een copulativum verbonden zijn. Hier naderen wij de grens van klankspeling en woordspeling. Toch wordt nog eenig verrassend effect bereikt, wanneer het tweede woord een climax van het eerste is. Eenige voorbeelden hiervan volgen, allereerst Mi. 1407 (G. S.):

ubi lubet: dispennite hominem divorsum et distennite.

Wölfflin noemt Accius trag. 308: *cum animatus iero, satis armatus sum* niet bijzonder geslaagd, „weil das längere Wort vorausgeht“²²). Aan zijn eisch voldoet, hoewel niet door hem geciteerd, Ba. 941 v.:

tum quae hic sunt scriptae litterae, hoc in equo insunt milites armati atque animati probe.

Toch heeft Accius meer effect bereikt dan Plautus. De eerste speelt door parallelisme in de woordschikking de woorden duidelijk tegen elkaar uit, de tweede verwekt door een climax slechts een lichte woordspeling. Met *armati — animati* bij Plautus kunnen wij nog vergelijken *animorum — armorum* bij Cicero, pro M. Marcello 24²³). Door parallelisme in de woordschikking wordt weer een aardig effect bereikt, terwijl het copulativum nog een climax inleidt, in Mi. 1013 (P A):

socium tuorum conciliorum et participem consiliarium.

en nog meer, wanneer de lezing van Bothe gevolgd wordt (zoo Lindsay):

socium tuorum conciliorum et participem consiliorum.

Een zeer voor de hand liggende woordspeling is *amans — amens* (cf. Horatius, Sat. II, 3, 249 v.), maar bij Mer. 82:

amens amansque vi animum offirmo meum

²²) E. Wölfflin, Das Wortspiel im Lateinischen, p. 202.

²³) H. Holst, Die Wortspiele, (*268).

spreekt Wölfflin van „eine alliterirende Verbindung“²⁴). Toch bevatten deze woorden m.i. een zekere pointe, die bij een omkeering *amans amensque* nog verrassender zou zijn.

Ook aan Cap. 661 kan men een lichte woordspeling niet ontzeggen:

sator sartorque scelerum

Uitsluitend met klankspelingen hebben wij te doen, wanneer twee nomina of verba in een asyndetische opsomming naast elkaar staan en het eene woord geen climax van het ander is, maar beiden tezamen dienen, om, met behulp van opvallende assonantie, een gedachte in zoo krachtig mogelijken vorm uit te drukken. Voorbeelden hiervan kunnen zijn

Ba. 944: *exitium, excidium, exlecebra fiet hic equos hodie*
auro senis.

Cu. 611 v.: *quin tu is in malam crucem*
cum bolis, cum bullis?

Per. 266 v.: *nam id demum lepidumst, triparcos homines, vetulos,*
avidos, ardos
bene admordere, qui salinum servo opsignant cum sale.

Per. 421: *perenniserve, lurcho, edax, furax, fugax*

Ps. 989: *purus putus est ipsus.*

Ps. 1200: *purus putus hic sucophantast.*

Maar zelfs in deze voorbeelden blijft nog altijd de mogelijkheid van een woordspeling bestaan. Slechts het gesproken woord van den Plautus-speler zou hier weer beslissend zijn. Wanneer Dordalus in Per. 421 uitvaart: *lurcho, edax, furax, fugax*, blijft het denkbaar, dat hij na *furax* even pauseert, om dan met nadrukkelijke weergave van de letter *g* het woord *fugax* te laten volgen, bij wijze van zelfcorrectie. De spreker speelt dan de woorden tegen elkaar uit en naast klankspeling treedt dus ook woordspeling op.

Minder groot is, om bovenvermelde reden, de mogelijkheid tot woordspeling bij klankverwante woorden, die als attributief adjectivum en substantivum naast elkaar staan, hoe groot de uiterlijke overeenkomst tusschen de woorden onderling ook moge zijn. Als voorbeelden geven wij

Tri. 380: *multa ego possum docta dicta et quamvis facunde*
loqui

²⁴) E. Wölfflin, Das Wortspiel im Lateinischen, p. 195.

cf. As. 525 en Ps. 527.

Cap. 396: *quae memini, mora mera est monerier.*

Men. 779: *loquere, uter meruistis culpam, paucis, non longos*
logos

Ep. 13: *di immortales te infelicient, ut tu es gradibus*
grandibus!

cf. Au. 49: *grandibo gradum.*

Cu. 153: *hoc vide ut dormiunt pessuli pessumi*

Dikwijls blijkt, dat Plautus terwille van het klankeffect woorden, die een uiteenlopende functie in den zin vervullen en op een enkelen klinker of medeklinker na gelijkkluidend zijn, zoo dicht mogelijk bij elkaar plaatst, zooals As. 301 duidelijk demonstreert:

nudus vinctus centum pondo es, quando pendes per pedes.

Daarbij moet men bedenken, dat de *-n-* bijna toonloos is, terwijl de voorafgaande klinker genasaleerd wordt (cf. boven: Men. 779, Ep. 13, Au. 49). Met As. 301 kunnen nog vergeleken worden

Cap. 903: *quanta pernis pestis veniet*

Mi. 325: *tum mihi sunt manus inquinatae. :: quidum? :: quia*
ludo luto.

2. IN DIALOOG

Zeer dicht tot de paronomasia van hetzelfde woord nadert de woordspeling met twee woorden, die slechts in kwantiteit verschillen.

Zoo bedreigt Alcumena in Am 721 v.v. Sosia om zijn brutale woorden met *mālum* „een pak slaag”; Sosia wil haar ook een *mālum* geven nl. „een appel”:

*verum tu malum magnum habebis si hic suum officium facit:
 ob istuc omen, ominator, capies quod te condecet. ::
 enim vero praegnati oportet et malum et malum dari
 ut quod obrodat sit, animo si male esse occeperit.*

Ook nog het adverbium *male* neemt aan de woordspeling deel.

In verband met de twee beteekenissen, die *comprimere* kan hebben (cf. p. 106), wordt *eira* (= *ira*) verstaan als *era* in Tru. 262 v. (G. S.):

comprime sis eiram. :: eram quidem hercle tu, quae
solita's, comprime,
inpudens, quae per ridiculum rustico suades stuprum.

Lindsay leest *eam* voor *eram*; in dat geval is *eiram* een schijn-ambiguüm met ondertoon *eram*.

Bijna gelijkluidend zijn *inscendere* en *incedere*, As. 705:

*inscende actutum. :: ego fecero. hem quid istuc est? ut tu
incedis?*

lembus „boot“ kan in de uitspraak gemakkelijk verward worden met *limbus* „gordel“. Op grond hiervan constateert Naudet²⁵) een woordspeling in Ba. 278 v.v.:

*forte ut adsedi in stega,
dum circumspecto, atque ego lembum conspicio
longum, strigorem maleficum exornarier. ::
perii hercle, lembus ille mihi laedit latus.*

Aldus kan de beeldspraak zoo reëel mogelijk verklaard worden. Eveneens op een onbeduidend vormenverschil berust het woordspel *mittis* — *mitis* in Mi. 1424:

*verberon etiam, an iam mittis? :: mitis sum equidem
fustibus.*

In Ru. 1305 v. wordt op de groote beteekenisverandering, die het gevolg kan zijn van het ontbreken van een enkele letter (cf. Tru. 264), attent gemaakt:

*immo edepol una littera plus sum quam medicus. :: tum tu
mendicus es? :: tetigisti acu.*

Het woordspel *licet* — *lubet* (cf. p. 137 v.) komt ook in dialoog voor, Ps. 252 v.:

*non licet conloqui te? ::
at mi non lubet.*

Om nog grootere klankovereenkomst met *magnificus* te verkrijgen en zodoende de woordspeling nog beter te doen slagen, gebruikt Plautus *malificus* in plaats van *maleficus*, Ps. 193 v. (G.S.):

*audin? furcifer [quae loquitur?]
satin magnificus tibi videtur? :: pol iste atque etiam
malificus.*

²⁵) commentaar bij v. 246.

β. ALLITERATIE EN ASSONANTIE

De woorden, die woordspeling verwekken en hieronder ressorteeren, vertoonen sterke overeenkomst in woordbegin en woordmidden, terwijl het wordeinde afwijkt.

1. IN MONOLOOG

In Cas. 849 v.v. wordt gespeeld met *belle* en *bellum*:

pectus mi icit non cubito, verum ariete. ::
quid tu ergo hanc, quaeso, tractas tam dura manu?
at mihi, qui belle hanc tracto, non bellum facit.

In Ru. 102 zegt Daemones van zijn *villa*:

nam nunc perlucet ea quam cribrum crebrius.

crebrius klinkt als een comparativus van *cribrum*.

In Au. 561 v. v. noemt Euclio een lam *curio* en verklaart waarom:

quo quidem agno sat scio
magi' curiosam nusquam esse ullam beluam. ::
volo ego ex te scire qui sit agnus curio. ::
quia ossa ac pellis totust, ita cura macet.

v. Wageningen, die in v. 562 de lezing *curiosam* volgt, denkt aan klankspeling op *cariosa* „beschimmeld” of *coriosa* „van leer, taai”²⁶⁾. Ik geef de voorkeur aan de lezing *curionem*, gevolgd door G. S., waardoor de vraag van Megadorus in v. 563 verantwoord is. De woordspeling *curio* — *cura* is een gezochte aardigheid, waarbij Plautus alleen afgegaan is op uiterlijke klankovereenkomst tusschen beide woorden. Een verklaring, die dieper zoekt, leidt tot onwaarschijnlijkheden. Zoo ziet Prescott in *curiosam* en *curio* een vertaling van het Gr. *κουριῶσαν* en *κουριῶν* „een lam, dat moet geschoren worden”²⁷⁾. Hoe vernuftig deze verklaring ook moge zijn, onwaarschijnlijk blijft, dat Plautus, die geen woordspeling voor eigen genoegen alleen maakt, hier een Grieksch-Latijnsch woordenspel zou gegeven hebben, dat hij zelf alleen kon begrijpen en voor de toehoorders volkomen duister was.

²⁶⁾ J. v. Wageningen-F. Muller, Latijnsch woordenboek⁴, s.v. *curio*.

²⁷⁾ Classical philology 2, p. 335.

Een drievoudige woordspeling bevat Tri. 669 :

atque is mores hominum moros et morosos ecfcit

mores speelt met *morus* (Gr. μωρός) „dwaas” en *morosus*, dat weer van *mos*, *moris* is afgeleid.

Maar *mos* en *morus* verwekken slechts klankspeling in Men. 571 :

ut hoc utimur maxume more moro

waar *morus* als attributief adjectivum bij het substantivum *mos* staat (cf. p. 140 v.).

diu vita klinkt als een volksetymologie van *divitiae* in Mi. 723 :

huic homini dignum est divitias esse et diu vitam dari

Tusschen de betrokken woorden kan ook nog verschil in kwantiteit bestaan, Mer. 643 :

edepol ne ille oblongis malis mihi dedit magnum malum.

Met *mālum* speelt hier *māla* „kaak”.

Hiermede komt eenigszins overeen Am. 315 :

facimus nequiter, ferire malam male discit manus

Nog enkele zwakkere woordspelingen resten ons.

In As. 142 kan *pane* tegen *pannis* uitgespeeld zijn :

sordido vitam oblectabas pane in pannis inopia

evenals *porto* tegen *portu* in Cap. 869 :

tantum ego nunc porto a portu tibi boni

In Ba. 188 is door omkeering van twee opeenvolgende syllaben misschien een woordenspel bedoeld :

salutem tibi ab sodali solidam nuntio

γ. ASSONANTIE EN EINDRIJM

1. IN MONOLOOG

De woorden vertoonen veel overeenkomst in het midden en aan het einde, maar de alliteratie ontbreekt.

Het krachtigst werkt weer de woordspeling, wanneer in één zin de woorden zoo contrasteerend mogelijk tegenover elkaar worden geplaatst.

Ps. 790 v.: *forum coquinum qui vocant stulte vocant,*
nam non coquinum est, verum furinum forum.

Ps. 642: *reddere hoc, non perdere eru' me misit.*

Ru. 68: *tetuli et ei auxilium et lenoni exitium simul*

Mi. 304: *quam mox horsum ad stabulum iuvenix recipiat*
se <e> pabulo.

Mi. 639-40: *et ego amoris aliquantum habeo umorisque*
etiam in corpore

Zwakker is de woordspeling in Tri. 541, waar *glabrae* „glad” een climax is van *scabrae* „schurftig”:

oves scabrae sunt, tam glabrae, em, quam haecst manus.

Bij twee gecoördineerde zinnen valt weer het parallelisme in de woordplaatsing op, fab. cert. 106:

ambo magna laude, lauti, postremo ambo sumu' non nauci.

cf. Ps. 695:

scis amorem, scis laborem, scis egestatem meam.

Plautus speelt graag *mel* en *fel* tegen elkaar uit, juist omdat de woorden bij overeenkomst van vorm bijna elkaars tegengestelde in betekenis zijn, Tru. 178 v.:

in melle sunt linguae sitae vestrae atque orationes,
facta atque corda in felle sunt sita atque acerbo aceto

Hier wordt het parallelisme in de woordschikking onderbroken door het chiasme, dat echter de woordspeling nog meer accentueert. Het woordenspel *mel* — *fel* wordt herhaald in

Poe. 394: *oculus huius, lippitudo mea, mel huius, fel meum*

Cas. 223: *fel quod amarumst, id mel faciet*

Ci. 69: *namque ecaster Amor et melle et felle est*
fecundissimus.

Met *morata* in den bijzin speelt *dotata* in den hoofdzin, Au. 239:

dum modo morata recte veniat, dotata est satis.

en op soortgelijke wijze speelt *feres* met *speres* in Mi. 1423:

*de tunica et chlamyde et machaera ne quid speres, non
feres.*

Tegen *pudere* wordt *lubere* uitgespeeld in Mer. 60:

quod nisi puderet, ne luberet vivere.

en zwakker tegen *nubere* in Au. 491:

quo lubeant nubant, dum dos ne fiat comes.

Een drievoudig woordenspel, ingeleid door de negatie *neque*, bevat As. 174:

*nam neque fictum usquamst neque pictum neque
scriptum in poematis*

Het effect wordt hier vooral bereikt, doordat met een kleine wijziging in het woordbeeld drie kunstuitingen naast elkaar opgesomd worden (beeldhouwkunst, schilderkunst en letterkunde). Vergelijken wij met dit voorbeeld de asyndetische opsomming in Poe. 221: *pingi, fingi*, dan merken wij op, dat zich hier eerder een zuivere klankspeling zonder eenige woordspeling opdringt.

De welbekende uitdrukking *nomen est omen*, berustend op een woordenspel, vinden wij in eenigszins anderen vorm ook bij Plautus, Per. 625:

nomen atque omen quantivis iam est preti.

In de reeks kleedingstukken, die in Ep. vanaf v. 230 worden opgesomd, staan in v. 233 nog een viertal vermeld, waarbij Plautus, wanneer het vers tenminste niet van een interpolator afkomstig is, de eerste twee in een woordspel weergeeft:

*cumatile aut plumatile, carinum aut cerinum — gerrae
maxumae!*

en mogelijk ook de twee volgende, wanneer wij de lezing *carinum* *aut cerinum* aanvaarden; het *cerinum* of *gerrinum* (A P) kan dan ten slotte nog *gerrae* spelen.

Al staan in Men. 170 *furtum* en *scortum* asyndetisch naast elkaar:

*quid igitur? quid olet? responde. :: furtum, scortum,
prandium.*

toch kan de acteur deze woorden met hun klankovereenkomst niet alleen naast elkaar gesproken hebben, maar in zijn voordracht ook tegen elkaar hebben uitgespeeld.

Eveneens blijft dit mogelijk voor Mer. 25:

insomnia, aerumna, error, [et] terror et fuga

2. IN DIALOOG

Eenige woordspelingen berusten op een verkeerd verstaan van den voorafgaanden spreker: B herhaalt de woorden van A, zooals hij deze meent verstaan te hebben.

Aldus wordt *disperire* verstaan als *bis perire* in Mo. 375:

*valet illequidem atque <ego> disperii. :: bis periisti?
qui potest?*

en *obsecro* als *mox seco* in Mi. 1406:

oiei! sati' sum verberatus. opsecro. :: quam mox seco?

Aan *vendere* wordt de voorkeur gegeven boven *perdere* in Per. 660:

*adolescens, vin vendere istanc? :: magi' lubet quam
perdere.*

Tegenover *iubere* wordt *lubere* geplaatst in Au. 153:

heia, hoc face quod te iubet soror. :: si lubeat, faciam.

Met *reperies* speelt *perieres*: beide woorden bevatten in verschillende volgorde dezelfde letters, Poe. 1241 (G.S.):

*numquam mecastor reperies tu istuc probrum penes nos. ::
da pignus, ni nunc perieres, in savium, uter utri det.*

5. KLANKSPELING MET AFWIJKENDE BEGINSYLLABE

Deze categorie vertoont formeel eenige gelijkenis met woordspelingen van *composita* met gemeenschappelijk *simplex*. Aan het herhaalde *simplex* beantwoorden hier twee *simplicia* of woorddeelen, die volkomen aan elkaar gelijk zijn (maar natuurlijk niet etymologisch verwant) of een opvallende klankspeling vertoonen.

1. IN MONOLOOG

Twee klankverwante simplicia met verschillende praepositie vinden wij in

St. 70: *exorando, haud advorsando sumendam operam*
censeo

Ps. 43: *salutem impertit et salutem ex te expetit*

Mer. 616: *iam addicta atque abducta erat, quom ad portum*
venio.

Ook worden twee gelijkkluidende uitgangen tegen elkaar uitgespeeld, die echter, als bij een valsche abstractie, van ongelijksoortige waarde zijn, Tru. 216:

magique adeo ei consiliarius hic amicus quam
auxiliarius.

cf. Cicero, pro L. Flacco 3: *consilia, auxilia*²⁸).

Het deminutief adjectivum *mendiculus*, in tegenstelling tot *regillus* gebruikt, verwekt woordspeling met het substantivum *inducula* door de gelijkkluidendheid van het tweede element, waardoor *in-* en *men-* tegenover elkaar komen te staan als twee verschillende praeposities bij een gemeenschappelijk simplex, Ep. 223:

quid erat induta? an regillam induculam an
mendiculam?

In Cu. 139 wordt mogelijk *vinea* tegen *aurea* uitgespeeld, alsof het eveneens een adjectivum was op *-eus* ter aanduiding van de stof:

tibine ego, si fidem servas mecum, vineam pro aurea
statua statuam

2. IN DIALOOG

Nog een enkel voorbeeld van dit genre vinden wij in dialoog.

Stasimus verandert *spopondi* van *Lesbonicus* in *dependi*, Tri. 427:

nemp' quas spopondi. :: immo 'quas dependi' inquito

ε. KLANKSPELING DOOR UITBREIDING IN HET WOORDBEGIN

Wezen wij op de formeele overeenkomst tusschen klankspeling met afwijkende beginsyllabe en paronomasia van composita met gemeen-

²⁸) cf. H. Holst, Die Wortspiele, (*292).

schappelijk simplex, de nu volgende groep herinnert sterk aan de woordspeling tusschen simplex en compositum. Het gemeenschappelijk bestanddeel vertoont gelijkheid (zonder etymologische verwantschap) of groote overeenkomst in vorm (alliteratie, assonantie en meerdere malen ook eindrijm), maar bij een van beide woorden gaat één of meer syllaben aan dit gemeenschappelijk bestanddeel vooraf.

1. IN MONOLOOG

Het effect van een woordspeling door simplex en compositum hebben *lectus* en *inlectus* in Ba. 55:

*magis inlectum tuum quam lectum metuo. mala tu es
bestia.*

in anderen vorm en daardoor minder geslaagd herhaald in As. 221:

escast meretrix, lectus inlex est, amatores aves

Als simplex en compositum werken eveneens *auribus* en *perhaurienda* in Mi. 33 v. (C):

*venter creat omnis hasce aerumnas: auribus
perhaurienda sunt, ne dentes dentiant*

Volgen wij met Lindsay in Mo. 186 v. de lezing *eductam* van Camerarius:

*equidem pol miror tam catam, tam doctam te et bene
eductam
nunc stultam stulte facere.*

dan vormen *doctam* en *eductam* een woordspeling van het omschreven type, evenals Terentius, Andr. 274: *doctum atque eductum*.

Als met zijn simplex speelt *fictus* met het compositum *infectus* in St. 745:

*bene cum lauta est, terta, ornata, ficta est, infecta est
tamen*

Tegenover *probrum* staat *inprobus*, Ba. 621 v.:

*omnibus probris, quae inprobis viris
digna sunt, dignior nullus est homo*

Als een compositum van *dicere* klinkt *inducere*, Cap. 149:

numquam istuc dixis neque animum induxis tuom

Omgekeerd wordt *condicere* tegen *ducere* uitgespeeld in Men. 124:

*hodie ducam scortum ad cenam atque alio condicam
foras.*

cf. *addicta* — *abducta* in Mer. 616 (p. 148).

Terwille van de woordspeling lees ik in Tri. 643:

ut virtute eorum anteperta per flagitium perderes.

met Lindsay liever *anteperta* dan met G.S. *anteparta*, daar het eerste veel scherper tegenover *perderes* komt te staan.

In Mer. 161 speelt *a portu* met *adporto*:

tibi equidem a portu adporto hoc

evenals in St. 295:

tantum a portu adporto bonum

cf. Cap. 869 (p. 144).

Geven wij boven de lezing van G.S. en Lindsay in Cas. 775 v.:

*illae autem senem
cupiunt extrudere incenatum ex aedibus*

aan de *variae lectiones incenam* (P) of *incenem* (B) de voorkeur, dan ontstaat, vooral in het laatste geval, een aardig woordenspel met *senem*. In v. 773 wordt een klankspeling bereikt met dezelfde woorden: *ne cenet senex*.

Naast *sumen* staat het klankverwante compositum *apsumedo* in Cap. 904:

quanta sumini apsumedo, quanta callo calamitas

wanneer de parasiet alle heerlijkheden van een goed verzorgden maaltijd opsomt.

Met *amans* speelt *unanimans*, Tru. 434 v. v.:

*pro di immortales! non amantis mulieris,
sed sociai unanimantis, fidentis fuit
officium facere quod modo haec fecit mihi*

In de voorafgaande voorbeelden was het langere woord een *compositum*; nu volgen enkele woordspelingen, waarbij ook het langere woord een *simplex* is en de voorafgaande syllabe een organisch bestanddeel van het geheele woord uitmaakt.

Zoo wordt *mora* tegen *amor* uitgespeeld in Poe. 509:

scibam aetati tardiores, metui meo amori moram.

Twijfelachtig is de woordspeling in Ps. 64:

amores, mores, consuetudines

wegens de asyndetische opsomming: de verlangde *pointe* geeft Cornelius Nepos, Cimon 1. 2: *non magis amore quam more ductus* ²⁹⁾. Ook verbindt Plautus graag *spes* en *opes*; men vergelijkte

Cap. 517: *nunc spes opes auxiliaque a me segregant sper-*
nuntque se.

Cap. 445: *tibi commendo spes opesque meas.*

Ru. 1145: *huc opesque spesque vostrum cognoscendum*
condidi.

Hoe meer de aandacht valt op de opsomming, hoe meer het woordspelingsmoment op den achtergrond treedt. Daarom komt het laatste voorbeeld nog het meeste voor woordspeling in aanmerking; cf. Cicero, pro Ligario 30: *tu idem fer opem, qui spem dedisti.* ³⁰⁾ In Mo. 196 mogen wij een woordspeling veronderstellen tusschen *satietate* en *sati-aetate*, want de uitspraak van beide woorden was gelijk ³¹⁾:

moneo ego te: te ille deseret aetate et satietate

Lezen wij met Leo in Poe. 136 v.:

nam tuae blanditiae mihi sunt, quod dici solet,
gerrae germanae, σαλ δὲ κολλῦραι λῦραι.

dan geeft Plautus ons ook een Grieksche woordspeling van het hier behandelde type: *λύραι* zijn „lofzangen” en *κολλῦραι* „langwerpige brooden”.

²⁹⁾ cf. E. Wölfflin, Der Reim im Lateinischen, Archiv 1, p. 381.

³⁰⁾ cf. H. Holst, Die Wortspele, (*298).

³¹⁾ cf. Jos. Schrijnen, Handleiding, p. 201.

2. IN DIALOOG

Tegenover het simplex *negare* wordt het compositum *adlegare* geplaatst in Cas. 602 v.v.:

quin eapse ultro mihi
negavit eiūs operam se morarier.::
quin eapse me adlegavit qui istam arcesserem.

Het woordspel wordt geaccentueerd door herhaling van de inleidende woorden *quin eapse*.

Nadat Trachalio vanaf Ru. 1212 op iedere vraag en bewering van Daemones onvermoeid uitsluitend met *licet* gereageerd heeft, roept de laatste in v. 1225 v. getergd uit:

Hercules istum infelicit cum sua licentia!
ita meas replevit auris quidquid memorabam, 'licet'.

zoodat *infe-licet* als een compositum van *licet* klinkt.

propudium klinkt als een compositum van *odium* in Cu. 190:

iam huic voluptati hoc adiunctumst odium. :: quid ais,
propudium?

Op *cenaturus* wordt geantwoord met *saturus* in Mer. 750:

non estis cenaturi?:: iam saturi sumus.

ζ. KLANKSPELING DOOR UITBREIDING IN HET WOORDEINDE

Deze groep woordspelingen vertoont een gemeenschappelijk bestanddeel met volkomen of gedeeltelijke vormgelijkheid (alliteratie, assonantie en meermalen ook eindrijm), maar een van beide woorden laat op dit gemeenschappelijk bestanddeel nog één of meer syllaben volgen.

1. IN MONOLOOG

In één zin worden beide woorden in antithetische woordplaatsing tegen elkaar uitgespeeld, zooals *minae* (Gr. $\mu\upsilon\alpha$) tegen *minaciae* in Tru. 948:

meliust te minis certare mecum quam minaciis

Bij twee gecoördineerde zinnen worden de woorden terwille van het effect dikwijls door chiasme zoo dicht mogelijk bij elkaar geplaatst.

Hiervan is Ci. 551 een duidelijk voorbeeld :

iam horret corpus, cor salit.

en eveneens Men. 978 :

nam magi' multo patior faciliu' verba: verbera ego odi

Hetzelfde woordenspel vinden wij ook bij Terentius, Heaut. 356: *tibi erunt parata verba, huic homini verbera*. Daarentegen wordt in Tru. 112: *verberat verbis* enkel een klankspeling bereikt. Zeer gezocht is de woordspeling in Cap. 860 :

non enim es in senticeto, eo non sentis.

door Naudet terecht „un bien misérable calembour” genoemd³²). In Mi. 7 v. zegt Pyrgopolinices, dat hij zijn zwaard wil bemoedigen en opbeuren :

quia se iam pridem feriatam gestitem,

quae misera gestit faterem facere ex hostibus.

Duidelijk wordt hier gespeeld met de verba *gestitare* en *gestire*. Met een woordspeling op *geminus* — *gemere* geeft Messenio aan Menaechmus te kennen, dat het zoeken van zijn tweelingbroer hem veel zorgen zal brengen, Men. 256 v. :

ne tu hercle, opinor, nisi domum revorteris,

ubi nihil habebis, geminum dum quaeris, gemes.

Dikwijls ook staan de woorden onmiddellijk naast elkaar ; de pointe komt dan heel bijzonder tot haar recht door de verschillende casus. Menaechmus heeft de *palla* van zijn vrouw gestolen. Haar onder-vraging brengt hem geheel van streek, zoodat Peniculus hem vraagt (Men. 609) : *quid paves?* Het antwoord van Menaechmus bevredigt hem niet, want voor Peniculus is de *palla* schuld zijn van *pallor*, v. 610 :

nil equidem paveo. :: nisi unum: palla pallorem incutit.

Geheel van hetzelfde genre is het woordenspel in Mo. 716 :

quo dolo a me dolorem procul pellerem.

terugkeerend, verdeeld over hoofd- en bijzin, in Tru. 454 v. v. :

quanta est cura in animo, quantum corde capio

dolorem — dolus ne occidat morte pueri

³²) commentaar bij v. 793.

amor wordt uitgespeeld tegen *amarus*, Tri. 259 v.:

*quamquam illud est dulce, esse et bibere,
amor amara dat tamen*

in gewijzigden vorm herhaald in Ci. 68:

*amat haec mulier. :: eho an amare occipere amarum est,
opsecro?*

In Ru. 887 v. verwekt *columbar* met het voorafgaande *columbus* een etymologische (p. 120), met het volgende *collus* een niet-etymologische woordspeling:

*illic in columbum, credo, leno vortitur,
nam in columbari collus hau multo post erit*

Eenigzins lijkt hierop, wat structuur en gedachte betreft, fab. cert. 19 v.:

*quoius ego
latus in latebras reddam meis dentibus et manibus.*

waar *latus* met *latebrae* speelt.

Met geringer effect vinden wij nog klankverwante woorden van het besproken type in verschillende casus naast elkaar:

Mi. 883: *postquam adbibere aures meae tuam oram
orationis.*

Tru. 773 v.: *pertimui: postquam una cura cor meum movit modo,
timeo ne male facta antiqua mea sint inventa omnia.*

Worden verbum en substantivum tegen elkaar uitgespeeld, dan ligt de pointe hoofdzakelijk in de valsche suggestie van etymologische verwantschap.

Zoo lijkt *domitus* afgeleid van *domi* in Men. 105:

domi domitus sum usque cum careis meis.

en daarom is de vertaling van B.N.C.: „daheim bin ich eingeheimst“ slechts gedeeltelijk geslaagd, omdat hier de etymologische verwantschap ook werkelijk aanwezig is.

In denzelfden geest speelt het supinum *pessum* met den superlativus *pessumus*, Mer. 847:

eorum inventu res simitu pessumas pessum dedi

herhaald in Ru. 617 :

*ferte opem inopiae atque exemplum pessimum pessum
date.*

en tenslotte nog in Mo. 1170 v. :

*aliud quidvis impetrari a me facilius perferam
quam ut non ega istum pro suis factis pessumis pessum
premam.*

Groote overeenkomst met Men. 105 vertoont Am. 318 :

exossatum os esse oportet quem probe percusseris.

en nog duidelijker Am. 342 :

quid id exquiris tu qui pugnis os exossas hominibus?

Men zou hier kunnen spreken van een valsche figura etymologica, omdat de vorm ervan aanwezig is, maar het etymologische element ontbreekt, daar *os*, *oris* immers niet verwant is aan *os*, *ossis*.

Eveneens herinnert sterk aan een figura etymologica Mi. 938 v. :

*<si> hodie hunc dolum dolamus,
quid tibi ego mittam muneris!*

Van *forum* lijkt *furinus* afgeleid, zooals b.v. *marinus* van *mare*, Ps. 791 :

nam non coquinum est, verum furinum est forum.

Deze schijnbare etymologie maakt de combinatie van deze twee woorden tot een woordspeling, ofschoon attriboot naast substantivum doorgaans slechts een klankspeling bereiken (cf. p. 140).

In Tri. 669 maakt *morosus*, afgeleid van *mos*, naast *morus* den indruk van dit Grieksche leenwoord (*μῶρος*) te zijn afgeleid :

atque is mores hominum moros et morosos ecfcit

2. IN DIALOOG

In Cas. 690 wordt op *mora* gereageerd met *maeror* in chiastische woordplaatsing :

moram offers mihi. :: at tu mihi offers maerorem.

In Au. 325 v. wordt Anthrax door Congrio een *trium litterarum homo*

genoemd, omdat hij een *f-u-r* is:

tun, trium litterarum homo,
me vituperas? fur. :: etiam fur, trifurcifer.

Anthrax antwoordt hierop met *tri-fur-cifer*: Congrio is driemaal *fur*, maar hij vult onmiddellijk aan *-cifer*, waardoor een krachtig scheldwoord aan het adres van een slaaf ontstaat.

AANHANGSEL:

PUNISCH-LATIJSCH WOODSPELINGEN

Als regel wordt het materiaal voor woordspelingen ontleend aan de taal, waarin de woordspeling tot stand komt. Toch kan ook een woord uit een vreemde taal daartoe aanleiding geven. De drang, om vreemde klanken te verstaan, doet den niet begripenden hoorder zoeken naar een woord uit eigen taal, dat zooveel mogelijk klankverwant is aan het onbekende woord en bovendien een aannemelijke beteekenis biedt, die in overeenstemming met de situatie is. Zóó ontstaan de volks-etymologieën, zóó geeft Plautus op humoristische wijze aan Grieksche namen een Latijnsche verklaring (cf. p. 179) en zóó ook wordt in Poe. 995 v. v. in het Latijn met Punische woorden gespeeld. Aanleiding daartoe is het optreden van den Punier Hanno, die zijn verloren kinderen zoekt.

De slaaf Milphio, die geen woord Punisch verstaat, wil heel gewichtig voor Agorastocles als tolk optreden en tracht door ongeveer gelijk-luidende Latijnsche woorden het Punisch verstaanbaar te maken³³). Zoo ontstaan voortdurend niet-etymologische woordspelingen in dialoog, die berusten op klankspeling (wijziging van een enkelen klinker of medeklinker).

donni „mijn heer” verklaart Milphio als *doni*, v. 998:

avo. :: salutat. :: donni. :: doni volt tibi
dare hic nescioquid.

Even verder zegt Hanno: *meharbocca*, door Wilinski als volgt ver-

³³) Voor de behandeling van het Punisch in Poenulus cf. o.a. M. Wilinski, Das Punische im Poenulus (L. Gurlitt, Die Komödien des Plautus III, p. 553 v.v.), wiens vertaling ik hier weergeef; verder R. Gottheil, Vocabula Punica (G. Lodge, Lexicon Plautinum I, p. 915 v.v.).

taald: „Wer dankt (mir) durch dich?“ en Milphio verklaart onmiddellijk, v. 1003:

miseram esse praedicat buccam sibi.

In *muphursa* (v. 1010) „Was ist der Sinn (deiner Rede)“ hoort hij *mures* klinken en fantaseert nu verder, v. 1011 v.:

*non audis? mures Africanos praedicat
in pompam ludis dare se velle aedilibus.*

Vertoornd roept Hanno uit *lechlachananilimniichot*, ongeveer de waarde hebbend van de Latijnsche verwensching *i in malam crucem*, maar Milphio weet het weer op zijn manier te verstaan, v. 1013 v.:

*lechlachananilimniichot. :: quid nunc ait? ::
ligulas, canalis ait se advexisse et nuces*

Hanno vervolgt v. 1017 *palumergadetha* „Wonderbar verstümmelst du die Rede“ en de tolk vertaalt weer onmiddellijk met passende aanvullingen:

*palumergadetha. :: Milphio, quid nunc ait?
palas vendundas sibi ait et mergas datas*

In 1023 verklaart Hanno *muphonnimsycorathim* „Verdrehte sind es, auf die ich gestossen bin“ en weer heeft Milphio een vertaling klaar, v. 1025:

*sub cratim ut iubeas se supponi atque eo
lapides imponi multos, ut sese neces.*

Maar dan verliest de Punier zijn geduld en gaat in v. 1029 tot het Latijn over, om tegen den slaaf wegens zijn onbeschaamd spotten in duidelijk verstaanbare taal uit te varen.

Ook dit soort woordspelingen leidt nu nog een krachtig bestaan en komt vooral bij minder ontwikkelden voor, die volkomen vreemd staan tegenover een andere taal dan hun moedertaal. Deze is voor hen uitsluitend maatstaf en uitgangspunt voor het verstaan van een andere taal, want ieder onbegrepen woord wekt onmiddellijk associaties op van klankverwante woorden in eigen taal en van hieruit tracht men dan het onverstaanbare verstaanbaar te maken. Plautus heeft natuurlijk in deze passage den vollen nadruk willen leggen op het komische karakter van dergelijke would-be-vertalingen.

III. NAAMSPELING

III. NAAMSPELING

Dankbaar materiaal voor woordspeling zijn de *nomina propria*. Eigenamen, die als zoodanig een individueele waarde hebben en uitsluitend bestemd zijn, om den benoemde (persoon, land, volk etc.) van zijn soortgenooten te onderscheiden, wekken, los van deze functie, gemakkelijk reminiscenties op aan hun oorsprong of aan klankverwante woorden. Dit zal heel bijzonder het geval zijn, wanneer de oorspronkelijke beteekenis of het klankverwante woord in een komische verhouding tot den bezitter van dien eigennaam komt te staan of een verrassende verklaring geeft van zijn karakter (*nomen est omen*!) of bepaalde gewoonten, eigenaardigheden, gesteldheid etc. van den benoemde treffend illustreert.

In het dagelijksch leven komt dit soort woordspelingen wel het meeste voor. De verklaring hiervan ligt grootendeels opgesloten in de woorden van Solmsen: „Jeder Eigennamen hat eigentlich appellativische Bedeutung und ist erst aus einem Gattungsnamen entstanden”¹⁾. Omdat het appellativum in den eigennaam doorgaans zonder eenige wijziging is bewaard gebleven, dringt de appellatieve beteekenis zich aan den hoorder op, vooral wanneer hij den naam voor het eerst hoort vernoemen. Want dan zijn naam en benoemde voor hem nog niet zoo nauw met elkaar verbonden, dat de associatie van nomen proprium met benoemde die van nomen proprium met de appellatieve beteekenis verdringt.

Zoo vereischt dus een woordspeling van een nomen proprium met zijn volkomen gelijkkluidend appellativum (redende Namen — tell-tale names) niet de minste scherpzinnigheid en is zij wel het meest frekwent, omdat zij zoo voor de hand ligt. Een meer persoonlijk en intellectueel karakter draagt deze naamspeling echter, wanneer men haar als verklaring en illustratie van karakter, bepaalde gedragingen of handelwijze van den benoemde laat dienst doen. Of deze naam-

¹⁾ F. Solmsen, *Indogermanische Eigennamen als Spiegel der Kulturgeschichte*, herausgegeben und bearbeitet von E. Fränkel, Heidelberg 1922, p. 1.

spelingen geslaagd zijn, moet dus de toepassing ervan uitwijzen. Ook kunnen eigennamen de gedachte aan een klankverwant appellativum opwekken. Of zich hier de woordspeling meer of minder opdringt, hangt natuurlijk van de grootere of geringere overeenkomst tusschen nomen proprium en appellativum af. In ieder geval is ook hier haar geslaagdheid van haar toepassing afhankelijk, die moet aantoonen of de combinatie der klankverwante woorden al of niet geforceerd is.

Niet alleen de geheele naam, maar ook een bepaald deel kan aan een klankverwant appellativum herinneren, en, hiermede in verbinding gebracht, woordspeling opleveren.

Wanneer in het dagelijksch leven met nomina propria gespeeld wordt, dan zijn deze namen ook werkelijk eigennamen, dat wil zeggen: door de traditie overgeleverde en door de gemeenschap erkende officieele namen.

Dit moet goed in het oog gehouden worden, wanneer wij de naamspelingen bij Plautus onderzoeken. Wij hebben gezien, dat voor woordspeling vereischt is, dat het woord, waarmede gespeeld wordt, ontleend moet zijn aan de collectieve taal. Aan dezen eisch moet ook de naamspeling voldoen.

Hieruit volgt evenwel niet, dat het groot aantal eigennamen, door Plautus zelf gevormd, van de woordspeling zouden uitgesloten zijn. Wij hebben reeds in de inleiding gezien, hoe hier onderscheid moet worden gemaakt tusschen de namen van *dramatis personae* en de gelegenhedsnamen, die in het blijspel terloops voorkomen en door Plautus zelf gesmeed zijn (cf. p. 8 v.). Al zijn nu ook de eersten voor het grootste gedeelte door Plautus zelf gevormd²⁾, eenmaal als normale eigennamen door het auditorium aanvaard, kunnen zij woordspeling veroorzaken, terwijl dit bij de laatsten wegens hun subjectief karakter en occasioneel optreden niet het geval is.

Hier wijk ik dus af van Mendelsohn, die onder „name-play” verstaat: „All plays in Plautus that involve proper names, whether of persons, of gods, or of countries, whether actual names or names coined in jest; in a word, of all names and words used as such”³⁾.

²⁾ cf. E. König, *De nominibus propriis, quae sunt apud Plautum et Terentium*, p. 5 v.; cf. ook nog K. Schmidt, *Die griechischen Personennamen bei Plautus*, *Hermes* 37, pp. 173 v.v., 353 v.v. en 608 v.v.

³⁾ C. Mendelsohn, *Word-play*, p. 10.

Als een bijzonderen eisch van woordspeling door „tell-tale names” laat ik, eveneens in afwijking van Mendelsohn, gelden, dat werkelijk met den naam ter plaatse gespeeld wordt. Alle namen in blijspelen zijn „redende Namen” — wij kunnen vertalen „sprekende namen —, zooals Donatus zegt (ad Ad. 26) : *nomina personarum, in comoediis dumtaxat, habere debent rationem et etymologiam* (cf. Quintilianus V, 10, 31), maar dit is niet voldoende, om ze allen als woordspelingen te kunnen beschouwen. De blijspeldichter moet zijn spelers nadrukkelijk op dit „redend” karakter laten reageeren en daarom acht ik van woordspeling uitgesloten : „Cases in which the name in itself constitutes a play”⁴⁾. Hier is weer uitsluitend van een gedachtenspel sprake en is het materiaal voor een woordspeling weer niet volledig aanwezig, bestaande uit twee uitgesproken woorden of één woord gedacht en één uitgesproken.

Wel scherp onderscheidt Austin „significant name” en „word-play”, wanneer hij het onderzoek van de eersten bij Terentius als volgt besluit : „The significance of the names is occasionally fixed by word-play, although Terence is sparing in the use of this device as compared with Plautus”⁵⁾.

Onze blijspeldichter heeft opzettelijk, zonder daarbij veel van de gewone normen der Grieksche naamgeving af te wijken, zijn *personae* zulke nieuwe eigennamen gegeven, dat hij zichzelf daarmee de mogelijkheid schiep door de blijspelen heen met deze namen te spelen⁶⁾. Bij de verdeeling der naamspelingen zullen wij zooveel mogelijk de classificatie van ambiguum en paronomasia (etymologisch en niet-etymologisch) volgen, maar daarbij vooral den nadruk leggen op de volgende typen :

- A. Woordspeling met den geheelen naam.
- B. Woordspeling door kleine wijziging.
- C. Woordspeling met een deel van den naam.

A. WOORDSPELING MET DEN GEHEELEN NAAM (SPREKENDE NAMEN)

Wanneer de geheele naam wordt beschouwd als een karakteristieke weergave van den benoemde of op eenigerlei wijze met zijn daden

⁴⁾ C. Mendelsohn, Word-play, p. 14 en p. 47 v.v.

⁵⁾ J. Austin, The significant name in Terence, p. 122.

⁶⁾ cf. E. König, De nominibus propriis, quae sunt apud Plautum et Terentium, p. 6.

of handelingen in verband wordt gebracht, dan rekenen wij deze tot de „sprekende namen”. Nu is het niet noodzakelijk, dat deze naamverklaring etymologisch verantwoord is. Vaak weet Plautus het meest humoristische effect te verkrijgen, wanneer hij een eigennaam uitspeelt tegen een volkomen gelijkkluidend woord, waarbij van geen etymologische verwantschap sprake is. Deze naamspelingen herinneren dan sterk aan volksetymologieën, natuurlijk met dit verschil, dat de eersten een zuiver persoonlijk karakter dragen, terwijl bij de totstandkoming der tweeden niet de humor, maar wel de drang tot verklaring van het onverstaanbare (bewust of onbewust) een leidende rol speelt⁷⁾.

a. ETYMOLOGISCH AMBIGUUM

1. IN MONOLOG

De naam wordt slechts eenmaal genoemd, maar uit den kontekst blijkt, dat daarvan een etymologische verklaring wordt gegeven door ontleding van den Griekschen oorsprong.

Door de beeldspraak met *fovea* wordt aan de oorspronkelijke beteekenis van den naam *Lycus* (λύκος) herinnerd in Poe. 187:

ita decipiemus fovea lenonem Lycum.

cf. Per. 594, waar hetzelfde woord *fovea leno* tot een schijn-ambiguüm maakt (p. 82).

In Poe. 646 wordt met denzelfden naam op soortgelijke wijze gespeeld:

nunc hunc, Lyce, ad te diripiundum adducimus.

Men lette ook nog op de syntactische woordspeling (p. 60). De spreker zal waarschijnlijk op *te* den nadruk gelegd hebben, zoodat het auditorium begrijpt, dat nu een „wolf” het slachtoffer wordt van een handelwijze, die doorgaans dit dier kenmerkt.

Nog ondubbelzinniger wordt de naamspeling herhaald in Poe. 1382:

quis hic est? : : utrumvis est, vel leno vel Lycus.

G.S. willen hier zelfs het Grieksche appellativum λύκος lezen, zoodat dan het oorspronkelijke Grieksche appellativum treedt in de plaats van den afgeleiden naam.

De naam *Phronesium* herinnert aan zijn appellativum φρόνησις in

⁷⁾ cf. Jos. Schrijnen, Handleiding, p. 142 v.v.

Tru. 77 v.:

*nam mihi haec meretrix quae hic habet, Phronesium,
suom nomen omne ex pectore exmovit meo*

Mede door de voorafgaande voorbeelden wordt König in het gelijk gesteld, die de schoolsche verklaring in v. 78a: *Phronesium, nam phronesis est sapientia* als een interpolatie beschouwt: „*Librarius quidam explicandi causa addidit*”⁸⁾. Leo daarentegen beschouwt het vers als echt⁹⁾.

Deze naamspeling keert terug in Tru. 195 v., wanneer *Astaphium* denkt aan de gevaren, die *Phronesium* doorstaan heeft en met hatelijke dubbelzinnigheid tot haar *amator* zegt:

*horresco misera, mentio quotiens fit partionis,
ita paene nulla tibi fuit Phronesium.*

Naast den Griekschen naam wordt ook het daaraan beantwoordende Latijnsche appellativum vernoemd. Hier treden dus Grieksch-Latijnsche woordspelingen op, die wij als ambiguum behandelen, daar het woord niet in dien zin herhaald wordt als voor het paronomasia-verschijnsel vereischt is.

In St. 174 v. v. verklaart de parasiet *Gelasimus*, waarom zijn vader hem dezen naam gegeven heeft en vertaalt zijn naam γέλαιμος door *ridiculus*:

*Gelasimo nomen mi indidit parvo pater,
(propter pauperiem hoc adeo nomen repperi)
quia ind' iam a pusillo puero ridiculus fui,
eo quia paupertas fecit ridiculus forem*

De naam *Chrysalus* (χρυσός) doet aan *aurum* denken, Ba. 703 v.:

*ceterum quantum lubet me poscito aurum: ego dabo.
quid mi refert Chrysalo esse nomen, nisi factis probó?*

Pinacium (πινάκιον) wordt door *pictura* vertaald, St. 270 v.:

*sed eccum Pinacium eiús puerum. hoc vide,
satin ut facete, atque ex pictura astitit?*

⁸⁾ E. König, De nominibus propriis, quae sunt apud Plautum et Terentium, p. 4, A. 6.

⁹⁾ F. Leo, Plautinische Forschungen, p. 106 v. en A. 1.

In Poe. 885 v. zegt de slaaf *Syncerastus* :

*si eru' meus me esse elocutum quoiquam mortali sciat,
continuo is me ex Syncerasto Crurifragium fecerit.*

want zijn naam herinnert hem aan συγκεραστός zooals het Plautijnsche neologisme *Crurifragius* verduidelijkt. König citeert de vertaling van Rost: „Wird mein Name nicht mehr Ganzig, sondern Bruchbein sein“¹⁰⁾. Het verband, dat Mendelsohn zoekt met *sincerus*, lijkt mij zeer gezocht¹¹⁾.

De naam zelf kan ook verzwegen zijn, maar door het appellativum duidelijk genoeg aangeduid. Zoo prijst *Chrysalus* zich zelf in Ba. 640 en verwijst door het herhaalde *auro* evident naar zijn naam :

*hunc hominem decet auro expendi, huic decet statuam
statui ex auro*

Gelasimus heeft in St. 174 v. v. verklaard, hoe hij aan zijn naam komt en deze vertaald als *ridiculus*. Wanneer hij uitsluitend dit laatste woord gebruikt, zonder zijn eigen naam te vernoemen, dan weet ieder toehoorder onmiddellijk, dat hij op zijn naam zinspeelt. Met die bedoeling gebruikt hij *ridiculus* in St. 382 :

quando adbibero, adludiabo: tum sum ridiculissimus.

Op soortgelijke wijze zegt hij in St. 171 v. :

*nunc si ridiculum hominem quaerat quispiam,
venalis ego sum cum ornamentis omnibus*

Weer speelt hij door *ridiculus* met zijn eigen naam in St. 221 :

logos ridiculos vendo.

op dezelfde wijze in St. 454 v. :

*libros inspexi; tam confido quam potis
me meum optenturum regem ridiculis logis.*

en eindelijk nog in St. 637 :

viden ridiculos nihili fieri atque ipsos parasitarier?

¹⁰⁾ E. König, De nominibus propriis, quae sunt apud Plautum et Terentium, p. 4, A. 3.

¹¹⁾ C. Mendelsohn, Word-play, p. 21.

Ook anderen, met *Gelasimus* in gesprek, passen deze naamspeling toe. Zoo zegt *Crocotium*, wanneer hij lamenteert over zijn honger, St. 217 :

ridiculus aequè nullus est, quando essurit.

Hetzelfde woord gebruikt *Pinacium*, reageerend op *Gelasimus'* woorden, in St. 388 v. :

*poste autem advexit parasitos secum — :: ei, perii, miser ! ::
ridiculissimos.*

In een beeldspraak wordt door *lupus* weer met den naam *Lycus* gespeeld, zonder dat deze laatste evenwel vernoemd wordt, Poe. 767 :

lupo agnum eripere postulant. nugas agunt.

te vergelijken met Poe. 648 :

canes compellunt in plagas lepide lupum.

Cod. P geeft de lezing *lycum* en G.S. verbeteren λύκον, zoodat dan uitsluitend met het Grieksche appellativum gespeeld wordt (cf. Poe. 1382, p. 164).

In Mi. 1055 wordt *Pyrgopolinices* aangesproken als *urbicape*, een vrije vertaling van zijn naam (πυργο-πολινίκης) :

exprome benignum ex te ingenium, urbicape, occisor regum.

Cacistus (κάκιστος) zinspeelt op zijn naam in Vi. 66 v. :

*tam scio quam med hic stare : captam praedam perdidit,
nisi quid ego mei simile aliquid contra consilium paro.*

Hier wordt de vertaling *pessumus* niet gegeven, maar slechts aangeduid door *mei simile*.

Meer onmiddellijk dan de woordspelingen met Grieksche namen zullen die met Latijnsche namen wel tot het groote publiek hebben gesproken.

Eerst volgen weer eenige voorbeelden, waarin de naam voluit genoemd wordt.

In Men. 77 v. verklaart *Peniculus* zijn naam, dien hij evenals *Ergasilus* (p. 93) aan de *iuventus* te danken heeft :

*iuventus nomen fecit Peniculo mihi,
ideo quia mensam quando edo detergeo.*

peniculus, lett. „staartje”, is de benaming voor een afwisscher (borstel of spons). Deze naamspeling wordt herhaald in Men. 391 :

quis iste est Peniculus? qui extergentur baxeae?

De parasiet *Saturio* speelt door het woord *satur* met zijn naam, zonder dezen te noemen, Per. 145 v. :

*quaeso hercle me quoque etiam vende, si lubet,
dum saturum vendas.*

Als eerste voorbeeld van woordspeling met een naam, die niet van een *dramatis persona* is, geven wij Per. 59 v. :

*neque edacitate eos quisquam poterat vincere,
neque is cognomentum erat duris Capitonibus.*

zegt *Saturio* van zijn voorvaderen en speelt heel duidelijk met den naam van het voorname Romeinsche geslacht der *Capitones*, lett. „dikkoppen”.

Een naamspeling schijnt ook nog in Men. 403 v. voor te komen, waar een oud, opgelapt schip als volgt omschreven wordt :

*saepe tritam, saepe fixam, saepe excussam malleo;
quasi supellex pellionis, palus palo proxumust.*

Volgens Frank is *pellio* „bontwerker” hier tevens een toespeling op den naam van een Plautus-acteur *Pellio*, in wiens atelier zich dus een overvloed van maskers, pruiken, kleeven (*supellex*) en een geheele rij palen bevond¹²⁾.

Darius en *Philippus* zijn niet alleen namen van vorsten, maar ook van munten, waarop hun beeldenaar voorkwam (cf. Louis d'or, gouden Willempje etc.). Met beide beteekenissen wordt gespeeld in Au. 85 v., waar *Euclio* tot *Staphyla*, die op zijn groote armoede gewezen heeft, zegt :

*mirum quin tua me caussa faciat Iuppiter
Philippum regem aut Dareum, trivenefica.*

Plautus speelt ook met zijn eigen naam in Cas. 32 v. v. :

Diphilo

*hanc graece scripsit, postid rusum denuo
latine Plautus cum latranti nomine.*

¹²⁾ T. Frank, Two notes on Plautus, American Journ. of philol. 53, 3, p. 243 v.v.

cf. Festus (p. 259, ed. Lindsay): *Plauti appellantur canes, quorum aures languidae sunt ac flaccidae et latius videntur patere.*

Het cognomen *Postumus* wordt verklaard in *Au.* 162 v. v.:

*post mediam aetatem qui media ducit uxorem domum,
si eam senex anum praegnatem fortuito fecerit,
quid dubitas quin sit paratum nomen puero Postumus?*

De beteekenis is hier evenwel meer „laat geboren” dan „na den dood van den vader geboren.”

Met het bekende Latijnsche praenomen *Quintus* wordt geestig gespeeld in *Am.* 304 v.:

*formido male
ne ego hic nomen meum commutem et Quintus fiam e Sosia*

want *Sosia* is bang, het vijfde slachtoffer te worden van *Mercurius'* krachtige vuisten (cf. v. 303).

2. IN DIALOOG

De naam, door *A* vernoemd, lokt bij *B* een naamspeling uit.

Zoo verleidt het vernemen van den Griekschen naam *Pasicompsa* (cf. κομψός) *Lysimachus* tot een naamspeling in *Mer.* 516 v.:

*quid ais tu? quid nomen deicam esse? :: Pasicompsae. ::
ex forma nomen inditumst.*

De Latijnsche naam *Peniculus* wordt letterlijk verstaan (cf. p. 167 v.) in *Men.* 285 v.:

*quem tu parasitum quaeris, adulescens, meum? ::
Peniculum. :: eccum in vidulo salvom fero.*

b. ETYMOLOGISCHE PARONOMASIA

De naam wordt in denzelfden of gewijzigden vorm herhaald met appellatieve beteekenis.

1. IN MONOLOG

Met den Griekschen naam kan zoo rechtstreeks mogelijk in het

Grieksch gespeeld worden. Dit is het geval met *Chrysalus* in Ba. 240 :

opus est chryso Chrysalo.

waar *aurum* ditmaal door het getranscribeerde χρυσός vervangen is. Een geestige Grieksche nieuwvorming van den naam *Gelasimus* en tevens een woordenspel tusschen simplex en compositum geeft Plautus in St. 630-1 :

nunc ego nolo ex Gelasimo mi fieri te Catagelasimum.

Wölfflin acht hier ontleening aan het Grieksche voorbeeld waarschijnlijk¹³⁾; ook Leo, steunend op Aristophanes, *Acharn.* 606 : κἀν Γέλα κἀν Καταγέλα, spreekt zich hiervoor uit¹⁴⁾. Met Fränkel¹⁵⁾ voel ik echter ook hier weer meer voor een oorspronkelijke vinding van Plautus dan voor een copie van het Grieksche origineel. Het is in voldoende mate reeds gebleken, hoe graag Plautus ook met Grieksche woorden speelt en terecht merkt Fränkel op: „sein immer auf Wortspiele gerichteter Sinn bedurfte dazu keiner Anregung von Aussen“¹⁶⁾.

Worden tegen Grieksche namen in het Latijn woorden uitgespeeld, die Griekschen oorsprong verraden, dan moeten deze naamspelingen wegens etymologische verwantschap en vormovereenkomst als etymologische paronomasiae beschouwd worden.

Zoo speelt met den Griekschen naam *Bacchis* het Latijnsche leenwoord *Baccha* en het hiermede verwante *bacchanal* in Ba. 52 v.:

*non ego istuc facinus mihi, mulier, conducibile esse arbitror. ::
qui, amabo? :: quia, Bacchis, Bacchas metuo et
bacchanal tuom.*

Hiermede kunnen wij nog vergelijken Ba. 371 :

*Bacchides non Bacchides, sed Bacchae sunt
acerrumae.*

De sycophant, die beweert van *Charmides* geld ontvangen te hebben, maar den werkelijken *Charmides*, die voor hem staat, niet kent,

¹³⁾ E. Wölfflin, *Das Wortspiel im Lateinischen*, p. 201.

¹⁴⁾ F. Leo, *Plautinische Forschungen*, p. 137.

¹⁵⁾ E. Fränkel, *Plautinisches im Plautus*, p. 35 v.

¹⁶⁾ l.c. p. 36.

meent, dat hij door een truc zal opgelicht worden en zegt daarom Tri. 975 v. v.:

postquam ego me aurum ferre dixi, post tu factu's
Charmides;
priu' tu non eras quam auri feci mentionem. nihil agis;
proin tu te, itidem ut charmidatus es, rusum
recharmida.

De echt Plautijnsche nieuwvormingen *charmidare*, *recharmida* bevatten een toespeling op χάρις, „vreugde”, zooals B.N.C. opmerken, en spelen dus ook indirect met den naam *Charmides*.

Met den naam *Phoenicium* speelt het verwante adjectivum *poeniceus* in Ps. 229:

cras Phoenicium poeniceo corio invises pergulam.

In Cas. 759 v. v. wordt waarschijnlijk de Grieksche plaatsnaam *Olympia* tegen den persoonsnaam *Olympio* uitgespeeld:

nec pol ego Nemeae credo neque ego Olympiae
neque usquam ludos tam festivos fieri
quam hic intus fiunt ludi ludificabiles
seni nostro et nostro Olympioni vilico.

Ook Latijnsche namen spelen met stamverwante woorden. Zoo vinden wij *Mercurius* en *mercimonium* in St. 403 v. v.:

Neptuno gratis habeo et Tempestatibus;
simul Mercurio, qui me in mercimoniis
iuvit lucrisque quadruplicavit rem meam.

Heel vaak wordt het verbum *venerari* verbonden met den naam *Venus*. Vooral in de casus obliqui is de vormovereenkomst opvallend, zoodat men weer van een schijnbare figura etymologica zou kunnen spreken.

Poe. 278: *hanc equidem Venerem venerabor me ut amet*
posthac propitia.

Ru. 305: *nunc Venerem hanc veneremur bonam, ut nos*
lepide adiverit hodie.

Ru. 1348 v.: *illaec advorsum si quid peccasso, Venus,*
veneror te ut omnes miseri lenones sient.

Denzelfden naam vinden wij verbonden met *venustus* in Mo. 161 :

o *Venu' venusta*

cf. Poe. 1176 v., waar *Venus venustissima* genoemd wordt, maar *Venere* volgens Lindsay uit den tekst moet gelicht worden metri causa. Mogelijk speelt ook nog het niet-etymologisch *venerant* met *Venus* in Poe. 1180 v. :

*tantus ibi clientarum erat numerus
quae ad Calydoniam venerant Venerem*

2. IN DIALOOG

Het vernoemen van den naam lokt een naamspeling bij den hoorder uit. Een zuiver Grieksche naamspeling bevat Ps. 712 :

quis istic est? :: Charinus. :: eugae! iam Χάριν τούτῳ ποιῶ.

eveneens Ps. 653 v. v. :

*sed quid est tibi nomen? :: Harpax. :: apage te, Harpax,
hau places;
huc quidem hercle haud ibis intro, ni quid ἄρπαξ feceris. ::
hostis vivos rapere soleo ex acie: eo hoc nomen mihi est.*

De woordspeling wordt herhaald in Ps. 1010 :

tun es is Harpax? :: ego sum atque ipse ἄρπαξ quidem.

Een Grieksche-Latijnsche naamspeling, zonder vermelding van den Griekschen naam, bevat Per. 806 v. :

*hui, babae! basilice te intulisti et facete. ::
decet me facetum esse*

Het woord *facetus* herinnert *Paegnium* aan de eigenlijke beteekenis van zijn naam (παίγνιον), die hem de verplichting oplegt *facetus* te zijn.

De Latijnsche naam van den parasiet *Curculio* herinnert aan zijn appellativum „meelworm”, Cu. 586 v. :

*ubi nunc Curculionem inveniam? :: in tritico facillume,
vel quingentos curculiones pro uno faxo reperias.*

De dochter van Saturio geeft in Per. 624 als haar naam op *Lucris*,

verwant met *lucrum* „winst”. Hieraan denkt Dordalus, wanneer hij v. 626 v. zegt:

si te emam,
mihi quoque Lucridem confido fore te.

Met den naam *Saturio* wordt andermaal gespeeld in Per. 101 v. v.:

o Saturio, opportune advenisti mihi. ::
mendacium edepol dicis atque hau te decet:
nam essurio venio, non advenio saturio.

Het Plautijnsch neologisme maakt duidelijk, dat *Saturio* herinnert aan *satur*. *Saturio* geeft zich hier schertsend een nieuwen naam, daar de oude als een leugen klinkt; König vertaalt dan ook: „Als Hungermann komme ich, nicht als Sattermann”¹⁷⁾. Daarom verdient het de voorkeur, beide namen met een hoofdletter te schrijven.

c. NIET-ETYMOLOGISCH AMBIGUUM

De niet-etymologische naamspelingen (ambiguum en paronomasia) met den geheelen naam ontstaan door een bewust valsche etymologische verklaring van namen. Geen drang naar verklaring als bij de volksetymologie (cf. p. 164), ook geen dilettantistische kennis betreffende de woordetymologie (men denke aan de middeleeuwsche woordverklaringen)¹⁸⁾, maar uitsluitend de humor is hier de leidende factor, die met behulp van gewild valsche etymologie namen tot „sprekende namen” maakt, die het in den eigenlijken zin van het woord niet zijn.

IN MONOLOG

In Cap. 880 v. bevestigt Ergasilus met een eed, dat hij Hegio's zoon in gezelschap van een Elischen gevangene en den slaaf Stalagmus gezien heeft:

et captivom Alidensem? :: μὰ τὸν Ἀπόλλω. :: et servolum
meum Stalagmum, meum qui gnatum surrupuit? ::
ναὶ τὰν Κόραν.

¹⁷⁾ E. König, De nominibus propriis, quae sunt apud Plautum et Terentium, p. 4, A. 4.

¹⁸⁾ Voor een uitgebreid onderzoek hiernaar cf. F. Muller, De veterum, imprimis Romanorum studiis etymologicis, Utrecht 1910.

Eerst zweert Ergasilus bij Apollo, vervolgens bij Kora of Proserpina. Maar er is ook nog een stad bij de Volsci, die denzelfden naam draagt en dat hij ook hieraan denkt, blijkt uit den komischen overgang naar andere stedennamen, waarbij hij nu gaat zweren, zoodat *Kόρη* hier duidelijk een ambiguum is voor den naam van een godin en van een stad.

In Mi. 639 v. v. prijst Periplecomenus zich zelf als iemand, die nog een jong hart heeft, aangenaam en onderhoudend bij maaltijden is en nog lang niet de gebreken van den ouden dag vertoont en hij besluit met deze verklaring v. 648:

post Ephesi sum natus, non enim in Apulis; non sum
Animula.

Animula is de naam van een onbeduidend plaatsje in Apulie, maar tevens het diminutivum van *animus* en meermalen als liefkozingswoord gebruikt (cf. *animulus* in Cas. 134 en Men. 361). Hier kan in het woord een gevoelswaarde opgesloten liggen van „zielige stakkerd”.

De proloogzegger opent Poenulus met een citaat uit Achilles van Aristarchus, Poe. 3 v.:

'sileteque et tacete atque animum advortite,
audire iubet vos imperator' — histricus

maar geeft aan het geheel een humoristische wending door onverwacht aan *imperator* toe te voegen *histricus*, een geestigheid, die hij herhaalt in Poe. 44 v.:

haec imperata quae sunt pro imperio histrico,
bonum hercle factum pro se quisque ut meminerit.

Naudet merkt op: „Il est très probable qu'il jouait sur le nom des Istriens. Toute la Gaule Cisalpine s'était fortement agitée pendant la seconde guerre punique, et sans doute les Istriens inquiétaient déjà les Romains quand on joua cette pièce”¹⁹⁾. De woorden *imperator* en *imperium* maken bovendien deze verklaring zeer plausibel.

De parasiet Ergasilus treurt in Cap., dat hij over geen gastvrije vrienden meer beschikt en gebruikt daarbij het beeld van een leger,

¹⁹⁾ commentaar bij v. 4.

dat ontbonden is (v. 153). Hegio somt nu de plaatsen op, waaruit hij zijn soldaten moet betrekken, v. 159 v. v.:

*multis et multigeneribus opus est tibi
militibus: primumdum opus est Pistorensibus;
eorum sunt aliquot genera Pistorensium:
opu' Panicis est, opu' Placentinis quoque;
opu' Turdetanis, opust Ficedulensibus*

Pistorenses zijn inwoners van *Pistoria* in Etrurië, maar tevens wordt gedacht aan *pistor* „bakker”; zoo ook zijn de *Placentini* de inwoners van *Placentia* in Gallia Cispadana, maar deze naam herinnert eveneens aan *placenta* „koek”; de *Turdetani* vormen een stam in Hispania Baetica, maar hier klinkt het woord *turdus* „lijster” mee. *Ficedulenses* hangt duidelijk met *ficedula* „vijgensnip” samen; mogelijk zijn hier de inwoners van de Latijnsche stad *Ficulea* bedoeld, zoodat wij met een schijn-ambiguüm te doen hebben. Eveneens is *Panici*, afgeleid van *panis* „brood”, heel waarschijnlijk een schijn-ambiguüm voor *Punici*. Zoo weet dus Hegio voor Ergasilus een keurcorps samen te stellen, dat met volle recht een *edendi exercitus* (v. 153) mag genoemd worden. Woordspelingen op plaatsnamen zijn te allen tijde bijzonder populair geweest en behooren tot de karakteristieke uitingen van de volksluim ²⁰⁾.

d. NIET-ETYMOLOGISCHE PARONOMASIA

1. IN MONOLOG

In Cu. 413 noemt Curculio zich zelf *Summanus*, eigenlijk de naam van een Romeinschen nachtgod, en hij geeft een verklaring, waarom hem deze naam gegeven is, v. 415 v. v.:

*quia vestimenta, ubi obdormivi ebrius,
summano, ob eam rem me omnes Summanum vocant.*

Mogelijk op een volksetymologie berust Cu. 392 v. v.:

*unocule, salve. :: quaeso, deridesne me? ::
de Coculitum prosapia te esse arbitror,
nam i sunt unoculi.*

²⁰⁾ cf. Jos. Schrijnen, *Nederlandsche volkskunde*² II, p. 139.

waar *unoculus* in verbinding wordt gebracht met het cognomen van den beroemden held Horatius *Cocles*.

Een bewust valsche etymologie bevat Cap. 887 v. v.:

*sed Stalagmus quoius erat tunc nationis, quom hinc abit? ::
Siculus. :: et nunc Siculus non est, Boius est, boiam terit:
liberorum quaerundorum caussa ei, credo, uxor datast.*

Naast het ambiguüm *terere* (cf. p. 48) staat hier een naamspeling met *boia*, dat, verbonden met de gewone beteekenis van *terere*, „halsband” beteekent, maar na *Boius* en met de sexueele beteekenis van dit verbum als „Boische vrouw” kan worden opgevat.

Met den naam Galliers wordt gespeeld in Au. 469. v.v.:

*capio fustem, optrunco gallum, furem manifestarium.
credo edepol ego illi mercedem gallo pollicitos coquos,
si id palam fecisset.*

Naudet vermeldt de woordspeling²¹⁾, maar vergeet daarbij te verwijzen naar den kontekst, die de naamspeling evident maakt: heel duidelijk wordt hierin immers gezinspeeld op de omkoopbaarheid van de Galliërs in den Punischen oorlog. Dezelfde naamspeling vinden wij bij Cicero, pro Pisone 67²²⁾.

poena klinkt als het femininum van *Poenus* (cf. boven *Boius* — *boia*) in Ci. 201 v.:

*perdite perduellis, parite laudem et lauream,
ut vobis victi Poeni poenas sufferant.*

2. IN DIALOG

Het adjectivum *liber* wordt verstaan als de godennaam *Liber* (= Bacchus), Cap. 577 v.:

*quid ais, furcifer? tun te<te> gnatum memoras liberum? ::
non equidem me Liberum, sed Philocratem esse aio.*

umbra „schaduw” wordt verstaan als „Umbrische vrouw” in Mo. 769 v.:

*nec mi umbra hic usquamst nisi in puteo quaepiamst. ::
quid? Sarsinatis ecqua est, si Umbram non habes?*

²¹⁾ commentaar bij v. 426.

²²⁾ H. Holst, Die Wortspiele, (*33).

B. WOORDSPELING MET DEN GEHEELEN NAAM DOOR WIJZIGING IN HET WOORDBEELD

De verandering of het verdwijnen van een enkelen klinker of medeklinker in een naam kan tot gevolg hebben, dat de geheele naam plotseling de beteekenis krijgt van een appellativum. Ook het omgekeerde proces is mogelijk, dat nl. een appellativum op deze wijze tot een nomen proprium wordt. Een van beide woorden kan verzwegen zijn, zoodat wij dan met een schijn-ambiguüm te doen hebben. Worden nomen proprium en appellativum vernoemd, dan spreken wij weer van paronomasia.

a. SCHIJN-AMBIGUÛM

IN MONOLOG

De naamspelingen met *Ficedulenses* en *Panici* in Cap. 162 v. zijn reeds besproken (p. 175).

In Per. 21 v. kan *molas* doen denken aan *Nolam*:

plusculum annum
fui praeferatus apud molas tribunus vapularis.

zooals reeds Lipsius opmerkte: „Festivus iocus, quasi tribunus militaris apud *Nolam*”²³⁾. Voor *praeferatus* cf. p. 86.

Velerlei verklaringen zijn gezocht voor de woordspeling op den naam van den kok *Cylindrus* in Men. 295:

sei tu Cylindrus seu Coriendru's, perieris.

König²⁴⁾, Räbel²⁵⁾, en Gurlitt²⁶⁾, allen steunend op Schwabe, geven de voorkeur aan *Culindrus* seu *Colindrus*. Dan zijn vermoedelijk de ondertonen *culus* en *colus* (= *caulis*). Een naamspeling is zeker aanwezig; hierop wijst immers de opzettelijke naamverandering. Maar met welke appellativa als ondertonen hier gespeeld wordt, kan, mede

²³⁾ geciteerd bij O. Räbel, *De usu adnominatiois*, p. 64.

²⁴⁾ E. König, *De nominibus propriis, quae sunt apud Plautum et Terentium*, p. 3.

²⁵⁾ O. Räbel, *De usu adnominatiois*, p. 60.

²⁶⁾ L. Gurlitt, *Die Komödien des Plautus I*, p. 114.

door de onzekere lezing, niet met voldoende zekerheid worden vastgesteld.

In den Griekschen naam *Charinus* wordt een Latijnsch element gehoord, Ps. 736 :

di immortalis! non Charinus mihi hicquidem, sed Copiast.

Uit de tegenstelling *Copia* blijkt, dat de naam, als *Carinus* verstaan, wordt afgeleid van *carere*.

Omgekeerd kan in een appellativum als ondertoon een nomen proprium gehoord worden; een voorbeeld hiervan is Cu. 150. v., waar *Phaedromus* de deurgrendels toespreekt :

*fite caussa mea ludii barbari,
sussilite, opsecro, et mittite istanc foras*

ludii zijn „dansers”, maar het attriboot *barbari* schijnt ook nog den naam *Lydii* te suggereeren.

In Ba. 155 zegt *Pistoclerus* tot zijn slaaf *Lydus* :

fiam, ut ego opinor, Hercules, tu autem Linus.

De mythologische naam van *Hercules*' leerling schijnt hier te spelen met den verzwegen naam van *Pistoclerus*' slaaf.

In Ps. 736 herinnerde een Grieksche naam aan een Latijnsch woord; het omgekeerde geval doet zich voor in Ci. 517 :

tu me delenis, propter te haec pecco.

Hier wordt *Melaenis* aangesproken en met dezen Griekschen naam als ondertoon speelt het klankverwante Latijnsche woord *delenis*.

b. PARONOMASIA

1. IN MONOLOOG

Met *Citrio* speelt *cito* in Cas. 744-5 (G.S.) :

propere, Citrio, intro ite et cito deproperate

De chiastische woordplaatsing met de klankspeling *propere* — *deproperate* maken de naamspeling nog opvallender en dus de lezing van G.S. waarschijnlijker.

De naam *Chrysalus*, die zoo dikwijls als „sprekende naam” in een etymologische naamspeling optrad (cf. p. 165 v.), leent zich ook voor een niet-etymologisch spel, Ba. 361 v. :

*credo hercle adveniens nomen mutabit mihi
facietque extemplo Crucisalum me ex Chrysalō.*

In een klankverwanten Latijnschen „sprekenden naam” weet Plautus op geestige wijze den Griekschen naam om te zetten, wat sterk aan bewuste volksetymologie doet denken.

Groote overeenkomst hiermede vertoonen Ba. 687 :

istoc dicto † dedisti † hodie in cruciatum Chrysalum
waar *cruciare* tegen *Chrysalus* wordt uitgespeeld, en Ba. 1183 v. :
quadrigentis Philippis filiu' me et Chrysalu'
circumduxerunt.
quem quidem ego ut non excruciem alterum tantum auri
non meream.

waar het compositum *excruciare* in *Chrysalus* als tegenover zijn simplex komt te staan.

Niet heel veel wijkt hiervan af Ps. 585, waar *exballistare* speelt met *Ballio* :

Ballionem exballistabo lepide: date operam modo

Van den eigennaam *Harpax* vormt Plautus een merkwaardigen vocativus *Harpagē* in Ps. 665 :

numquid vis? :: dormitum ut abeas. :: abeo. — :: atque audin,
Harpagē?

Lorenz verklaart: „vielleicht auch mit launigem Rückblick auf jenes *harpagēfeceris*”. Deze lezing in v. 654 staat evenwel niet vast en luidt bij Lindsay: ἄρπαξ *feceris* (G. S. ‘*harpax*’ *feceris*). Het lijkt mij waarschijnlijker, dat Plautus dezen singulieren vocativus gesmeed heeft vanwege den ondertoon *apagē* „pak je weg”, cf. v. 653 (p. 181). Met den reeds vernoemden slavennaam *Lydus* speelt *ludus* in Ba. 129:

non omnis aetas, Lyde, ludo convenit.

Met het nomen proprium *Molossicus* speelt *odiosus*, door Plautus

geassimileerd tot *odioissicus*, Cap. 85 v. v.:

prolatis rebus parasiti venatici
[canes] sumus, quando res redierunt, Molossici
odioissique et multum incommodestici.

Niet veel wijkt *Persa* van *pessum* in uitspraak af; met beide woorden speelt Per. 740:

salve, mea gnata. :: ei! Persa me pessum dedit.

Een andere woordspeling met denzelfden naam, door uitbreiding in het wordeinde, levert Per. 783 v. op:

qui illum Persam atque omnis Persas atque etiam
omnis personas
male di omnes perdant!

Soortgelijke naamspeling met *Thales*, door uitbreiding in het wordeinde, vinden wij in Cap. 274:

eugepae! Thalem talento non emam Milesium

De Grieksche eigennaam *Sceledrus* leent zich uitstekend voor een woordspel met *scelus*, dat Plautus eenige malen herhaalt.

Mi. 289: *quod ego, Sceledre, scelus ex te audio?*

Mi. 330: *nescioquae te Sceledre, scelera suscitant.*

Mi. 494 v.: *tun, Sceledre, hic, scelerum caput,*
meam ludificavisti hospitam ante aedis modo?

Als een figura etymologica klinkt Cu. 546:

quos tu mihi luscus liberos, quos Summanos somnias?

Summanus, een godennaam, dien men aan *Curculio* gegeven heeft (cf. p. 175), speelt zoowel met *somniare* als met het niet vernoemde *somnus* of *somnium*.

Ook twee klankverwante namen kunnen tegen elkaar uitgespeeld worden, zooals in Ru. 145 v.:

Cerere te melius<t> quam Venerem sectarier:
amori haec curat; tritico curat Ceres.

2. IN DIALOOG

Wanneer *Harpax* in Ps. 653 zijn naam noemt, reageert *Pseudolus* met *apage* „pak je weg“:

*sed quid est tibi nomen? : : Harpax. : : apage te, Harpax,
hau places*

Daar de *h* stom is, wordt de klankovereenkomst nog treffender. Graag speelt Plautus met namen door den geslachtsbepalenden uitgang te wijzigen; men denke aan *Boius* — *boia* en *Poenus* — *poena* (cf. p. 176). Deze voorbeelden zouden nog aangevuld kunnen worden met *Sosia* — *socius* in Am. 383 v. :

*Amphitruonis te esse aiebas Sosiam. : : peccaveram,
nam Amphitruonis socium ne me esse volui dicere.*

Sosia verstaat zijn naam als *socia* en verbetert daarom het genus. Men vergeet evenwel niet, dat de naamspeling niet op volkomen gelijkkluidendheid berust, daar *c* als *k* werd uitgesproken. Uit deze naamspeling trekt Naudet de te ver gaande conclusie, dat *c* dus al zacht werd uitgesproken²⁷). Het type woordspeling, berustend op verandering van een enkelen medeklinker of slechts kwantiteit van een klinker, komt bij Plautus te veelvuldig voor, dan dat men daaruit betrouwbare gegevens betreffende de uitspraak zou mogen afleiden. De naam van de drankzuchtige *Leaena* doet *Palinurus* denken aan een *lagoena* „wijnkruid“, Cu. 77 v. v. :

*nomen Leaena est, multibiba atque merobiba. : :
quasi tu lagoenam dicas, ubi vinum Chium
solet esse.*

C. WOORDSPELING MET EEN DEEL VAN
DEN NAAM

Een afzonderlijke groep niet-etymologische naamspelingen door paronomasia vormen de woordspelingen met slechts een deel van den geheelen naam, vormelijk herinnerend aan een spel van compositum en simplex.

²⁷) commentaar bij v. 228.

1. IN MONOLOOG

Nicobulus hoort als een *malum omen* het verbum *demere* klinken in het tweede bestanddeel van den naam *Archidemides*, Ba. 283 v. v.:

*adeon me fuisse fungum ut qui illi crederem,
quom mi ipsum nomen eiūs Archidemides
clamaret dempturum esse, si quid crederem?*

Als een volksetymologie klinkt de naamverklaring van *Epidamnus* in Men. 263 v. v.:

*propterea huic urbei nomen Epidamno inditumst,
quia nemo ferme huc sine damno devortitur.*

Deze naamspeling wordt herhaald in Men. 267:

quid metuis? :: ne mihi damnum in Epidamno duis.

en keert in ambiguum-vorm terug in Men. 987 v., waar dezelfde stad een *saltus damni* genoemd wordt:

*nunc fores pultabo, adesse ut me sciat,
† neque utrum † ex hoc saltu damni salvom ut educam foras.*

Zwakker en minder geslaagd is de woordspeling van *Epidamnus* met *pes* in

Men. 49: *nunc in Epidamnū pedibus redeundum est mihi*

Men. 379 v.v.: *ubi tu hunc hominem novisti? :: ibidem ubi hic me
iam diu.*

*in Epidamno. :: in Epidamno? qui huc in hanc urbem
pedem
nisi hodie numquam intro tetulit?*

dolus speelt met het tweede bestanddeel van *Pseudolus*, Ps. 1205 v.:

*edepol hominem verberonem Pseudolum, ut docte dolum
commentust!*

eveneens in Ps. 1244:

superavit dolum Troianum atque Ulixem Pseudolus.

2. IN DIALOOG

Wanneer Charinus zijn vriend Eutyclus bemerkt, roept hij hem bij zijn naam, Mer. 601 :

Eutyche! :: eu, Charine!

De laatste reageert met *eu, Charine*, alsof Charinus geroepen had *eu, Tyche*. Hier speelt dus de interjectie *eu* met het eerste bestanddeel van den naam *Eutyclus*.

AANHANGSEL : PERSONIFICATIONES

Het aantal Romeinsche goden werd aanmerkelijk en voortdurend uitgebreid door personificationes: een begrip werd tot godheid verheven, met het gevolg, dat het appellativum van dit begrip het nomen proprium van de godheid werd. Zodoende werden in de collectieve taal Fides, Fortuna, Concordia etc. evengoed eigennamen als Juno, Mercurius of Diana. Maar daarnaast ontmoeten wij bij Plautus talrijke apotheoses van begrippen, die de Romeinsche gemeenschap nooit als godheden gekend heeft; men denke aan voorbeelden als Cap. 877: *ita me amabit sancta Saturitas*, waar *Saturitas* als een bijzondere beschermgod van de parasieten wordt aangeroepen, of aan Ba. 115 v.: *Amor, Voluptas, Venu', Venustas, Gaudium, Iocu', Ludus, Sermo, Suavisaviato*, waar, naast erkende godheden, ook nog anderen optreden, die hun goddelijkheid uitsluitend aan Plautus te danken hebben, zoodat Lydus v. 120 verbaasd vraagt: *an deus est ullus Suavisaviatio?*

Wij moeten dus onderscheiden subjectieve en objectieve personificationes en dit onderscheid is voor ons doel noodzakelijk, omdat slechts de laatsten, evenals de objectieve metaphoor, het woordspelingsmateriaal leveren, dat ontleend is aan de collectieve taal (cf. Inleiding, p. 12).

Gezamenlijk met de personificatio wordt haar omkeering de metonymia behandeld: een verschijnsel, waarbij het nomen proprium tot appellativum wordt (p. 10).

Ook bij dit soort naamspelingen (personificatio en metonymia) onderscheiden wij ambiguüm en paronomasia, maar laten een gedetailleerde onderafdeeling achterwege, daar bijna ieder voorbeeld wegens het beperkt aantal een eigen categorie zou verlangen.

a. AMBIGUUM

Reeds is aangetoond, hoe eigenlijk iedere personificatio een ambiguum is (cf. p. 10). Veel nadrukkelijker dan de „sprekende namen” herinnert zij immers aan het oorspronkelijke appellativum. Maar slechts dan wil ik dit ambiguum als woordspeling aanvaarden, wanneer de kontekst duidelijk aantoonst, dat Plautus evident bedoeld heeft met nomen proprium en appellativum te spelen.

Een voorbeeld van zulk een woordspeling bevat As. 712 v. : Argyrippus smeekt den slaaf Libanus om geld, dat hij dringend noodig heeft, maar de laatste stelt als voorwaarde :

*si quidem mihi statuam et aram statuis
atque ut deo mi hic immolas bovem : nam ego tibi Salus sum.*

Ook de andere slaaf Leonida wil, met deze goddelijke eerbewijzen als loon, de behulpzame hand bieden en Argyrippus vraagt hem, As. 716 :

*quem tu autem divom nomen? :: Fortunam, atque
Opsequentem.*

Het wordt nu voor Argyrippus een moeilijk dilemma v. 718 : *licet laudem Fortunam, tamen ut ne Salutem culpem*. Duidelijk is in deze geheele passage de woordspeling tusschen de namen van de godinnen *Salus* en *Fortuna* en de appellativa „redding” en „fortuin, geluk”. Ook Ergasilus wil, daar hij zoo’n belangrijke tijding brengt, als een god offers ontvangen, omdat hij in één persoon *Salus*, *Fortuna* en nog vele andere godheden vertegenwoordigt, Cap. 863 v. :

*nam ego nunc tibi sum summus Iuppiter,
idem ego sum Salus, Fortuna, Lux, Laetitia, Gaudium.*

Nadrukkelijk speelt Euclio met den naam van *Fides*, wanneer hij zijn goudschat onder haar hoede stelt, Au. 584 v. :

*Fides, novisti me et ego te : cave sis tibi
ne tu immutassis nomen, si hoc concreduo.*

In Au. 100 is hij zoo bang voor vreemdelingen in zijn huis, die zijn kostbaar bezit zouden kunnen ontdekken, dat hij zelfs zegt :

si Bona Fortuna veniat, ne intro miseris.

Ook hier valt een woordspeling niet te ontkennen.

Met een metonymia *Vulcanus* wordt heel duidelijk gespeeld in Am. 341 :

quo ambulas tu qui Vulcanum in cornu conclusum geris?

Het verbum *studere* wijst op een zelfde naamspeling in Au. 359 v. v. :

*quid, inpurate? quamquam Volcano studes,
cenaene caussa aut tuae mercedis gratia
nos nostras aedis postulas comburere?*

Twee metonymiae worden tegen elkaar uitgespeeld in Ru. 761 :

Vulcanum adducam, is Venerist advorsarius.

b. PARONOMASIA

Wordt het geheele woord ongewijzigd herhaald, dan treedt ook bij de personificatio de naamspeling veel duidelijker op den voorgrond. Wordt immers het nomen proprium als appellativum herhaald, dan is dit voldoende om ons van woordspeling te overtuigen.

Zoo bidt in Au. 614 v. Euclio tot *Fides*, aan wier „trouw” hij zijn geld toevertrouwt :

*vide, Fides, etiam atque etiam nunc, salvam ut aulam aps
te auferam:
tuae fide concredidi aurum, in tuo luco et fano est situm.*

en Strobilus, die zijn gebed afluistert, roept ontzet uit, v. 616 v. v. :

*di immortales, quod ego hunc hominem facinus audiui loqui?
se aulam onustam auri apstruisse hic intus in fano Fidi.
cave tu illi fidelis, quaeso, potius fueris quam mihi.*

Hier wordt het afgeleide adjectivum uitgespeeld tegen het nomen proprium, zooals in Au. 586 het substantivum *fiducia* :

ibo ad te fretus tua, Fides, fiducia.

Dezelfde naamspeling als in Au. 614 v. vinden wij weer in Au. 667 v.,

als Euclio, teleurgesteld over de geringe betrouwbaarheid van *Fides*, zegt:

*Fide censebam maxumam multo fidem
esse, ea sublevit os mihi paenissimum*

Op soortgelijke wijze als met *Fides* wordt met *Salus* gespeeld in Mo. 351:

nec Salus nobis saluti iam esse, si cupiat, potest

eveneens in Ci. 644:

o Salute mea salus salubrior

In Ps. 709 komt door de verbinding van *Salus* met *salutare* een schijnbare figura etymologica tot stand:

dic utrum Spemne an Salutem te salutem, Pseudole?

De groote beteekenisdifferentiatie en opvallende uiterlijke vorm-overeenkomst doen dit woordenspel heel bijzonder slagen.

In Am. verdedigt Alcumena zich, omdat haar eerbaarheid door haar echtgenoot in twijfel is getrokken, niet wetend, dat Jupiter zijn gedaante heeft aangenomen. Reeds in v. 840 heeft zij Amphitruo op haar *pudicitia* gewezen. Vol verbittering komt zij herhaaldelijk op de verdachtmaking, als zou zij *inpudica* zijn, terug (v. v. 905, 926, 927). Verontwaardigd wil zij heengaan en als zij geen geleide meekrijgt, zegt zij, v. 930:

comitem mihi Pudicitiam duxero.

en herinnert daarmee aan de godin van de kuischheid, onder wier bijzondere bescherming zich de Romeinsche gehuwde vrouw stelde. In een monodie Tri. 223 v. v. onderzoekt Lysiteles de werkingen van den liefdesgod *Amor* en zijn conclusie, uitgedrukt in een wensch, is: v. 267-8:

Amor, mihi amicus ne fuas umquam

Hier speelt het adjectivum *amicus* met den godennaam *Amor*, zooals in Au. 616 v. v. *fidelis* met *Fides*. Merkwaardig is, dat in de geheele vernoemde passage bij G.S. *Amor* met kleine beginletter wordt weergegeven (uitgezonderd natuurlijk, wanneer met dit woord een nieuwe

regel begint), terwijl toch uit den geheelen kontekst blijkt, dat hier de god *Amor* bedoeld is en overigens alle personificationes bij G.S. met een hoofdletter genoteerd worden.

Een enkele niet-etymologische woordspeling met een personificatio komt nog voor, waarmede wij tevens onze naamspelingen besluiten.

Weer is het *Fides*, waarmede gespeeld wordt in Au. 621 v. ; Strobilus doet *Fides* een gelofte, voor het geval, dat hij het verborgen goud vindt :

*sed si repperero, o Fides,
mulsi congialem plenam faciam tibi fideliam.*

Komisch komt *fideliam* „aarden pot” te staan tegenover *Fides*.

WORD-PLAY IN PLAUTUS

SUMMARY

A study of word-play in Plautus requires in the first place an exact definition of the nature of word-play itself, especially as in antiquity attention was paid rather to the formal side of the question than to the essence of this particular use of words: the different forms in which word-play may occur were exhaustively treated, but a definite answer to the question what a play upon words really is was not given. Scholars who have devoted themselves to a special study of the use of puns in individual classical writers, as e.g. Cauer, Holst, Holzinger and Mendelsohn, have neglected this point; in commentaries on Plautus genuine and false word-play is repeatedly confounded.

I have therefore tried in the **Introduction** to arrive at the most precise statement possible of the essential nature of the play on words. After a short discussion of the originality of the Plautine pun (I), from which it appears that our comedian's word-play is of his own creation and independent of the original Greek text, follows the definition of word-play (II). By discriminating in accordance with F. de Saussure between „langue" and „parole", we find that word-play belongs essentially to the „langue", and that consequently each individual play upon words must have its foundation in the living language as the „parole" has in the „langue". This leads to the following definition:

Word-play is the use of a single word or of more either completely or partially homonymous words belonging to the collective language in such a way that owing to the context or a conspicuous place in the sentence they give rise to an unusual and surprising combination of the ideas and notions inherent in the meanings these words have in the collective language.

From this definition the following conclusions may be drawn:

1. *The word that is played upon must be borrowed from the collective language.*

Excluded, therefore, are those proper names that are the products of Plautus' own grotesque fantasy, such as *Thensaurochrysonicochry-sides* (Cap. 285) and subjective personifications, such as *Suavisaviatio* (Ba. 116).

2. *The word that is played upon must have a received meaning.*

Consequently a play upon words can be based on an objective metaphor only, never on a subjective metaphor.

3. *The word-play must be evident from the context.*

This leads to a discussion of Gurlitt's fanciful identification of word-play in the most improbable places.

4. *The play of sense must be brought out in the play upon words.*

It is therefore essential to make a sharp distinction between mere play of sense on the one hand and those puns in which play of sense and word-play are inseparably associated.

5. *If there are several words involved it is necessary that they should reveal an unexpected combination of thoughts.*

Two or more words with a striking external resemblance can only constitute a pun if, besides the effect produced by this similarity in sound, there is also a striking combination of ideas. If the first effect only is aimed at, we have nothing but a play of sound.

A comparison of Plautus' puns with those of Cicero (III) shows that the comedian used them for amusement's sake and the rhetorician for the sake of argument. A formal division of plays upon words into groups (IV), in which is indicated the necessity for discriminating between puns in monologues and those in dialogues, concludes the introduction.

In the subsequent chapters we have divided the plays upon words into three large groups.

I. WORD-PLAY BASED ON AMBIGUUM.

If a word has more than one meaning, the pun is based on polysemy. If these meanings point to an etymological relation we speak of an etymological ambiguum; if not, of a non-etymological ambiguum. If a word suggests another, formally different, word that is not expressed, we use the term quasi-ambiguum.

The following kinds of etymological ambigua (I, A) call for special discussion: standing phrases; expressions that admit of a double interpretation; invectives and their opposites, that are played upon by restoring to them their original meaning; and grammatical and syntactical puns, in which polysemy depends upon a grammatical phenomenon. Among the most felicitous kinds of word-play in dialogue are the „complementary-puns“ („Ergänzungsspiel“), in which an unfinished sentence of the first speaker is completed by the second

speaker in such a way that a certain word quite unexpectedly acquires an entirely different meaning. A particular kind of *ambigua* based on standing phrases and expressions occurring in dialogue are the *argutiae* or quibbles, in which standing phrases, interjections and exclamations are taken in their literal sense. The humorous effect of this kind of pun, with its endless repetitions, is very small.

Wittier are the non-etymological *ambigua* (I, B), because they suggest a word that notwithstanding its identity in form has, owing to the absence of any etymological relation, an entirely different meaning. The puns that primarily depend on subjective interpretation are the quasi-*ambigua* (I, C). In discussing these special attention must be paid to the context.

II. WORD-PLAY BASED ON PARONOMASIA.

This group is based on word-repetition in the widest sense. In the case of etymological paronomasia (II, A) it is essential that the two words should differ in meaning, as this decides in favour of word-play. They need not always be identical in form (II, A, a) as was the case with polysemy, invectives and their opposites, standing phrases, *argutiae* and partly also with the grammatical and syntactical puns. Notwithstanding a common origin the two words may have a different derivation (II, A, b). It is also possible that the two words have the same simplex (II, A, c), so that either a simplex with its compound (II, A, c, α) or the two compounds (II, A, c, β) are involved in the word-play. In this case, however, it is necessary that the meaning of the simplex be not preserved in the compound or in the two compounds. I take the terms simplex and compound in the widest possible sense, defining the former as the etymologically recognisable common element that joined to a preposition produces the same effect in word-play as a complex with its simplex.

In the case of non-etymological paronomasia (II, B) the two words may be graphically identical (II, B, a). Substitution of a different vowel, consonant or syllable is also possible, in which case the play upon words is attended with a play of sound (II, B, b). The difference may be so slight that it results in alliteration, assonance and end-rhyme (II, B, b, α); if it affects the ending of a word, we have word-play combined with alliteration and assonance (II, B, b, β); if the difference is at the beginning, the two words show assonance and end-

rhyme (II, B, b, γ). From numerous instances it may be seen that the line of demarcation is not always sharply to be drawn between word-play combined with play of sound on the one hand and mere play of sound on the other hand. Decisive factors in favour of word-play are: climax, antithetical order of words, parallelism in sentence structure and chiasmus, but in numberless cases it would only be from the acting of the Plautus player that a Roman audience could gather whether a pun was meant or not. A formal resemblance with puns based on compounds with a common simplex is shown by the plays of sound in which words with a different initial syllable are involved (II, B, b, δ); there is a strong similarity between the play on simplex and compound and the play on sound that depends on the extension of the beginning of a word (II, B, b, ε); if the extension occurs in the ending (II, B, b, ζ), there is identity in form in the common element (alliteration, assonance and often also end-rhyme), but in this case the common element must in one of the words be followed by one or more syllables.

The chapters dealing with word-play based on paronomasia are concluded with an **Appendix** in which a number of Punic-Latin puns that occur in *Poenulus* are discussed: Punic words are rendered intelligible by substituting more or less homonymic Latin words. This results in the non-etymological play upon words in dialogue which is attended with play of sound (change of a single vowel or consonant).

III. PLAY UPON NAMES.

Proper names have a tendency to suggest their origin or homonymous words. In the first case the *nomen proprium* calls up the appellative to which it owes its origin, in the second case a different appellative with conspicuous external likeness. If the proper name is consciously made to play on the appellative, we may speak of word-play. If the whole name is played upon, the term tell-tale name is used (III, A). Greek and Latin names may be used in such a way that the context clearly suggests the appellative (III, A, a: etymological ambiguum); or the name may be repeated with its appellative meaning (III, A, b: etymological paronomasia). Sometimes a false etymological interpretation is intentionally given to a name (in the manner of folk-etymology) either without mentioning the name (III, A, c: non-etymolo-

gical ambiguum) or with mention of it (III, A, d: non-etymological paronomasia).

Playing upon the name as a whole is possible by changing its form (III, B). If the name is expressed it may call up a homonymous appellative or conversely an appellative a proper name (III, B, a: quasi-ambiguum). Here, too, the pun is clearer if both words are expressed (III, B, b: paronomasia). Lastly, part of a name may be played upon, if this is suggestive of a homonymous appellative (III, C), in which case we find a formal resemblance with a play of compound and simplex.

In the **Appendix** is discussed a special group of names: the personifications. Here punning is only possible in the case of objective personifications, i.e., with names of notions that have come to denote the gods themselves and were received as such by the Roman community. If this proper name is clearly made to play on its original appellative, we have a pun which again may be either an ambiguum (a) or a paronomasia (b).

REGISTERS

WOORDREGISTER

<p> abducere 130, 148
 abductus 150
 abire 133
 abire (in malam crucem) 69, 73
 abire (in malam rem) 72, 73
 abripere 130
 acceptus 59
 accipere 23, 106, 130
 acies 35, 90
 adlescere 23
 addicere 148
 addictus 150
 adfigere 132
 adlegare 152
 admordere 60, 61
 adportare 150
 adsiduo 61
 adversari 148
 adversus 127, 131
 advocare 102
 advocatus 102
 advolare 67
 aes alienum 56
 aetas 151
 aedes 126
 aedes (idus) 81
 agere 90
 agitare 123
 ala 35
 alior 19
 amabo 97, 113
 amans 139, 140, 150
 amare 21, 68, 136, 137, 154
 amarus 154
 ambedere 52, 53
 amens 139, 140
 amicus 186
 amoenitas 22
 amoenus 19, 22
 amor 145, 151, 154
 Amor 183, 186, 187
 animatus 139
 Animula (animulus) 174 </p> | <p> animus advertere 98, 112
 animus 35, 36, 98, 106, 112
 antepertus 150
 apage 179, 181
 apparere 125, 132
 apsumedo 150
 a puero 99
 aquila (aquola) 78
 arare 21, 136, 137
 arca 21, 136
 Archidemides 182
 arcus bibit 59
 arduus 140
 argentum 90
 argutus 67
 armatus 139
 arripere 130
 arx 21, 136
 asper 61
 assum 79
 astare 15
 attingere 17, 49, 129
 attondere 49
 attrectare 49, 50
 aucupare 131
 auferre 128
 augere 125
 aureus 148
 auris 8, 149
 aurum 165, 166
 ausculari 138
 auscultare 138
 auxiliarius 148
 auxilium 145
 avidus 140

 Baccha 170
 bacchanal 170
 Bacchis 170
 Ballio 179
 bellum 143
 bellus 143
 bene facere 100 </p> |
|---|---|

bene velle 100

bis perire 147

boia 176, 181

Boia 48, 176

Boius 176, 181

bolus 140

bona fide 70

bullā 140

Bumbomachides 8

Cacistus (κάκιστος) 167

calidus 36

callere 91, 106

calx 76

canalis 157

canis 51

Capito 168

captare 56

captio 53

carinum 146

carus 91, 106

Catagelasimus 170

catellus 76, 79

cavea 11, 12, 36

cenaculum 12, A. 27

cenare 152

censere 53, 104, 117, 118

censionem facere 118

Ceres 180

cerinum 146

certare 126

certe 126

cervus (servus) 81, 82

Charinus (χάρις) 172

Charinus (carere) 178

charmīdare 171

Charmides (χάρμια) 170, 171

Chrysalus (χρυσός) 49, 165, 166, 170
179

chrysus 170

circumducere 131

cito 178

Citrio 178

Clutomestoridysarchides 8

Cocles 175

coctus (doctus) 54, 82

Colindrus 177

collus 120, 154

columbar 120, 154

columbus 120, 154

colus 177

comesse 134

comitialis (dies) 57

comminisci 36

commodus 106

comprimere 36, 61, 91, 106, 141

concilium 139

condicere 150

conditor (conditor) 81

conducere 130

confidens 23, 107, 115

confidere 115

conparere 132

consiliarius 139, 148

consilium 139

consuescere 37

consuetus 63

consutus 107

convenire 68, 100

copia 138

coquius 145

cor 123, 153, 154

cordatus 123

Coriendrus 177

corpus 153

cratis 157

creber 143

credere 91, 92, 118

crepare 37

crepitus 18

cribrum 143

cruciatus 179

Crucisalus 179

Crurifragius 166

cubare 37, 38, 51, 115

cubitura 136

cubitus 115

cuculus 38, 51

Culindrus 177

culus 15, 177

cumatile 146

cunae (cunni) 82

- cupere 138
 cura 143, 154
 curare 104
 Curculio 172
 curio 143
 curiosus 38, 143
 cursura 136
 Cylindrus 177

 damnum 182
 dare 107, 125, 157
 dare (in pedes) 98, 99, 113
 Dareus 168
 decrescere 23
 dedere 61
 defigere 132
 delenis (Melaenis) 178
 demere 182
 dens 8
 dentire 8
 dependere 148
 detondere 49
 devincire 129
 dextroversus 129
 dicere 150
 dicere ius 57, 58, 69
 dictum 140
 diffidens 23
 diminuo (deminuo) 82
 dispennere 139
 disperire 147
 dissolvere 44, 65
 dissuadere 23
 distennere 139
 diu vita 144
 dividere 38
 dividia 61
 divitiae 144
 doctus 19, 140, 149
 dolor 153
 dolus 19, 153, 155, 182
 domare 154
 domi 154
 donni 156
 donum 156
 dormire 38, 61

 dotatus 145
 ducere 150
 ducere (uxorem) 38
 ductare 131
 dulcis 92
 durare 62

 ea 17
 eas 133
 ecfugere 129
 ecquid 75
 eductus 149
 elabi 66
 eludere 123
 emere 138
 emungere 62
 enicare 62
 Epidamnus 182
 era 141, 142
 erga 19
 ergo 19
 eripere 130
 error 19, 147
 erubescere 107
 erus 17, A. 47
 esse 76, 77, 81, 132, 134, 138
 Essurio 173
 eu 183
 Eutychus 183
 evolare 67
 exaedificare 126
 exanimatus 98
 exaugere 125
 exauspicare 8
 exballistare 179
 excidium 140
 excruciare 179
 exitio 120
 exitium 120, 140, 145
 exonerare 128
 exorare 148
 exornare 39
 exossare 155
 experiri 132
 expetere 148
 expungere 39

ex re facere 99, 100
 expectare 68, 130
 exturbare 129
 exuviae 40, 131

fābula (fābula) 81
 facere 100, 104, 137
 facessere 107
 facetus 172
 factum 101
 falsus 96
 familiaris 102
 fans 125
 fel 145
 ferentarius (ferre) 86
 ferre 128, 146
 ferrum 40, 90
 ficedula 175
 Ficedulenses (Piculea) 175, 177
 fictus 149
 ficus 54
 fidelia 187
 fidelis 185, 186
 fides 92, 185, 186
 Fides 183, 184, 185, 186, 187
 fiducia 185
 fieri 100
 fingere 146
 fio miser 17
 foras 120
 fores 120
 foret 18
 foris 120
 fornus 136
 forte 18, 19
 fortuna 18, 19
 Fortuna 183, 184
 forum 136, 155
 fricare 132, 133
 frictus 133
 frigere 132, 133
 fugax 140
 fugere 40, 62, 137
 fugitivus 129
 fugitor (pugnator) 84
 fundus 126

fur 156
 furax 140
 furca 40
 furinus 145, 155
 furtum 146, 147

 gallus 176
 Gallus 176
 Gaudium 183, 184
 Gelasimus (γελάσιμος) 165, 166, 167, 170
 gemere 153
 geminus 153
 genus 127
 gerrae 146
 gerrinum 146
 gestire 153
 gestitare 153
 glaber 145
 gradus 141
 grandire 141
 grandis 40, 94, 141

 habere 133
 halophanta 40
 hanc 127
 hariolari 54
 Harpax (ἄρπαξ) 172, 179, 181
 hasta 15
 hic 103
 hinc 127
 histricus (Histricus) 174
 honor 62
 hosce omnes 75
 hospes 120, 121
 hostis 121

 iactare 107
 id te Iuppiter prohibessit 73
 illa 17
 imago 41
 imperium 137
 impertire 148
 impluviata 123
 impluvium 123
 imus 62

- incedere 23, 131, 142
 incena 150
 incenatus 150
 incenis 150
 incertus 126
 incomitari 77, 107, 108
 incommoesticus (inmodesticus) 84
 incubare 37
 incumbere (gladium) 57
 inducere 150
 inducula 148
 induviae 131
 infans 125
 infectus 149
 infelicare 152
 inferi 60
 infimus 62
 inforare 77, 107, 108
 ingenium 127, 137
 inlectus 21, 149
 inlex 149
 inlustris 54, 55
 immunis 41
 innumerus 127
 inops 127
 improbus 92, 149
 inpudicus 186
 in rem esse 99
 inscendere 142
 insidiae 132
 insons 92
 inspectare 130
 insulsus 126, 128
 intestabilis 48
 intestatus 48
 intortus 93
 invere 116
 invidere 127
 invitare 121
 invitus 121
 invocare 126
 invocatus 77, 93, 121
 Iocus 183
 ipsus 8
 ira 141, 142
 ire 127
 ire (domum) 58
 ire (in malam crucem) 113
 ire (in malam rem) 73
 ita me di ament 97
 iubere 147
 ius 34, 54, 57, 62, 81, 82
 ius (iurandum) 56, 57, 93

 κολλύρα 151
 Kora (Κόρη) 173, 174

 labor 145
 Laetitia 184
 lagoena 181
 latebrae 154
 latus 154
 laurea 19
 laus 19
 lautus 59, 100, 101, 115, 145
 lavare 115
 Leaena 181
 lechlachananilimnichot 157
 lectus 21, 149
 lembus 142
 leno 164
 leno (leo) 82
 liber 115, 176
 Liber 176
 libere 137, 138, 142, 146, 147
 liberi 115
 licentia 152
 licere 137, 138, 142, 152
 ligula 157
 limare 134
 limbus 142
 limus 134
 lingulaca 108
 Linus (Lydus) 178
 litterae 121
 litteratus 41, 121
 logus 141
 longus 141
 Lucris 172, 173
 lucrum 172, 173
 ludere 108, 123, 141
 ludi 41, 94

- ludius (Lydius) 178
 ludos facere 93, 108, 123
 ludus 179
 Ludus 183
 lumbricus 51
 lupa 12, 41
 lupus 167
 λύρα 151
 lutum 51, 141
 lux 52
 Lux 184
 Lycus (λύκος) 164, 167
 Lydus 179
 lymphaticus 108

 machaera 50
 madere 42
 madidus 42
 maeror 155
 magnificus 142
 maior (natu) 94
 māla 144
 mala aetas 96
 mala mers 51
 male 102, 109, 115, 141, 144
 maleficus 142
 malle 137
 malo 74
 malorum (maiorum) 83
 mālum 15, 141
 mālum 15, 42, 97, 102, 137, 141, 144
 mālus 102, 109, 115
 mālus (māla) 81
 mamma-madere (mammam adire) 83
 mane 97, 98, 113
 manticinari (mantiscinari) 83
 manus 45, 46
 maturus 94
 me 74, 75, 108
 medicus 142
 meharbocca 156
 mel 145
 mendicus 142
 mendiculus 148
 mensa 11, 42
 meo animo 98

 mercimonium 171
 Mercurius 171
 mergae 157
 merus 141
 mihi 118, 119
 mina 133, 152
 minaciae 152
 mininus 78
 minor (natu) 94
 minus 133
 miser 109, 121
 misera bucca 157
 misereri 121
 mitis 142
 mittere 142
 modo 103, 116, 117
 modus 103, 116
 moenia 19
 molae (Nola) 177
 molestus (ne sis) 113
 molliculus 42, 43, 94
 mollis 42
 Molossicus 179, 180
 mora 141, 151, 155
 morari 55
 moratus 145
 morigerus 43
 morosus 144, 155
 morus 144, 155
 mos 144, 151, 155
 mox secare 147
 muphonnimsycorathlm 157
 mus 157
 musca femina 55
 mutuus 43

 naucum 145
 nefastus (dies) 57
 negare 152
 nervus 43
 nictare 138
 nihili facere 104
 noctuinus 121, 122
 noctuvigila 122
 nomen 146
 novus (novem) 86

nubere 146
 nullus sum 73
 numerus 127
 numquid (me) vis? 68, 72
 nutare 138
 nux 157

obloquere 73, 74
 ob noxiam 103
 ob noxius 103
 obolere 128
 occupare 131
 oculis 69
 oculus 15
 odiossicus 179, 180
 odium 152
 olere 128
 Olympia 171
 Olympio 171
 omen 146
 onerare 128
 opera 99, 122, 123
 operam dare 99
 operaria 123
 opificina 122
 opimus 62, 63
 opperire 132
 ops 127, 151
 opsecrare 147
 opsequens 43
 opsidium 130
 opus 122
 opus (est) 99, 122
 ora 154
 orare ius 69
 oratio 154
 orator 43, 44, 109
 oratrix 44
 ornare 39
 os 155
 ovis 12

pabulum 145
 Paegnium (παῖγνιον) 172
 pala 157
 palla 153

pallor 153
 palumergadetha 157
 Panici (Punici) 175, 177
 panis 144
 pannus 144
 parcere 94, 125
 parere 125
 pars 19
 Pasicompsa (κομψός) 169
 pati 19, 37, 63, 137
 patibulatus (pabulatum) 85
 pavor 19
 pecuarius (pecuniarius) 84
 peculiare 47
 peculiaris (pecuniarius) 84
 peculium 63
 Pellio 168
 pendēre 55, 141
 pendēre (animi) 44
 pendēre 55
 Peniculus 167, 168, 169
 perdere 19, 63, 95, 101, 109, 110, 125,
 137, 145, 147, 150
 perdere (oleum et operam) 58
 perdere (operam et vinum) 59
 perditus 101
 perductare 131, 132
 perductor 131, 132
 perduellis 19
 perenticida (parenticida) 84
 perhaurire 8, 149
 perii 73
 perire 95, 110, 137, 147
 perna 141
 perparvus 19
 Persa 180
 persona 180
 pes 141, 182
 pessimus 141, 154, 155
 pessulus 141
 pessum 154, 155, 180
 pestis 141
 petere 110
 Philippus 168
 Phoenicium 171
 Phronesium (φρόνησις) 164, 165

pictura 165
 pigere 136
 Pinacium (πινάκιον) 165
 pingere 146
 Pistorenses (pistor) 175
 Placentini (placenta) 175
 plane 115
 Plautus 168, 169
 plebiscitum 129
 plumatile 146
 plures 104
 pluris (facere) 104
 poena 176, 181
 poeniceus 171
 Poenus 8, 176, 181
 pone 79
 porcula 111
 portare 144
 portus 144, 150
 Postumus 9, 169
 pote 19
 potiri 137
 praebere ligna 58
 praeda 19
 praeferrare (praeferre) 86
 praehibere 130
 praemium 19
 praesidium 130, 132
 procedere 23, 63, 131
 probrum 149
 profundus 126
 prohibere 130
 propudium 152
 provenire 126
 Pseudolus 182
 publicanus 122
 publicus 122
 pudere 136, 146
 pudicitia 186
 Pudicitia 186
 puer 99
 pultem 79
 pulvinar 44
 purus 94, 95, 140
 putare 125
 putus 140

Pyrgopolinices (πυργοπολινικής)
 167

querere 74
 qui 74, 75, 117
 quid 74
 quid agis? 70, 98
 quid agit? 71
 quid agitur? 71
 quid ago? 113, 114, 123
 quid ais? 114
 quid ego ex te audio? 72
 quid fit? 71
 quid, malum? 56
 quid me vis? 68
 quid opus est? 72
 quin 116
 Quintus 9, 169
 quo modo? 72, 114

recharmidare 171
 recipere 23, 100, 130
 recomminisci 36
 recta 103
 recte 64
 rectus 103
 redauspicare 8
 reddere 145
 redire 110
 referre 128
 reliquus 12, A. 27; 103
 repercere 125
 reperire 147
 reputare 125
 res 44, 45, 64, 66, 99, 100
 res (adversa) 99
 respicere 45, 64
 respondere 128
 rete 55, 56
 retundere 64
 reverti 45, 110
 ridiculus 165, 166

saevire 137
 salsus 59, 126, 128
 saltus 45

salus 45, 46, 64, 95, 186
 Salus 184, 186
 salutare 186
 salve 114
 salvus sis 71
 sanus 110
 sapere 17, 46, 67, 137
 sartor 140
 satietas 151
 satis 64
 satis dare 57
 sator 140
 satur 12, A. 27; 152, 168
 Saturio 168, 173
 Saturitas 183
 scaber 145
 scandere 56
 Sceledrus 180
 scelestus 97
 scelus 180
 sciscere 123
 scite 123
 scitum 102
 scitus 102, 129
 scortum 136, 146, 147
 scribere 146
 scutum 136
 sedere 46
 senex 17, A. 47; 150
 senticetum 153
 sentire 111, 153
 Sermo 183
 servare 65
 sibi vim afferre 100
 siccoculus (Siculus) 85
 sis 133
 socius 82, 181
 sodalis 144
 solea 65, 108
 solidus 144
 solvere 65
 somniare 22, 180
 sonitus 18
 sordidus 46
 Sosia 82, 181
 spectare 130

sperare 146
 spes 151
 spondere 110, 111, 128, 148
 squalor 46
 stabulum 145
 statua 102, 103
 statuere 102, 103
 strepitus 18
 suadere 23
 Suavisaviatio 183
 sub 157
 subaquilus 46, 47
 subigere 47
 subnium 78, 79
 subparum 78, 79
 subvenire 126
 subvulturius 46, 47
 sucula 111
 sufflatus 65, 66
 sumen 150
 sumere 95
 summanare 175
 Summanus 22, 175, 180
 summus 62
 sumptus 95
 superi 60
 supponere 157
 sycophanta 40
 symbola 12, A. 27
 Syncerastus (sincerus) 166
 Syncerastus (συγκεραστός) 166

 tace 113
 tacere 139
 tactio 65
 talentum 180
 talis 79
 talus 47, 96
 tangere 17, 49, 65, 66, 129, 139
 te 60, 75, 119, 164
 tenebrae 96
 tenere 66, 96
 terere 48, 176
 terginum 122
 tergum 122
 terror 147

- testis 47, 48
 Thales 180
 Thensaurochrysonicochrysidēs 8
 tibi 118
 tollere (animos) 48
 tollere (natum) 48
 tondere 48, 49
 tonitrus 18
 tractare 49
 trahi 96
 trifurcifer 156
 tueri lucem 57
 tunicis 119
 turbare 129
 Turdetani (turdus) 175
 turgere 66
 tu tu 134

 ulmus (umerus) 85
 umbra 176
 Umbra 176
 umor 145
 unaniamans 150
 universus 131
 unoculus 175
 urbicapus 167
 uterque 116
 uti 111, 112
 utrum 116
 utrumque 115, 116
 uxor 17, A. 47

 vadari 124
 vagina 50
 vale 114
 valere 50, 71, 72
 varius 50, 112
 vas 124
 vasa (salva referre) 58
 velle 68, 69, 100, 137
 vendere 147

 veneficus 66
 venerari 171
 vĕnire 126, 127, 172
 vĕnire 127
 ventus 133, 134
 Venus 171, 172, 180, 183, 185
 Venustas 183
 venustus 172
 verber 153
 verberare 50, 153
 verbero 18, 74
 verbum 153
 vere 116
 verna 18
 vero 18, 116
 versari 127
 versutus 39
 vertere 129
 verum 103, 116
 verus 116
 vetare 137
 victus 19
 videre 69, 96, 104, 105, 127
 videri 104, 105, 127
 vigilans 101
 vincire 129
 vinea 148
 vir 112
 virgidemia (vindemia) 85
 vis 100
 vita 52
 vivus 19
 vivus salvusque 71
 vocare 77, 78, 112, 126
 volare 67
 volucer 18
 voluptas 112
 Voluptas 183
 vox 18
 Vulcanus 10, 185

PLAATSENREGISTER

Amphitruo :	26 v.	42		1062	18
	172	125		1122	37
	180	18			
	297 v.	38, 61	Asinaria :	142	144
	303	169		167 v.	103
	304 v.	169		169 v.	103
	305	9		174	146
	313 v.	38, 61		211 v.v.	137
	315	144		221	149
	318	155		285	129
	321	128		292	36, 61
	325 v.	67		301	55, 141
	326	18		310	15
	341	10, 185		316	54
	344	74		324	137
	348 v.	61		329 v.	64
	354 v.	102		380	40
	367 v.	107		444	58
	368 v.	119		466	126
	383 v.	82, 181		476	97
	458 v.	41		525	141
	483 v.v.	94		547	85
	501	48		579	54
	508	17, A. 47		592	114
	544	72		593	114
	563 v.	42		594	58, 73
	564	42		601	125
	597	97		637	137
	622 v.v.	101		657	115
	667	12, A. 27		663	115
	721 v.v.	141		687 v.	115
	813	96		703	15, 37
	813 v.	112		705	142
	824	48		712	102
	840	186		712 v.	184
	863	12, A. 27		716	184
	891 v.v.	92		756 v.v.	46
	905	186		771 v.v.	46
	926	186		779 v.	47
	927	186		784	138
	930	186		785 v.	53
	1001	42		788	53
	1021 v.v.	114		790	53
	1023	72		806 v.	94

Asinaria :	856	97	634 v.	118	
	870 v.	53	637	79	
	871	53	638	79	
	907 v.	62	667 v.	185	
	922	73	672	125	
	923	38, 51	740	49	
	936 v.	37	740 v.	65	
	942	17, A. 47	744 v.	65	
Aulularia :			751	138	
	42	109	754	17, 49	
	42 v.	96	754 v.	65	
	49	141	755 v.	17	
	85 v.	168	801	15	
	96	58			
	100	184	Bacchides :	52 v.	170
	153	147		55	21, 149
	162 v.v.	169		60	99
	164	9		72	136
	214	40, 94		74	123
	239	145		111	97
	252 v.v.	108		115 v.	183
	254	138		120	183
	263	72		129	179
	280 v.	38		155	178
	283	38		188	144
	285 v.	38		201 v.	49
	287 v.	38		234	120
	325 v.	155, 156		240	170
	359 v.v.	185		241 v.	48, 49
	367	60		248	72
	413 v.	58		253	121
	422	42		278 v.v.	142
425 v.	111		283 v.v.	182	
469 v.v.	176		301 v.v.	123	
491	146		308 v.v.	106	
502	75		323	103	
561 v.v.	143		361 v.	179	
573 v.	42		371	170	
578	59		408	137	
584 v.	184		571 v.	113	
586	185		603	65, 66	
605	100		610 v.	120	
614 v.	185		621 v.	149	
616 v.v.	185, 186		638	127	
621 v.	187		640	102, 166	
628	51		687	179	

Bacchides :	703 v.	165	409	104
	712 v.	106	445	151
	713	36	464	138
	731 v.	46, 64	517	151
	760	40, 62	519	120
	767	133	556	92, 118
	792	51	577 v.	176
	902	69, 73	645	99
	916	18, 19	648	68
	941 v.	139	648 v.	68
	943	21, 136	661	140
	944	140	664 v.v.	107
	991 v.	96	727 v.v.	63, 95
	1000	45	766 v.	8
	1001 v.v.	45	774	22
	1095	49	834	45, 64
	1117 v.	120	849 v.	77
	1124	46	860	153
	1125	49	863 v.	184
	1128	49	866	119
	1183 v.	179	867	37, 63
	1204	68	868	37
Captivi :	16	12, A. 27	868 v.	76, 119
	32	94	869	144, 150
	63 v.v.	130	877	183
	69 v.	76, 77	880 v.	173
	69 v.v.	93	887 v.v.	176
	75 v.	126	888 v.	48
	85 v.v.	84, 180	896	83
	103	100	898 v.	128
	121	98, 113	903	141
	122	99	904	150
	123 v.	11, 12, 36	959	99
	124	113	966	43
	149	150	991 v.	99
	153	174, 175	1003	75
	159 v.v.	175	1007 v.	57
	182	126		
	188	61	Casina :	25 v.v. 94
	266	49		32 v.v. 168
	268 v.	49		132 v. 138
	274	180		134 174
	281	62, 63		137 97
	285	8, 9		223 145
	396	141		233 v. 62
				279 v. 75, 119

Casina :	286	101	551	153	
	307 v.	57	644	186	
	319 v.	51	686	95	
	325 v.	66	703	95	
	353 v.	68	728 v.v.	93	
	362	61	731 v.	67	
	395	63, 95			
	396 v.	129	Curculio :	10 v.	92
	401	41		30 v.v.	48
	437 v.	40		41 v.	73, 74
	449	43		44 v.	96
	463	43		47 v.	43
	476	45		56	45
	491 v.	94		69 v.	129
	495 v.	65		72 v.v.	75
	497 v.	108		77 v.v.	181
	525	102		119	114
	527	77, 78		131a	59
	557	44		139	102, 148
	570 v.v.	98, 102		150 v.	178
	602 v.v.	152		153	141
	610 v.	38		156	113
	625 v.	103		168 v.	69
	690	155		190	152
	744-5	178		191	121
	759 v.v.	93, 171		192	121
	775 v.	150		196	122
	849 v.v.	143		219	23
	853	115		235	70
	922	45		258	43
Cistellaria :	14 v.	133	260 v.	105	
	62	104	292 v.	36	
	68	154	314 v.v.	77, 133, 134	
	69	145	316	77	
	87	37	328	63	
	113 v.	46	371 v.v.	56	
	115	96	372	56	
	116	72	374	56	
	201	19	380 v.	94	
	201 v.	176	392 v.v.	175	
	219	23	400	77	
	379 v.	136	400 v.	108	
	471 v.	57	401	77	
	472	93	402 v.	108	
	517	178	413	175	
			415 v.	175	

Curculio :	463	40	Menaechmi :	49	182
	468	122		77 v.	167
	541 v.	92		105	154, 155
	546	21, 22, 180		105 v.v.	91, 106
	553 v.	114		106	138
	586 v.	172		124	150
	588	114		133	102
	597 v.	130		136	132
	600	45, 64		138	70
	611 v.	140		162	114
	622	48		170	146
	689 v.	43		191	40, 130, 131
	691 v.	76		196	40, 131
	705	75		256 v.	153
				263 v.v.	182
Eptidicus :	13	141	Mercator :	25	147
	17 v.	112		60	146
	20	50		82	139
	23 v.	69		161	150
	25	58			
	44	72			
	57	95			
	62	105			
	63	15			
	116 v.	44			
	119	136			
	125	12, A. 27			
	129	114			
	215 v.	55			
	223	148			
	223 v.v.	123			
	230 v.v.	146			
	232	78			
	233	146			
	281	36			
	305	55			
	349	83, 84			
	351	84			
	371	39			
	522 v.	80, 81			
	523	57			
	537	105			
	558	114			
	614	70			
	619	65			

Mercator :	164	73	216	112
	166	44, 65	222	130
	183	75	286	76, 119
	225	52	287	18, 19
	238 v.	52	289	180
	240 v.	52	304	145
	345	126	324 v.	74, 108
	356	21, 136	325	51, 141
	367 v.	64	330	180
	393	105	368	69
	488	75, 110	447	10
	489	110	494 v.	180
	511	81	586 v.	46
	516 v.	169	639-40	145
	524 v.	84	639 v.v.	174
	526	48, 84	648	174
	529	17, A. 47	673	95
	568	138	682 v.	115
	571	138	723	144
	601	183	766	122
	616	148, 150	770 v.	107
	627 v.	74	771	106
	643	144	773	106, 107
	716 v.	42	787	59, 101
	750	152	826	75
	756	109	826 v.	75
	847	154	878 v.v.	122
	856	23	883	154
	943	54	938 v.	155
	944	54	1013	139
	944 v.	54	1025 v.	35
	969	127	1028	35
	970	127	1055	167
	1023	130	1072	44
			1088	123
			1092	139
			1256	54
			1319	17
			1337	17
			1344	52
			1347	35
			1366 v.v.	116
			1367	116
			1403	97
			1406	147
			1407	139
Miles gloriosus :	4	90		
	7 v.	153		
	14	8		
	33 v.	8, 149		
	39	98		
	40	98		
	147	19		
	156	96		
	164 v.	47, 96		
	168	104		
	215 v.	50		

Miles gloriosus :	1416	48	843 v.v.	131	
	1417	48	862	40	
	1420 v.	48	889	77	
	1423	146	900 v.	120	
	1424	142	955	113	
	1426	48	998	70	
			998 v.	23, 131	
Mostellaria :	12 v.v.	134	999 v.	63	
	20	138	1000 v.	86	
	44-5	19	1031 v.	129	
	51 v.	127	1076	71	
	53 v.	85	1102 v.	46	
	56	77	1108 v.	62	
	56 v.	85	1126 v.	44	
	72 v.v.	113	1170 v.	155	
	125	95			
	161	172	Persa :	17	71
	170	97		21 v.	177
	186 v.	149		22	86
	196	151		30a	19
	254 v.	106		59 v.	168
	266	82		101 v.v.	173
	268 v.	90		127 v.v.	111
	270	105		145 v.	168
	319	83		173 v.	125
	319 v.v.	42		192	47
	331	83		192 v.v.	47
	351	186		199	67, 124
	368	114		207	109
	374 v.	114		208	70
	375	147		227	49
	395	42		238	51
	427 v.	93, 123		245	113
	572	116		266 v.	140
	653	45		267	61
	653 v.	64		285	124
	654	133		285 v.	115
	662	36		288	72, 73
	668	36		289	124
	670 v.v.	70		293 v.v.	132
	700 v.	37		305	91, 106
	716	153		369 v.	74
	719	70		371	74
	769 v.	176		376 v.	138
	771	113		421	140
	820	105		470 v.v.	91

Persa :	476	91	232	59
	477	91	240 v.v.	128
	478	91	241	128
	482	91, 98	244	128
	484	91	245a v.	128
	487	91	264 v.	97, 98
	492	97	278	171
	527	104	279	79
	528 v.v.	91	283	39
	576 v.v.	127	284	39
	577	127	285	39
	579	71	289	97
	594	82, 164	292	134
	624	172, 173	295	73
	625	146	297	39
	626 v.	173	299	39
	648	59	301	39
	648 v.	59	313	68
	649 v.	101	326	133
	660	147	327	75
	666	123	332	58
	740	180	345 v.	108
	759a v.	78	358	44
	783 v.	180	367	43, 94
	794	15	384	44
	803 v.v.	123	394	145
	806 v.	172	409	45
	847 v.	39	427	40, 62
			509	151
			530	81
			551 v.	90
			565 v.	66, 96
			578 v.	91, 106
			583 v.	57
			586	57
			586 v.	54, 82
			609a v.	37
			646	60, 164
			648	167
			694	15
			728 v.	79
			767	167
			836 v.	41, 121
			862 v.	58
			863	58
			866	115
Poenulus :	3 v.	174		
	8	81		
	44 v.	174		
	79	45, 110		
	80 v.v.	45		
	123	39		
	116	96		
	136 v.	151		
	161 v.	102		
	165	104		
	187	164		
	210 v.v.	39, 44		
	214	39		
	215	39		
	220	39		
	221	146		
	229	39		

Poenus :	871	35	250 v.	68, 69
	885 v.	166	251	68
	907 v.	76	252 v.	138, 142
	991	8	273	71
	995 v.v.	156	281 v.	136
	998	156	296	11, 42
	1003	157	309	71
	1010	157	313 v.	74
	1011 v.	157	329	78
	1013 v.	157	341 v.v.	72, 114
	1017	157	457	71
	1023	157	473 v.v.	50
	1025	157	510	15
	1029	157	527	141
	1087	122	581-2	83
	1135	103	585	179
	1176 v.	172	606	120
	1180 v.	172	630	65
	1214	137	642	145
	1241	147	653	179, 181
	1269	43	653 v.v.	172
	1349 v.	62	663	133
	1360	73	665	72, 179
	1370 v.	81	695	145
	1376 v.v.	110	696	104
	1382	164, 167	709	186
Pseudolus :	13 v.v.	73	709 v.	116
	23 v.	56	712	172
	29 v.	109	736	178
	32	36	737 v.	67
	32 v.v.	112	745	127
	41 v.v.	46, 95	746	67
	43	148	747	66
	47 v.	95	748	102, 129
	64	151	786 v.v.	91
	74	109	790 v.	145
	75	85	791	155
	90	96	868 v.v.	66
	120 v.v.	65, 66	872 v.	66
	154	122	989	140
	158 v.	64	992	71
	193 v.	142	998 v.v.	45
	197	56	1005 v.	45
	229	171	1010	172
	237	99	1059 v.	100
			1095	70

Pseudolus :	1125 v.	60		1061 v.	107
	1136	103		1073	37
	1165 v.	56		1073 v.v.	61, 106
	1177	82		1111	110
	1181	50		1123 v.	110
	1187 v.	63		1139 v.v.	54
	1190	133		1145	151
	1200	140		1169 v.	111
	1205 v.	182		1212 v.v.	152
	1225	19		1225 v.	152
	1244	182		1269 v.v.	117, 118
	1246	10		1303 v.	71
	1331 v.v.	112		1304	72
				1305 v.	142
Rudens :	68	145		1348 v.	171
	82	50		1389	19
	83 v.v.	54			
	102	143		Stichus :	17
	118 v.	72			61
	145 v.	180		19 v.v.	61
	159	72		58 v.v.	81
	215	19		70	148
	255	105		171 v.	166
	301 v.	59		174 v.v.	165, 166, 167
	305	171		198 v.	38
	337	70		202 v.	38
	369 v.v.	107		217	167
	372 v.	51		221	166
	374-5	51		262	15
	422	46		270 v.	165
	478	41		295	150
	479 v.	120		302 v.v.	125
	516 v.	126		372	52
	518 v.	133		382	166
	537 v.	117		388 v.	167
	593 v.v.	52		398 v.	126
	617	155		403 v.v.	171
	635 v.v.	85		435 v.	61
	680a v.	100		454 v.	166
	699 v.v.	100, 101		489 v.	62
	761	185		490 v.v.	109
	810 v.v.	121		492 v.	62
	886 v.v.	120		494 v.	109
	887 v.	154		494 v.v.	44
	945	97		531 v.	128
	1030 v.v.	128		620 v.	76, 79
				630-1	170

Stichus :	637	166	78a	165	
	667	59, 115	112	153	
	685	23, 97, 130	126	70	
	726	58	147	84	
	745	149	151	122	
Trinummus :	25 v.v.	121	178 v.	145	
	34 v.	104	195 v.	165	
	223 v.v.	186	216	148	
	259 v.	154	239	57	
	267-8	186	243	57	
	303 v.	137	259 v.	114	
	345	136	262	37, 61	
	350	41	262 v.	106, 141	
	365	122	264	142	
	380	140	276 v.v.	129	
	418 v.	132	283 v.	55	
	427	148	291 v.v.	107	
	430	121	375 v.	125	
	438 v.v.	100	399	48	
	454 v.v.	85, 86	421 v.	61	
	502 v.v.	111	434 v.v.	150	
	541	145	454 v.v.	153	
	583 v.v.	116, 117	519 v.v.	112	
	587 v.	116	640	48	
	643	150	653 v.	78	
	661	136	653 v.v.	133	
	669	144, 155	656 v.	12, 41	
	693 v.v.	62	753	132	
	709 v.	74	773 v.	154	
	723	84	831 v.v.	92	
	853	130	834 v.	103	
	912	36	902 v.v.	99	
	975 v.v.	171	907	99	
	988	8	927	40	
	1032	138	929	40, 90	
	1046 v.	131	948	152	
	1048	92	963 v.	131	
	1059	15	966	104	
	1062	15			
	1127	126	Vidularia :	11	90
	1160	69		33 v.	79
	1161	58, 69		66 v.	167
Truculentus :	1	19	fabulae certae :	19 v.	154
	2	19		26 v.	132
	14 v.v.	103		106	145
	77 v.	165		112	134

INHOUD

Geraadpleegde literatuur.	XI
-----------------------------------	----

Inleiding :

I. Oorspronkelijkheid van de woordspeling bij Plautus.	3
II. Begripsbepaling en definitie van woordspeling. Onjuiste opvattingen.	4
III. Karakter van de Plautijnsche woordspeling. Plautus en Cicero.	24
IV. Indeeeling van de woordspelingen.	26
I. Woordspeling door Ambiguüm.	33
II. Woordspeling door paronomasia.	89
III. Naamspeling.	161
Word-Play in Plautus (English Summary).	188
Registers.	195

11